

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૭૭૦

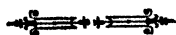
વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૦૭૦ ૪૫૧૧

વિષય ૬-૧-૨

રાઈનો પર્વત.

નાટક.

(દોહરો.)

“ પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કંઈ,
રાઈનો પર્વત કરે, પર્વત બાગનિ માંહિ. ”

લખનાર

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,

બી. એ., એલુએલુ. બી., અમદાવાદ.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

સંવત ૧૯૭૭.

સને ૧૯૨૧.

પ્રત ૧૧૦૦.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

All Rights Reserved.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૭૭૦

૬-૨

શ્રી “ આદર્શ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પંડિત વાડીલાલ ડાહ્યાભાઈએ
છાપ્યું. ડૉ. પાંચકૂવા, નવા દરવાજા, અમદાવાદ.

આ પુસ્તક લાઇસન્સીંગમાં તથા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રેકર્ડ બુક તરીકે
અલાવવા તથા ઇનામ અને લાઇબ્રેરી માટે સરકારે મંજૂર કર્યું છે.

અર્પણ.

(હરિગીત.)

જે પુષ્પનાં ફલ ખેલિને રજ સૂલને રસમય કરે,
અધિકારિ તે મધુમક્ષિકા એ મધુતણી પહેલી ઠરે;
તુજ સ્પર્શથી મુજ ચક્ષુને કંઈ સ્વપ્નસમું જે લાધિયું,
જીવનસખી ! તે તુજ વિના રે ! જાય કોને અર્પિયું ?

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિ.)

આ નાટકના વસ્તુ (plot)નું મૂળ મારા સ્વ. પિતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ' ભવાઈ સંગ્રહમાં 'માં " લાલજી મનીઆર " ના વેશમાં આવેલા " સંધ્યાસે સખ કુર હોત હે, મુજ બંદેસે ક્યુ નહીં; રાઈકું પરખત કરે, પરખત બાગેજ માંહી. "

એ દુહા ઉપરથી અને એ દુહા નીચે ટીપમાં આપેલી વાર્તા ઉપરથી લીધું છે.* આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર દોહરો મુક્યો છે તે એ દુહા ઉપરથી રચ્યો છે. એ દોહરો સૂત્રરૂપે લઈ અને એ વાર્તામાં ફેરફાર તથા વધારો કરી આ નાટકની રચના મુક્ય છે.

સને ૧૮૯૫ ના અરસામાં આ નાટકની મુખ્ય રેખાઓની કલ્પના કરી મેં પુસ્તક લખવા માંડેલું, પણ, તે વખતે પહેલો પ્રવેશ લખ્યા પછી આગળ લખવાનું અટકી પડેલું. તે પછી, સને ૧૯૦૬ ના મે માસમાં આ પુસ્તક લખવાનું ફરી શરૂ કર્યું અને પહેલો પ્રવેશ ફેરફાર કરી કરી લખ્યો; અને, અવકાશ પ્રમાણે કકડે કકડે આગળ લખી આ માસમાં આ પુસ્તક હું પુરું કરી શક્યો છું.

અમદાવાદ,
તા. ૧૩ નવેમ્બર ૧૯૧૩.

} રમણલાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પુસ્તક વાંચતાં પહેલાં શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે ભૂલો સુધારી લેવાની વાંચનારને વિનંતિ કરું છું.

મે. ૧૯૧૪.

ર. મ. ની.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સને ૧૯૧૪ માં પ્રકટ થયેલી તે ખપી જવાથી આ બીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરી છે. પહેલી આવૃત્તિ છાપતાં ભૂલો થયેલી તેમ જ તે આવૃત્તિ છાપવા માટે કરેલી નકલમાં ભૂલો થયેલી તે આ આવૃત્તિમાં સુધારવામાં આવી છે. આ આવૃત્તિ છાપતાં થયેલી ભૂલો શુદ્ધિપત્રકમાં દર્શાવી છે.

તા. ૮ મે ૧૯૧૭.

ર. મ. ની.

* એ આખી વાર્તા આ પુસ્તકને અતે પરિશિષ્ટ (૧) માં દેતારી છે.

(ત્રીજી આવૃત્તિ.)

કાગળ વગેરેની મોંઘવારીને લીધે આ આવૃત્તિની કિંમત કંઈક
જન્યારવી પડી છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦.

ર. મ. ની.

(ચોથી આવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિની કિંમત ત્રીજી આવૃત્તિ જેટલીજ રાખવી પડી છે.

એપ્રિલ ૧૯૨૧.

ર. મ. ની.

નાટકનાં પાત્ર.

પુરુષવર્ગ.

પર્વતરાય,
કલ્યાણકામ,
પુષ્પસેન,
શીતલસિંહ,
દુર્ગેશ,

વંજુલ,
રાધ,
જગદીપદેવ,

કનકપુરનો રાજા.
પર્વતરાયનો પ્રધાન.
પર્વતરાયનો સેનાપતિ.
પર્વતરાયનો એક સામંત.
પર્વતરાયનો એક મંડળેશ (=મંડળ-
પ્રાંતનો અધિકારી, સુબો.)
કલ્યાણકામનો આશ્રિત.
કિસલવાડીમાંનો માળી.
રત્નદીપદેવનો પુત્ર.

સ્ત્રીવર્ગ.

લીલાવતી,
વીણાવતી,
સાવિત્રી,
કમલા,
મંજરી,
લેખા,
બલકા,
અમૃતદેવી,

પર્વતરાયની રાણી.
પર્વતરાયની અને રાણી રૂપવતીની પુત્રી.
કલ્યાણકામની પત્ની.
પુષ્પસેનની પુત્રી.
લીલાવતીની દાસી.
વીણાવતીની દાસી.
કિસલવાડીમાંની માલણી.
રત્નદીપદેવની રાણી.

સીપાઈઓ, નોકરો, દારપાળ, કોટવાળ, બાવો, પુરવાસીઓ, પુરની
ઝીઓ, પ્રતિદાર, રાજમાટ, રખારી, દૂત, પુરોહિત, દાસીઓ, વગેરે.

સૂચિત પાત્ર.

રૂપવતી,
રત્નદીપદેવ,

પર્વતરાયની વિદેહ રાણી.
કનકપુરનો પ્રથમનો વિદેહ રાજ.

સ્થળ.

કનકપુર,
પ્રભાપુંજ,
કિસલવાડી,
રંગિણી,
રેદનાથ,

ગુજરાતની રાજધાની. (વલ્લભીપુરના
નાશ પછીના સમયમાં.)
કનકપુરમાં રાજનો મહેલ.
કનકપુરથી થોડે દૂર આવેલો જાગ.
કિસલવાડી પાસે થઈ વહેતી નદી.
રંગિણી નદીને કિનારે આવેલું મહાદેવનું મંદિર.

રાઈનો પર્વત.

અંક પહેલો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ : કિસલવાડી.

(જાહુની તૈયારી કરતી જાલકા રાત્રે અંધારામાં પ્રવેશ કરે છે.)

જાલકા (સ્વગત)—મંત્રની સાધના કરવી એમાં મુશ્કેલી નથી. પણ, રાઈને તે વખતે આધે કેમ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ પાસે હોય તો બધો ખેલ બગડી જાય. એને કાંઈ સમજાવીને દૂર રાખવો પડશે. (બૂમ પાડે છે.) રાઈ! રાઈ!

(રાઈ હાથમાં પુસ્તક લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—જાલકા ! તેં મને બૂમ પાડી ? હું ઝોરડીમાં દીવે વાંચતો હતો ત્યાં મને બલુકારા પડ્યા.

જાલકા—વાંચવાનો તને વખત મળે છે, અને, બાગ સંભાળવાનો વખત મળતો નથી ! આ વાડી સંભાળ વગર ખરાબ થઈ જશે. જો !

(વૈતાલીય.)

કળિયો મુખ અહીં ખોલિને,
અહીં આ જાલ વીધુ દેવપત્રી;
મુંચવે ઉગતી સુ-વેલિને,
તણ કાંટા વધિ આસપાસથી.

૧.

રાઈ—ત્યારે તું મને પુસ્તકો શા માટે આપી આપે છે ? માળીઓએ પુસ્તકો

કરતાં ઝાડ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ એ હું કયુલ કહું છું, પણ, મેં તને ધણી વાર કહ્યું છે કે મારાથી માળી થઈ શકાય એમ નથી. માત્ર તારી મરજી પાળવા ખાતર હું ઝારી અને ખરપડી હાથમાં લઉં છું.

જાલકા—ખીંગું પણ એક કારણ છે.

રાઈ—હા, તેં આશ્વી આપેલા એક પુસ્તકમાં એવું વચન હતું કે

(અનુબંધ.)

‘ પ્રજાપાલકની વૃત્તિ માળીના સરખી ખરે;

ઉછેરે, ફળ ભે બન્ને, ઉમેડે પ્રીતિ એ કરે. ’ ૨.

તે ઉપરથી અને લાગેલું કે માળીના કાર્યમાં પણ ઉન્નતિ છે. પણ, સરખામણીની એવી કલ્પિત મહોટાઈથી કોઈ મહોતું થતું નથી. ઈશ્વર શી રીતે સૃષ્ટિ બનાવે છે તે એક પ્રકારના દષ્ટિબિન્દુથી સમજાવવા કેટલીક વાર કરોળીઆનું ઉદાહરણ લેવામાં આવે છે, પણ, તે માટે કરોળીઆ પૂજ્યતા નથી.

જાલકા—હરો, આયારે એ બધા વાદવિવાદની જરૂર નથી. જા, દીવો લઈ આવ.

(રાઈ જાય છે.)

જાલકા (સ્વગત)—કાંઈક હકીકત તો એવી કહેવી પડશે. લાવ, વસ્ત્ર ધરી સજ્જ થાઉં. એ વસ્ત્ર એ છો જોતો. (વસ્ત્ર પહેરે છે.)

(ફાનસ લઈ રાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—ભે આ દીવો લાવ્યો. (જાલકાને જોઈ આશ્ચર્ય પામીને) જાલકા ! આ શું ?

(હરિગીત.)

આ વેશ કેવો અવનવા પહેર્યો શિરેથી પગ સુધી !
કાળાં બધાં આ વસ્ત્ર શાં ! ને પદ્મિઓ શી જુદી જુદી !
કમરે પટો શો બાંધ્યો ! લટકત પડકા ટોપિના !
કરમાં લિધા આ દંડ શો ! શા કેસ છૂટા વેણિના ! ૩.
તને કાંઈ જોખી બેઠમાં જ આનંદ થાય છે.

જાલકા—લે ભેદ નહિં રાખું. તારા પોપણની ખામાથી મરી ગયેલાં જાડને ફરી સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન મેં શરૂ કર્યો છે. આજ આરંભમાં આ સુકાઈ ગયેલા જાડને લીલા છોડ જેવું બનાવવા ધાઈ છું. એની સામે ઉભા કરેલા આ ચોકડામાં મને કાળો પડદો બાંધવા લાગ્યો (બન્ને મળીને પડદો બાંધે છે.) સવારે તને અહીં હું એ ચમત્કાર થયેલો બતાવીશ. અત્યારે તો તું જા. મનુષ્યોની આંખોના દેખતાં કોઈ પ્રાણીમાં પ્રાણ પ્રવેશ કરતો નથી. જાડના જોરથી મારી આંખોને તો હું અદૃશ્ય કરી શકીશ. પણ, તું તો જા. હવે વધારે ન પુછીશ. બાકીનું બધું સવારે.

રાઈ—હું જાઉં છું. પણ, આ અનુકાનના સમાચાર સાંભળ્યા પછી મને તરત ઉંઘ કેમ આવશે ? અને, જાગતો ઝોરડીમાં બેસી રહું ?

જાલકા (વિચાર કરીને)—બાગમાં દક્ષિણની બાજુએ છેક છેડે કોઈ પશુ પેસી જઈ જાડપાનને નુકસાન કરે છે, અને, પેલા ચંપાના રોપનો કુટતો ગંધ જાણે ન ખાતો હોય તેમ દર રાત્રે તેને છુંદી જાય છે. માટે, તું ત્યાં તપાસ રાખતો બેસ.

રાઈ—તીર કામડું લઈને જાઉં ? દૂર ઝોથે બેસી રહીશ એટલે તે નિશ્ચયર આવશે પણ ખડું અને સપડારો પણ ખડું.

જાલકા—હા, એ યુક્તિ ઠીક છે, જા.

(રાઈ જાય છે.)

જાલકા (સ્વગત)—એ લોકો ઉત્તરને અંધેથી આવવાના છે, અને, રાઈ છોં એની ધનુર્વિદ્યા દક્ષિણે અજમાવે. હું પણ હવે બધી ગોઠવણ પુરી કરું. સડકા જાડનો લીલો છોડ થઈ ગયેલો હું બતાવું એટલે મારા મનોરથની સિદ્ધિ શરૂ થઈ.

(કાળો પડદોની પાછળ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ : કિસલવાડી.

(ખભે તીરહું બાધું અને કામઠું લઈ પથ્થર પર બેઠેલા શાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

શાઈ—રાત્રિ ! તારા અંધકાર કરતાં વધારે ઘેરાં આવરણ મારા જીવનની આસપાસ ફરી વળેલાં છે. હું કોણ છું, જાલકા કોણ છે, જાલકા પાસે દ્રવ્યસાધન છતાં શા માટે તે નગરમાં ફુલ વેચવા જાય છે, મારે વાંચવા માટે પુસ્તકો શા માટે લઈ આવે છે, મારા ધનુર્વિદ્યાના શોખને શા માટે ઉત્તેજન આપે છે, મારે ચઢવા સારૂ ઘોડા શા માટે આણી આપે છે, અને તે છતાં, મને ખાળીને વેશે શા માટે રાખે છે, અને વળી, હું તેની ઇચ્છાને શા માટે અનુસરું છુંઃ એ સર્વ આ અંધકારથી પણ વધારે અગમ્ય છે. (હલો થઈને) પરંતુ, માણસના જીવનમાં કયે સ્થળે અગમ્યતા સામી આવીને ઉભી રહેતી નથી ?

(શાઈલવિકીરિત.)

આત્મા શોષિત માંસ અસ્થિનિ ગુફા અંધારિ તેમાં પુરો,
ઉત્સાહી અભિલાષ દુર્લભ ધણી સંસાર તેથી ભર્યો;
રોકાયો પુરુષાર્થ કારણ અને કાર્યોત્થા બેઠિયા,
ઘેરાઈ સધળે અગમ્ય ઘટના સંકટ થંભાવતી. ૪.

(થોડું ચાલીને) અને વળી, જાલકાએ સુકાઈ ગયેલા ઝાડને લીધું કરવાનો આ મિથ્યા પ્રયત્ન શા માટે આદર્યો છે ? એના કરતાં નવે જ રોપ કેમ રોપતી નથી ? જેતું જીવનખળ ગયું તેમ જ ફરી વિકાસ થયો કદી સાંભળ્યો છે ?

(મન્દાકાન્તા.)

પીળાં પછોં ફરિ નથિ થતાં કાષ કાળે જ લીલાં,
બાઝ્યાં હૈયાં ફરિ નથિ થતાં કાષ કાળે રસીલાં;
પામે વૃદ્ધિ ક્ષય પછી શક્તી,—પ્રાણિતું એ ન બાવી,
ના'વે એને ભરતિ કદિ જ્યાં એકદા ઝોટ આવી.

(આમ તેમ ફરે છે)

(એકાએક ઉભો રહીને) પણ રાખો! (કાન ઢઈ) પણ આથે છેક દક્ષિણે ખડખડાટ સંભળાય છે. એ જ પેલું પેશુ! (કામડું લઈ તે પર તીર ચઢાવીને) અંધારામાં કંઈ દેખાતું નથી, પણ, આ શબ્દવેધી બાણ એને આબાદ વાગશે. (અરાજની દિશામાં બાણ છોડે છે.) બાણ તો બરાબર એ તરફ ગયું.

(એકાએક થીસ સંભળાય છે. પછી યુગ્મ સંભળાય છે કે ‘ગળબ ! ગળબ ? રે ! કોઈ આવો રે !’ રાઈ તે તરફ દોડતો જાય છે)

પ્રવેશ ૩ બે.

સ્થળ : કિસલવાડી.

(છાતીમાં તીર પેટેલું એવું લોહી વહેતું શય જમીન પર પડ્યું છે. પાસે શીતલસિંહ બેઠો છે: એવો પ્રવેશ થાય છે.)

(એક તરફથી રાઈ તીરકામઠા સાથે દોડતો આવે છે, બીજી તરફથી જલકા જહુઝરના વેશમાં ફાનસ લઈ દોડતી આવે છે.)

રાઈ (ફાનસને અજવાળે શય જોઈને ચમકીને)—આ કોણ ? શું ! મહારાજ પર્વતરામની છાતીમાં માફ બાણ વાવ્યું ? પ્રભુ ! પ્રભુ ! આ શો ગળબ ! મેં તો કોઈ નિશાચર પશુ ફરે છે એમ ધારી બાણ છોડ્યું હતું. શીતલસિંહ ! આપ મહારાજની સાથે હતા ? અંધારી રાત્રે આ વાડીમાં આંધી ?

શીતલસિંહ (નિરાશાથી)—મહારાજને મોત અહીં લઈ આવ્યું; અને, મને મોત અહીંથી લઈ જનાર છે; કેમકે, નગર સુધી હવે બીજું કોઈ મારો સાથી શાય તેમ નથી.

જલકા—શીતલસિંહ ! આ શો કેર ક્યો ! મેં તમને કહ્યું હતું કે મહારાજને લઈ ઉત્તરને અંધેથી આવજો, અને, તમે દક્ષિણ તરફથી કેમ આવ્યા ? એ તરફ તો અંધો પણ નથી !

શીતલસિંહ—મહારાજ પોતે આગ્રહ કર્યો કે દક્ષિણ તરફ ચાલો, અને, માર્ગ નહિ હોય તો છિંડું પાડીશું. રાજાજેશીએ મુદ્દત આપ્યું હતું કે નમરથી એ તરફ પ્રયાણ કરવાનું આ વેળા બહુ શુભ લગ્ન છે. પરંતુ,
(અનુદુષ્ટ)

અદૃષ્ટ લાવિનેા પન્થ કોનાં નેત્રે દ્રિઢો કદી ?

સંસુખ મૃત્યુ ઊભેલું દહાડે એ દીસતું નથી ! ૬.

મહારાજના પ્રાણ નીકળી ગયા છે તેનો હવે વિચાર કરો.

રાઈ—મને આમાંનું કાંઈ સમજતું નથી. અજાણ્યે રાજવંશ ક્યાંની જે શિક્ષા હોય તે ખમવાને હું તૈયાર છું. પરંતુ, તમારી એવી શી ગોઠવણ હતી કે જેથી આ દુર્ભાગ્ય મારે માથે આવી પડ્યું ?

શીતલસિંહ—રાઈ ! તારો એમાં કાંઈ અપરાધ નથી. જલકા ! એને હકીકતથી વાકેફ કર કે પછી આપણે ત્રણે મળી કાંઈ રસ્તો કાઢીએ.

જલકા—

(અનુદુષ્ટ.)

પડદો જે હતો ધાર્યો ધીમે ધીમે ઉપાડવો,

રાઈ ! તે બાજુ તારાએ ચીરી ખુલ્લો કરી દિધો. ૭.

રાઈ—સુકાયેલા ઝાડને સજીવન કરવાની વાત બધી ખોટી હતી ?

જલકા—ખોટી નહોતી. મહારાજ પર્વતરાયને હું એ પ્રયોગ કરી બતાવવાની હતી. તેમને વૃદ્ધ વયમાં ફરી જુવાન બનાવવાનું મેં માથે લીધું હતું. અને પ્રથમ મારા ઉપચારની સફલતાની ખાતરી કરવા સાર ઝાડ પરનો એ પ્રયોગ જોવા આજ રાત્રે તેમને અહીં બોલાવ્યા હતા.

રાઈ—મહારાજનો કેવો વિચિત્ર અભિલાષ !

(ઉપભતિ.)

જુવાનને યૌવન ઇષ્ટ લાગે,

તારુણ્ય તે અક્ષયિ સ્થાયિ માગે;

પરંતુ વૃદ્ધત્વ મળેલું કૃત્યે,

શું નાખિ દેવા જન વૃદ્ધ ઇચ્છે ?

૮.

જલકા—તને ખબર નથી કે રાણી રૂપવતીના સ્વર્ગવાસ પછી મહારાજે ફરી લગ્ન કર્યું છે, અને, ત્યાં રાણી લીલાવતી હજી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ જ કરે છે ?

રાઈ—અને એ લગનની નવી વિધાત્રી થવામાં તને શું મળવાનું હતું ?

જલકા—યૌવન ફરી આવે તો તને રાજ્યનો ચોથો ભાગ આપી દેવા મહારાજે મને વચન આપ્યું હતું. પણ, એમના મનોરથ એમના આ લોહી સાથે વહી જાય છે ત્યાં મારા મનોરથનો ક્યાં શોક કરે ?

શીતલસિંહ—લાંબી લાંબી વાતો કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. જલકા ! તારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી શોધી કઢાડ કે મહારાજના અવસાનની ખબર શી રીતે પહોંચાડવી. હું મહારાજની સાથે નિકળ્યો છું એ મહેલમાં સહુ જાણે છે તો મારે શી રીતે ખચવું ? ખરી વાત કાણુ માનશે અને કાણુ સાંભળશે ?

જલકા (વિચાર કરીને)—મહારાજ જીવતા છે એવી ખબર આપણે મોકલીએ તો કેમ ?

શીતલસિંહ—કાંઈ ચિત્તભ્રમ થયો ? જેને મહારાજ જીવતા હોવાની ખબર મોકલીએ તે જ પુછે કે એવી ખબર મોકલવાનું પ્રયોજન શું ? મહારાજ પોતે પાછા આવે એ જ ખબર તેમને તો જોઈએ.

જલકા—જરા ધીરજથી સાંભળો. મહારાજ યૌવન મેળવવા પ્રયાસ કરે છે એ સહુ જાણે છે. તેથી, આપણે એવી ખબર મોકલીએ કે ‘પરદેશથી કાંઈ મહોરો વેંઘ આવ્યો છે તેણે મહારાજને જીવંત કરી દેવાનું માથે લીધું છે. છ માસ સુધી તેના આપણું સેવન કરવાનું છે. પણ, એ છ માસ મહારાજ એકાંત ભોંયરામાં રહે અને વેંઘ આપે તે જ અન્નપાન લે, અને, બીજું કાંઈ તેમનું દર્શન કરે નહિં તથા તેમનો શબ્દ સાંભળે નહિં, તો જ પ્રયોગ સરળ થાય. અને, એ પ્રયોગથી મહારાજને એવું યૌવન આવે કે પળિયાં જતા રહે ને કાળા વાળ આવે, દાંત પાછા ઉગે, કરચોળીઓવાળું શિથિલ અંગ પાછું પ્રકુલ થાય, આંખોમાં પાછું તેજ આવે, અને, સુખાકૃતિ બદલાઈ એરી રમ્મ થાય કે મહારાજને ઓળખવા અધરા પડે. આ યોજના પાર પાડવા મહારાજ વેંઘ સાથે ભોંયરામાં ઉતર્યા છે અને છ માસ પછી બહાર નિકળશે. ત્યાં સુધી પ્રધાન કલ્યાણકામ સર્વ રાજકારભાર ચલાવે એવી મહારાજની આશા છે.’ એ ખુલાસો મનાશે. અને કાંઈ ભોયડું જોવા આવશે તો અહીંથી નગર તરફ જતાં નદીકિનારે રુઢનાથ મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે તેમાં ભોંયડું છે તે બંધ કરી રાખી બતાવીશું. એ મંદિર મારા તાબામાં છે.

શીતલસિંહ—યુક્તિ તો ઠીક લાગે છે, પણ, છ માસ પછી કોને રજુ કરીશું ?

જલકા—એનો તો એક જ માર્ગ છે, તે એ કે આ રાદ્દને પર્વતરાય તરીકે રજુ કરવો.

શીતલસિંહ (બહુની)—શું ! માળીને રાજ બનાવવો ?

જલકા—તમને એ સ્થાન આપીએ, પણ તમને સહુ ઓળખે, અને, તમારો ચહેરો ઢાંક્યો ન રહે. આપણા ત્રણ સિવાય કોઈ એથાનો વિશ્વાસ થાય નહિં. છ માસમાં રાદ્દને રાજદરબારની બધી હકીકતથી વાકેફ કરી દઈશું.

રાદ્દ—જણે હું સંમતિ આપી ચુક્યો હોઉં એવી રીતે જલકા તું વાત કરે છે.

જલકા—રાદ્દ ! આ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો ગંભીર પ્રસંગ છે. તારે તો શક્તિ હું કહું તેમ કરવાનું છે. શીતલસિંહ ! જો આપણે જીવતા રહેવું હોય તો આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

શીતલસિંહ—પણ, એમાં બહુ જોખમબચું સાહસ છે. હમણાં કે પછી જો કોઈ વેળા ખરી હકીકત બહાર પડી અને સહુએ જાણ્યું કે આ તો માળી છે તો આપણી શી ગતિ થવાની !

જલકા—હાલ કરતાં વધારે ખરાબ ગતિ નહિં થાય. અને, પર્વતરાય મહારાજના મરણનું વૃત્તાન્ત પ્રકટ થાય તો તેમના પુત્રને અમાવે ગાદી માટે કોણ જણે કેવી એ લડાઈઓ જાગે અને રાજ્ય કેવું પાયમાલ થઈ જાય તેનો વિચાર કર્યો ? વળી, પર્વતરાયના સામન્તો તે કાંઈ વંશપરંપરાના હકદાર નથી. પર્વતરાય સાથે આ દેશમાં નવા આવેલા તમારા સરખા સામન્તોની જગીરો જો નવો રાજા કોણ જણે ક્યાંથી એ આખરે આવે તે પાળે એની શી ખાતરી ? રાદ્દ ગાદીએ આવે તો એવી ચિન્તાતું કાંઈ કારણ ન રહે. તમારી સેવાની કદર પણ એ જરૂર કરે.

શીતલસિંહ—તું બતાવે છે તેમ તારી યોજના પાર પડે તેવી છે ખરી. પણ, કાંઈ વધારે સાદો અને સહેલો અને ધાર્તી વગરનો રસ્તો જડે તેમ નથી ?

નલકા—શીતલસિંહ ! શી ખાલક જેવા વાતો કરો છો ? રાજરોગ જામ્યો હોય ત્યાં સાકરનું પાણી પાઈ મટાડી દેવાનું કહેવું એ તો ફક્ત હાંસી જ છે. એક તરફથી, રાજવધનો આરોગ આપણુ સહુને માથે ઝુઝમે છે; બીજી તરફથી, રાજ્ય ઉંધું વળવાની દહેશત ઉભી થઈ છે; ત્રીજી તરફથી, રાત પાણીને વેગે વહી જાય છે, અને, સવાર પહેલાં બધી ગોઠવણ પુરી કરવાની છે; ત્યાં, સાદા ને સહેલા ને ધારતી વગરના રસ્તાની શી વાતો કરો છો ? જે રસ્તો મને સુઝ્યો તે મેં ખતાવ્યો. તમને કોઈ રસ્તો સુઝતો હોય તો ખતાવો. નહિં તો છેવટ એક ટુંકો રસ્તો છે: આ શય ઉપાડીને મહેલમાં લઇ જઈએ, અને, ત્યાં માથાં કપાવવા ઉભાં રહીએ. એ રસ્તો સાદો એ ખરો અને સહેલો એ ખરો ! પણ, એમાં કાંઈક ધારતી ખરી !

શીતલસિંહ—નલકા ! આ સંકટથી માઈ ત્યત વિહ્વલ થયું છે તેવે વખતે તું મારો તિકરકાર ના કર અને ઉપહાસ ના કર. મારી ખુદ્દિ ચાલતી નથી. તું જેમ કહે તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. તું માલણ કેમ થઈ ! તું તો કોઈ પરાક્રમી સ્ત્રી છે.

નલકા—હવે, મહારાજના શયને બૂમિમાં સમર્પણ કરીએ. અગ્નિદાહ કરવા જતાં ગુપ્તતા નહિં સચવાય. શીતલસિંહ, તમે નદીમાં સ્નાન કરી આવો. અમે બીજી તૈયારી કરીએ છીએ.

(સર્વ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થી.

સ્થળ : કિસલવાડી.

(રાધ અને નલકા સંભાષણ કરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

રાધ—ગમે તે થાય નલકા ! પણ એમ મારા ચિત્તનું સમાધાન થવાનું નથી. શીતલસિંહને તેં બય તથા ભોમ દેખાડી મુગો કર્યો, પણ, માઈ અંતઃકરણ એ પ્રકારે શાંત થાય એમ નથી. કપટથી મળવાના રાજ્યનો મારે ખપ નથી.

જાલકા—તેં માત્ર પુરતકો જ વાંચ્યાં છે, જગત્ જોયું નથી.

રાઈ—જગત્ જો ઉંચી બાવનાઓથી શૂન્ય હોય તો તે જોવા સ્વપ્ન પણ નથી. પરંતુ, જગત્ જોવું અધમ નથી. ઉંચ્ય જીવન પણ જગતમાં શક્ય છે.

જાલકા—તને ઉંચ્ય જીવનમાં લઈ જવાનો જ મારો પ્રયાસ છે.

રાઈ—અને તે નીચ માર્ગે થઈને ?

જાલકા—બહે, ઉંચ્યતાએ પહોંચવા સારી નીચ માર્ગ ન લઈએ, અને, આપણી સહીસલામતીની પણ દરકાર ન કરીએ. પણ, પર્વતરાયના મૃત્યુ પછી રાજ્યનું શું થાય ?

રાઈ—તેની કીકર તારે અને મારે શા માટે કરવી ?

જાલકા—જે રાજ્યમાં આપણે વસીએ તેના હિત માટે ઉત્કૃષ્ટ ન રહેવું એ અધર્મ છે. વળી, લાખો મનુષ્યોના જનમાલની ખુવારી થતી અટકાવવી એ દયાના પ્રશ્નની પણ અવગણના કરવી યોગ્ય નથી.

રાઈ—હકદાર ગાદીએ જેસે તેમાં આપણે મદદ કરવી એટલું જ આપણું કર્તવ્ય છે.

જાલકા—એમાં સહાય થવાની તું પ્રતિજ્ઞા કરે છે ?

રાઈ—પ્રાણાન્તે પણ સહાય થઈશ. ન્યાય પ્રમાણે જે હકદાર નિકળશે તેને ગાદીએ બેઠેલો જોઈશ ત્યાં સુધી વિરામ નહિં લઉંઃ એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

જાલકા—ત્યારે ગાદીના હકદારની ખોળ કરીએ. પર્વતરાયને પુત્ર નથી. બન્ધુઓ નથી. એણે તો દૂર દેશથી આવી આ રાજ્ય જીતી લીધેલું. તેનો પોતાનો જ આ રાજ્ય પર જીનો હક નહિં તો શું દેશાવરમાં એના કોઈ સગા હોય તેમાંથી કોઈને અહીં લાવીને ગાદીએ બેસાડવો ?

રાઈ—તું કહેતી હતી કે પર્વતરાયે આ દેશના પ્રથમના રાજા સ્લદીપદેવનો અધર્મથી વધ કરાવ્યો તે વેળા સ્લદીપદેવની રાણી અમૃતદેવી બાળક કુંવર જમદીપ સાથે પોતાના પિતાને ત્યાં હતી પણ તે પછી તેઓ કંઈ અદૃશ્ય થઈ ગયેલાં છે. તે કુંવર જડી આવે તો તેને ગાદીએ બેસાડવો જોઈએ.

જાલકા—એ તું પસંદ કરે છે ?

રાઈ—સંપૂર્ણ રીતે.

જાલકા—ત્યારે, આજ સુધી શુભ રાખેલી વાત તને કહું છું. તું જ જગદીય છે અને હું જ તારી માતા અમૃતદેવી છું.

રાઈ (આશ્ચર્ય પામીને)—શું ! તું મારી માતા ! (જાલકાને ભેટ છે) (છુટો પડીને) આજ લગી તેં મને માતા વગરનો કેમ રાખ્યો ?

(વસંતતિલકા.)

પાસે સુધાસરિત ને મુજ કંઠ શુષ્ક !
પાસે પ્રભેપનિધિ ને મુજ ચક્ષુ ઉષ્ણ !
પાસે સુવાસભરિ શીતલ વાટિકા, ત્યાં,
હું છિન્નભિન્ન ભટક્યો તૃણગ્રંથરામાં !

૯-

જાલકા—તારા રક્ષણ માટે અને તારા ભાગ્યોદય માટે આ બધી શુભતા રાખવી પડી છે.

રાઈ—તારા ગાઢ વાતસલ્યની કદર હવે મને સમજાય છે. પરંતુ, હૃદયમાં રોહોર્મિઓ અનુભવવાનો મારા જીવનનો કેટલો બધો અમૂલ્ય સમય વ્યર્થ ચાલ્યો ગયો ! બાળપણના વહી ગયેલા દિવસો તરફ હું દષ્ટિ કરું છું ત્યારે મને યાદ આવે છે કે

(દ્રુતવિલંબિત.)

નિરખતો કદિ બાળક દોડતાં
ઉલટથી નિજ માત નિહાળતાં,
ઉમળકા ઉઠતા હૃદયે મમ,
ન શકતો કળિ તેનું હું કારણ.

૧૦-

તેં મને સુખની ન્યૂનતા રાખી નથી, પણ, મનમાં માતાની કુમક વિનાનાં બાળપણનાં મારાં સુખ અધુરાં જ રહ્યાં !

(વસંતતિલકા.)

‘મા’ શબ્દ ધન્ય ઉચ્ચરી નહિં મેં કદાપિ
માઝ્યા પદાર્થ નહોવા પ્રબલ સ્પૃહાથી;
ના બાલમંડળિજલી સિધિ મેં પ્રતિષ્ઠાઃ
‘અન્યાય સાર કરશે મુજ માવ સિદ્ધા.’

૧૧-

જાલકા—કંઈ કંઈ રથજે સંતાવું પડેલું ત્યાં હું તારી મા તરીકે શી રીતે પ્રકટ થાઉં ? ઘણાં વર્ષ વીત્યા પછી કનકપુરની સમીપમાં આ વાડી લઇને આપણે અહીં આવીને રહી શક્યાં છીએ.

રાઈ—માણીને વેશે રહેવાનું તેં કેમ પસંદ કર્યું ?

જાલકા—ધરાકોને કુલ આપવા જતાં નગરમાં બધે ફરી શકાય છે. એ જ કામે આખરે હું રાજમહેલમાં દાખલ થઈ શકી અને પર્વતરાયને ભેળાપ કરી શકી.

રાઈ—પર્વતરાયને જીવાન કરવાના પ્રયત્નમાં તું શી રીતે ફતેહમંદ થવા ધારતી હતી ?

જાલકા—કેશ કાળા થાય અને ઘોડે બેસી શકાય એટલી શક્તિ આવે એવાં ઔષધ મારી પાસે છે, અને, તેટલું કરી આપવાની મેં શરત કરી હતી. પણ, પર્વતરાયને વૈદ્યક કરતાં જાદુ પર વધારે શ્રદ્ધા હતી. અને તેથી, જાદુના પ્રયોગથી સૂકા ઝાડનો એકદમ લીસો છોડ કરી બતાવવાની મારે યોજના કરવી પડી. એવો પ્રયોગ હું દેખાડું તો પર્વતરાય આજ રાત્રે જ મને એવો લેખ કરી આપવાના હતા કે જીવાનીનાં ચિહ્ન તેમને પ્રાપ્ત થયેથી રાજ્યનો ચોથો ભાગ મારી તરફથી તને આપવો.

રાઈ—અને તું એ જાદુનો પ્રયોગ શી રીતે કરત ?

જાલકા—એ તો માત્ર પેલા કાળા પડદા પાછળ બાંધેલી દોરીઓની કસામત હતી. ખાસ દોટેલું સૂકું ઝાડ ભોંયમાં ઉતરી જત, અને, તેને ડેકાણે એક લીસો છોડ ખસી આવત.

રાઈ—આટલું બધું છલ જાને માટે ?

જાલકા—તને તારા પિતાની ગાદી પાછી અપાવવા માટે. એક વાર રાજ્યનો ચોથો ભાગ તારે હાથ આવે તો કોઈ કાળે પર્વતરાય છતાં કે પર્વતરાય પછી આખું રાજ્ય સંપાદન કરવાની તને અનુકૂળતા મળે. તારા બાહુબળ પર મને સંપૂર્ણ ભરોંસો છે.

રાઈ—પરંતુ, બાહુબળ વાપરનારા છલનો આશ્રય નથી કરતા.

જાલકા—છલની જે શિક્ષા હશે તે હું ભોગવીશ. પણ તારા પિતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અને તારી માતાના પ્રેમ ખાતર તું આ પ્રસંગ વ્યર્થ જવા ન દઈશ. બળથી રાજ્ય વશ કરીએ એવું આ વેળા આપણું સામર્થ્ય નથી. અને વળી, પ્રાણાન્તે પણ જગદીપને ગાદીએ બેસાડવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

રાઈ—પણ તે અસત્યને માર્ગે ? પ્રાણાન્તે પણ ધર્મયુદ્ધ કરવા નિકળતાં મને લેશમાત્ર સંકોચ નથી.

જાલકા—પર્વતરાયનો તારા શસ્ત્રથી જ તે વધ કર્યો છે.

રાઈ—અબળાતાં થયેલા વધમાં ક્ષત્રિયનું પરાક્રમ ગણાતું નથી.

(દોહરો.)

સામે જઈ જે ધા કરે, તે જ ખરે રણવીર;

આડી ચુગલી તોલતું છપું ફેંકયું તીર.

૧૨.

મને પ્રકટ થવા દે કે મારા પરાક્રમનો દાવો કરવાનો મને પ્રસંગ મળે.

જાલકા—આત્યારે પ્રકટ થવાનો સમય છે ? તું ગાદીએ દઢ સ્થપાઈશ પછી આપણે કશું ગુપ્ત નહિં રાખીએ. પણ, જગદીપ-અરે-રાઈ ! આ અણીનો સમય છે; અને તું તારી માતાને નિરાશ ન કર. મૃત્યુની મને ખીક નથી, પણ, મારા સ્વામીનું અને મારા પુત્રનું રાજ્ય સદાને માટે હુમ થતું જોઈને તથા તેમનો વંશ નિર્મૂળ થતો જોઈને મારે પ્રાણત્યાગ કરવાનો ? અને, એ બધી કૂરતા મેં આશાએ આશાએ કષ્ટ વેઠી સંભાળથી ઉઠેરેલા મારા પુત્રને જ હાથે ?

રાઈ—મા ! મને એક વાર એ સંબોધન કદી લેવા દે. કોઈ સમીપ નથી—

મા ! તારા પ્રેમ-આગળ મારું આત્મબળ હારી ગયું છે. હું પણ છલની જે શિક્ષા હશે તે ભોગવીશ. હું તારી ધ્વજાને આધીન છું.

જાલકા—જે ! પણ શીતલસિંહ સ્નાન કરીને આવે છે. જા, તું પણ સ્નાન કરી આવ. રાજાનું સ્નાન રાજાના વારસે કરવું જોઈએ.

રાઈ—મને એ મૃત્યુથી શી રીતે મલિનતા પ્રાપ્ત થઈ છે ? પરંતુ, નદીની શીતલતા શાન્તિકર થશે.

(રાઈ જાય છે.)

(શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

જાલકા—શીતલસિંહ ! બહુ વાર થઈ !

શીતલસિંહ (હાંસતો હાંસતો)—હાં તો અંધારી રાતને લીધે અથવા તો આ બનાવને લીધે નદીએ અત્યારે બહુ કારમી વસ્તી થઈ છે. હું નદીની રેતીમાં પેઠો એટલે પાછળથી પાસે આવી મહારાજના જેવા અવાજથી માફ નામ દઈ મને કોઈએ બોલાવ્યો. પાછો ફરી જોઉં છું તો કોઈ મળે નહિં ! થોડી વાર તો મારાથી હલાયું કે ચલાયું નહિં. પછી, પાછળ જોતો જઈને ને આગળ ચાલતો જઈને એમ હું નદીકિનારે પહોંચ્યો. જેવો પાણીમાં પગ સુકું છું તેવી રાણી રૂપ-વતીની આકૃતિ પાણીમાંથી નિકળી આવી, અને, મને, અંદર બોલાવવા તેણે હાથ લાંબો કર્યો. હું ભયથી છળીને નાહો, અને, ધણી વાર સુધી એક ઝાડની થડે વળગીને સંતાઈ રહ્યો. આખરે તાફે સ્મરણ થયું ત્યારે મને હિંમત આવી, અને, હું આંખો મીંચી રાખી ને કાન દાખી રાખી જેમ તેમ નાહીને અહીં દોડી આવ્યો. આ વાડીના ઝાંપામાં હું પાછો પેઠો ત્યારે હું જીવતો છું એમ મને ખાતરી થઈ. રાઈ નદીએ જતો હોય તો એને પાછો બોલાવ.

જાલકા—એને ભય નહિં લાગે અને ભૂત નહિં દેખાય. ભરબીત દશામાં નિર્બળ થયેલા મનને જ એવી સ્વકલ્પિત ભ્રમણાઓ દેખાય છે.

શીતલસિંહ—જાલકા ! એક બીજી શંકા મને ઉત્પન્ન થઈ છે. તે કહું છું તે માટે ક્ષમા કરજે. તારી યુક્તિ પ્રમાણે આપણે નગરમાં સંદેશો કહેવડાવીશું અગર હું જઈને કહીશ, પણ, કલ્યાણકામ અને બીજા રાજપુરુષો તે નહિં માને તો ! એવી વાત એકદમ ન એ મનાય.

જાલકા—તેની ક્ષેત્ર કરવા જેવું નથી. મહારાજની કમ્મરમાંથી આ પત્ર મને મળી આવ્યો છે. એમાં માત્ર મહારાજની સહી અને મહોરછાપ છે. બાકીનો પત્ર કોરો છે.

શીતલસિંહ—તને તું કહે તેવી ધખારતનો ભેખ લખી આપવા મહારાજ એ પત્ર તૈયાર કરી સાથે લેતા આવ્યા હતા.

જાલકા—એ પત્ર ઉપર આપણો સંદેશો તમે લખજો. અને, મહારાજની આંગળીએથી આ વીંટી હું લેતી આવી છું તે તેમના રીવાજ મુજબ એવાણી તરીકે પત્ર જોડે મોકલીશું.

શીતલસિંહ—આફરીન ! જલકા, તારી આક્ષતને આફરીન ! મહારાજ પોતે જીવતા હોય તો પણ આ પુરાવો તેમને માનવો પડે.

જલકા—રાઈને આ પત્રની વાત કહેવાની નથી. બેદમાં જોટલા ઓછા સામીલ તેટલી વધારે સલામતી. મહારાજનો આ હાર અને આ તોડો છે તે રાઈ જ્યારે મહારાજને વેશે નગરમાં જશે ત્યારે એને પહેરાવીશું. હવે આપણું કાર્ય સમાપ્ત કરીએ.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ : રંગિણી નદીનો કિનારો.

(રાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—માનવકૃતિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના મહોટા અન્તરનો અનુભવ મને આજે જ થયો. વાંચ્યું હતું અને સાંજણું હતું તેનો સાક્ષાત્કાર થયો નહોતો ત્યાં સુધી એ અન્તરની વારતવિક્રતા મને સમજાઈ નહોતી. ક્યાં એ વાડી અને ક્યાં આ નદીતટ !

(શિખરણી.)

ધવાયાં શાં ગાત્રો મનુજકરથી ત્યાં પ્રકૃતિનાં !

અહીં શાં સ્વચ્છંદે અવનિ જલ આકાશ ખિલતાં !

રણાં શાં ધૂમાઈ મનુજકૃતિનાં ઇન્ધન ત્વહાં !

અહીં સૌ પૂર્ણામિ પ્રકટિ ધરતો ઉજ્જવલ પ્રભા !

૧૩.

(આર્યા.)

ફધાયો મુજ જેવ ત્યાં મનુજતણા શ્વાસથી મલિન પવને,

ઉક્ષસતો અહીં આવી જલ તરે તારક વિશે ભળિને.

૧૪.

નદી ! તારી સુભગ શીતલતાની મારામાં સંક્રાન્તિ થાય એ શક્ય છે ?

(નદીમાં પ્રવેશ કરે છે.) (નદીના પાણીમાં નજર કરી ઉભો ઉભો ચક્તિ યઈ)
કેવો અમરધારી દેખાવ !

(હરીગીત.)

આ તારકો પ્રતિબિમ્બદ્વારા જલ વિશે ઉતરી ગયા !

ખેંચે નદીનો વેગ તોએ સ્વસ્થભે તે દૃઢ રહ્યા !

મુજ અંતરે પ્રતિબિમ્બમાં કંઈ જ્યોતિઓ જે ઝગઝગે,

શું જલકામતિવેગમાં જશે તથાઈ સર્વ તે ?

૧૫.

પરંતુ, હવે જલકાની મતિનો પ્રશ્ન ક્યાં છે ? અમૃતદેવીની ઇચ્છા એ તો ખરે જુદી જ વસ્તુ છે. માતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરતાં પુત્રને સંકેત્યનું સ્થાન આવે ત્યાં પુત્રના રથનું પૈડું પંદમાં ગળી જાય છે. શું પુત્રને યોગ્યાં-યોગ્ય જોવાનો અધિકાર નથી ? રંગિણી ! તારા જલમાં આ શું ચવાડાનો કંઈ ખુલાસો છે ?

(સોરકો.)

મારે હુમકી જેહ ઉતર દે તું તેહને ?

છે તુજ ઉદરે તેહ, ધરતીમાં જે ક્યાં નથી ?

૧૬.

પણ, મારી અશક્તિનો દોષ ધરતીને માથે શા માટે નાખવો ?

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ચાનીઓ, કવિઓ, તપસ્વિ ઋષિઓ, ભક્તો, મહાચિન્તકો,

સંતો, તાર્કિક પંડિતો, નયવિદો, રાજ્યોત્થા શાસકો,

વિદ્વાનો જલ ભૂમિ પ્રાણી પશુના આકાશ પાતાલના,

યોગ્યા કાંઈ અગણ્ય જે ધરતિએ ઓધું શું છે તેહમાં ?

૧૭.

ધરતીના પટ પર આવો ભર્યો ભંડાર છે; કંઈ મનુષ્યો રોગમાંથી

આરોગ્ય પામ્યા છે, કંઈ મનુષ્યો આરોગ્યમાંથી રોગ પામ્યા છે; ત્યાં આ

મારી શંકાઓ માટે જડીયુટી કોઈ ઠેકાણેથી નહિં મળી આવે ? કોઈ કવિ-

કોવિદ-વિશ્વારૂઢ એવો નહિં મળે કે જે મને સમજાવે કે માતાનો પ્રેમ મારા

અંતઃકરણને કેમ શું ચાલે છે ?

(અનુબ્રુવ.)

પ્રેમ ને સત્ય એ બન્ને અંશે એક જ ઇશ્વરના;

તથાપિ કેમ દેખાતા વિરોધી માર્ગ તેમના ?

૧૮.

પણ, પેલું કોણ દેખાય છે ? મારા એકાંતને ખંડિત કરવા અને પ્રકૃતિની પવિત્રતાને કલુષિત કરવા કોણ રેતીમાં પગલાં ભરે છે ? ખરે ! જલકા હોય એમ લાગે છે !

(જાલકા પ્રવેશ કરે છે).

જાલકા—આ શું રાઈ ! તેં હજી સ્નાન નથી કર્યું અને વસ્ત્ર પહેરીને પાણીમાં ઉભો રહ્યો છે !

રાઈ—સ્નાન કરવું કે ન કરવું એ વિચારમાં છું. ધરતી અને કોરો રાખી શકે તેમ છે, અને, નદી અને બીનો કરી શકે તેમ છે. બેમાંથી કોની પ્રસાદી ગ્રહણ કરવી એ નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે.

જાલકા—એ તારી પંડિતાઈના તર્કવિતર્ક જવા દે. હવે તો દુનિયાની ખરી વસ્તુઓ સાથે કામ લેવાનું છે.

રાઈ—અને પંડિતાઈ ખોટી વસ્તુ છે ?

જાલકા—તે તો કાણ જાણે. પણ, પંડિતો રાજ કરી શકતા નથી.

રાઈ—ખરી રીતે તો પંડિતો જ દુનિયામાં રાજ્ય ચલાવે છે. રાજાઓ અને મંત્રીઓ તો માત્ર પંડિતોએ ઠરાવેલા નિયમોનો અમલ કરે છે; અને, તેમાં તેઓ ચુકે છે ત્યારે રાજ્ય ખોઈ બેસે છે.

જાલકા—તું માદીએ બેસે પછી પંડિતોની સભા ભરી તેમની આગળ એ પ્રશ્ન મુકજે. પણ, અત્યારે તો સ્નાન કરી લે. હું પણ સ્નાન કરવા આવી છું.

રાઈ—જાલકા ! સ્નાનનો આ શો ઢોંગ ! શબના સ્પર્શથી તને ખલિનતા થઈ નથી તો તારે સ્નાનની શી જરૂર ? તારા ચિત્તને તો સંતાપ થયો જ નથી કે જ્ઞાન્તિ મેળવવાના પ્રયત્નનો આરંભ કરવામાં તને સ્નાન ઉપયોગી થાય.

જાલકા—પ્રેત સાથેનો સંબંધ તુટવાનું સ્નાનથી મનમાં ઠસે છે.

રાઈ—એ આશ્વા વ્ધર્થ છે. પર્વતરાય સાથેનો સંબંધ કદી તુટવાનો નથી, અને, આપણને એ પ્રેતનું વિસ્મરણ કદી થવાનું નથી. અમે લાં જઈશું પણ પર્વતરાયનું મૃત્યુ આપણી નજર આગળથી ખસવાનું નથી. અને, તેટલેથી ખસ ન હોય તેમ તે પર્વતરાયના ધરમાં જઈને વસવાની અને તેનો વેશ ભજવવાની યોજના કરી છે !

જાલકા—તને પાછી નિર્જળતા આવતી જણાય છે.

રાઈ—નિર્જળતા કહે કે સખળતા કહે, પણ. માફ અંતઃકરણ બહુ ઉછાળા મારે છે, અને, તારી આ યોજનાને પોતાની અંદર પેસવા દેતું નથી.

જાલકા—એક વાર માર્ગ પકડ્યા પછી શિથિલ પગલાં ભરવા એ કાયરપણું છે, અને, એથી આખરે વિનાશ જ થાય છે.

રાઈ—હજી શો માર્ગ પકડ્યો છે ?

જાલકા—પર્વતરાયનું શ્રમ જમીનમાં દાટ્યું છે, અને શીતલસિંહ મંદેશો સહ રાજમહેલ તરફ રવાના થયો છે.

રાઈ—ખાડામાં પગ ઉતાર્યો હોય તોપણ પાછો ખેંચી નથી લેવાતો ? બહુ બહુ તો થોડો છોલાઈને બહાર આવે !

જાલકા—રાઈ ! તારી આ અસ્થિરતા મને બહુ દુઃખી કરે છે. હું જ્યાંથી જુની આફતોનો છેડો આવેલો ધારું છું ત્યાંથી તું નવી આફતોની શરૂઆત કરવા કેમ માડે છે ? મારા હૃદયના ઉલ્લાસ માટે તને કાંઈ દરકાર જ નથી !

રાઈ—એ દરકાર જ મને વિવેક કરે છે.

જાલકા—તો એક વાર વિવેકતા સહન કરી લે. હવે અહીં સ્નાન કરવામાં તારું દિલ નહિં લાગે. વાડીમાં ચાલ. ત્યાં સ્નાન કરીશું. તને વાર થઈ તેથી મને ફીકર થઈ હતી જ કે તને પાછી શુન્યવસ્થાની આંકડી આવી હશે. ચાલ, એ આંકડીના તુસકા એની મેળે મળી આવશે.

(બન્ને નય છે.)

અંક બીજો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ: કનકપુરની કચેરી.

(કલ્યાણકામ અને પુષ્પસેન કચેરીમાં બેઠેલા પ્રવેશ કરે છે.)

કલ્યાણકામ—પુષ્પસેનજી ! ઉત્તર મંડળમાં જાગેલા દંગાતું ખરેખર કારણ આપને શું માલમ પડ્યું ?

પુષ્પસેન—કર ઉધરાવનારાઓના જીલમની ફરિયાદ કાંઈક ખરી હતી. પરંતુ, દંગો તો મંડલેશ દુર્ગેશની ઉસ્કેરણીથી જ થયો હતો એમ મારી ખાતરી થઈ.

કલ્યાણકામ—આપ જવા નિકળ્યા ત્યારે મેં આપને ચેતવણી આપી જ હતી કે દુર્ગેશની સાથે કુશળતાથી વ્યવહાર કરવાનો છે. જે યુદ્ધિ-ગણથી એ રાજકાર્યની નિપુણતામાં પંકાય છે તે જ યુદ્ધિગણ એને ઉંચી પદવીના લોભમાં લખાવે છે. પરંતુ, આ દંગામાં એની સામેલ-ગીરી શી રીતની હતી ? દંગો ખેસાડી દેવા સાડ પાટનગરથી સૈન્ય મોકલવા એણે સંદેશો મોકલેલો તે પરથી તો જણાતું હતું કે દંગા-થી એ બહુ ચિંતાતુર થયેલો હતો.

પુષ્પસેન—હું સૈન્ય લઈ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે સ્થિતિ બહુ વિષમ હતી, અને, એની ચિંતા સકારણ હતી એ ખરું. પરંતુ, દોરી એના હાથ-માંથી ખસી ગઈ હતી તેથી એને ભય અને ચિંતા થયાં હતાં. શરૂઆતમાં તો દંગો કરનાર લોકોને એણે નાણાં આપેલાં અને હથિ-યાર આપેલાં એ હકીકત ચોખ્ખી રીતે મને માલમ પડી. અને, લોકોને બેદલ કરવા સાડ એણે કર ઉધરાવનારાઓના જીલમ વિશેની ફરિયાદો ગણકારેલી નહિ, એટલું જ નહિ, પણ, તેઓ જીલમ કરી શકે એવા નવા ધારા એણે ઠહાડેલા.

કલ્યાણકામ—એ બધામાં એનો હેતુ શો ?

પુષ્પસેન—પર્વતરાય મહારાજ હાલ એકાંતમાં છે અને દેશને માથે રાજ નથી તેવે સમયે દગો કરાવી ઉત્તર મંડળમાંના સૈન્યને પોતાના કાયુમાં લઈ સૈનિકોને લુંટફટ કરવા દઈ રાજ કરી આખરે તેમની મદદથી ઉત્તર મંડળના સ્વતંત્ર ધણી થઈ બેસવું, એવો એનો ઉદ્દેશ હતો. આપે એના મહત્વાકાંક્ષી લોભની પરીક્ષા કરી છે તે યથાર્થ છે.

કલ્યાણકામ—એની એ યોજના કેટલેથી ભાગી પડો ?

પુષ્પસેન—દગો તો એ જગાવી શક્યો, પણ પછી, દંગાખોરો વશ રચા નહિં; દુર્ગેશના મદદગારો ઉપર તેમણે હથ્થા કર્યા અને દંગાખોરો તથા સૈનિકોએ એવી અતંત્ર લુંટફટ ચલાવી કે આખું મંડળ ત્રાહિ ત્રાહિ કરવા લાગ્યું. પછી, લુંટની વહેંચણી બાબત દંગાખોરો અને સૈનિકો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી, અને, તેઓ એક બીજાની કાપાકાપી કરવા લાગ્યા. દુર્ગેશ એકનો પક્ષ લે તો બીજા કોષાયમાન થાય એમ બનવા લાગ્યું, અને, ન ટકાયું ત્યારે એણે આપની પાસે મદદ મંગાવી.

કલ્યાણકામ—

(હસતિ.)

દુષ્ટતિઓ જે જગવે જનોની,
તે ખેલ માંડે બયનો બરેલો;
બર્યાં તળાવોતણિ પાળ ખોદી,
રોકી શક્યા છે જલધોધ કોણ ?

૧૯.

કહવા અનુભવથી દુર્ગેશને શિખામણુ તો મળી, પણ, ઉત્તર મંડળનું આધપતિપણું એના હાથમાં હવે રહેવા દેવું એ હિતકર છે ?

પુષ્પસેન—દગો ખેસાડી દેવામાં તો એણે મને ખરા અંતઃકરણથી મદદ કરી હતી, અને, એ મંડળમાં હવે સંપૂર્ણ શાંતિ થઈ ગઈ છે. પણ ચિત્તમાં એક વાર પેડેલું રાજદ્રોહનું વિષ પૂરેપૂરું નિકળી જવું બહુ કઠણ છે. અને, રાજ્યલોભનો ઝીડો એવો છે કે નરમ પડી ગયા પછી તે પાછો ફરી ફરી ચળવળી આવે છે અને ચિત્તને કોરે છે. આપની મના ન હોત તો હું એનો શિરચ્છેદ કરત અથવા એને બંદીવાન કરત.

કદયાણુકાણુ—દુર્ગેશનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ન થાય એ ખરૂં છે. પરંતુ, એને હાલ સંકટમાં ઘેરીએ તો એની નિષ્ફળતાથી અસંતુષ્ટ થયેલા એના મિત્રો અને મદદગારો પાછા એને જઈ મળે. વળી, એવા યુવકની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિશક્તિ રાજ્યના ઉપયોગમાં કદિ ન આવે એમ સદાને માટે રદ કરવી એ પણ ઉચિત નથી. એને કનકપુરમાં ઉપમંત્રીને પદે બેસાવીશું તો અત્યારે એ ઉત્તર મંડળ છોડીને અહીં ખુશીથી આવશે. રાજ્યને ત્યાંનું ભયકારણ દૂર થશે, અને, પાટનગરમાં એ અંકુશમાં રહેશે.

(દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાળ—(નમન કરીને)—ભગવન્ત ! રાણીસાહેબ તરફથી દાસી મંજરી સંદેશો લઈને આવી છે.

કદયાણુકામ—આવવા દે.

(દ્વારપાળ જાય છે.)

પુષ્પસેન—પ્રધાનજી, ત્યારે હું રગ્ન લઈશ.

કદયાણુકામ—એસો પુષ્પસેનજી, આપની સલાહની જરૂર પડશે.

(મંજરી પ્રવેશ કરે છે.)

મંજરી—(ઓવારણાં લઈને)—સામાજ્યવન્તાં રાણીસાહેબે ભગવન્ત પ્રધાનજીને નમસ્કાર કહ્યા છે, અને, કહેવડાવ્યું છે કે દક્ષિણથી ઝવેરી આવ્યો છે તેની પાસેથી હીરા અને મોતી લીધાં છે તેના એક લાખ દામ આપવા કાજીખીશને આજ્ઞા કરશે.

કદયાણુકામ—ગયા માસમાં રાણીસાહેબને એક લાખ દામ મોકલ્યા હતા.

મંજરી—તે તો ઘણે ભાગે કાશીથી આવેલાં કસબનાં લુગડાં લેવામાં ખરચાઈ ગયા, અને, થોડા વધ્યા તે કોઠાર ખરચમાં વપરાયા. ઝવેરાત મંગાવી આપવાતું આપને રાણી સાહેબે પ્રથમ કહેવડાવ્યું હતું, પણ, આપે ઉત્તર મોકલેલો કે દંગો વખતે લાખો ચાલે તો ઘણાં નાણાંની જરૂર પડે તેથી હાલ ઝવેરાત માટે ખરચ થાય તેમ નથી.

પણ હવે તો દંગો શમી ગયો છે, અને, ઝવેરી સારો ખાલ લઇ
આવી પહોંચ્યો તેથી રાણી સાહેબે ઝવેરત ખરીદ કર્યું છે.

કદયાણકામ—પુષ્પસેનજી ! દંગા સંબંધીના બધા હિસાબ ચુકી ગયો છે ?

પુષ્પસેન—ઉત્તર મંડળમાં અતુરંગ સેના માટે લીધેલા ધાન્ય અને ધાસના
બે લાખ દામ વેપારીઓને હજી આપવાના બાકી છે. વળી, સૈનિકો
માટે લીધેલા ઘોડા અને શસ્ત્રના ત્રણ લાખ આપવાના બાકી છે.

મંજરી—રાજ્ય હોય ત્યાં ખરચ તો ચાલ્યા જ નય. મહારાજ એકાન્ત-
વાસમાં હોવાથી રાણી સાહેબને આમ નાણાં માટે સદેશ મોકલવા
પડે છે તેથી એમને બહુ ઓછું આવે છે. ભગવન્તે ઝવેરત મંગાવવા
ના કહી ત્યારે રાણી સાહેબ રોમાં હત્યાં.

કદયાણકામ—રાણી સાહેબને અમારા નમસ્કાર કહેજો, અને, ઝવેરીને
અમારી પાસે મોકલવા વિનંતિ કરજો. એનાં નાણાં ચુકાવી આપીશું.

(મંજરી નમન કરીને નય છે.)

પુષ્પસેન—કાશાધીશ કહેતા હતા કે આવતી મોસમમાં કરતું ઉધરાણું
આવશે ત્યાં સુધી નાણાંની ટાંચ રહેશે.

કદયાણકામ—મંજરીએ છેવટે અશ્રુપાતનો ભય બતાવ્યો એટલે હું નિરુ-
પાય થઈ ગયો.

(આમર.)

સામ દામ ભેદ દંડઃ જે ઉપાય છે લખ્યા,
ચાર તે નરોત્તિ બુદ્ધિશક્તિથી જ છે રચ્યા;
રાજનીતિશાસ્ત્રકાર હોત જે સ્ત્રિઓ કદી,
અશ્રુપાત પાંચમે લખાત શસ્ત્રમાં નહી.

૨૦.

પુષ્પસેન—રાજકાર્યોના કાલ અભ્યાસથી સ્ત્રીજાતિની મુદતાની આપને
અવગણના થઈ છે.

(તોટક.)

મૃદુતા લલનાહર્યે વસતી
પ્રતિ અશ્રુ વિશે થતિ મૃતિમતી;
વિષ્ણુ સેવન એ મૃદુતારસના
સુકિ કર્કશ આ બનિ જય ધરા.

૨૧.

(દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાળ—(નમન કરીને)—કોટવાળ સહિય અન્દર આવવાની રજા માગે છે.

કલ્યાણકામ—એકલા છે ?

દ્વારપાળ—સાથે સિપાઈઓ છે અને પકડેલા માણસો છે.

કલ્યાણકામ—સહુને અન્દર આવા દે.

(દ્વારપાળ જાય છે.)

(કોટવાળ, સિપાઈઓ, અને, હાથે બાંધેલા બે માણસો પ્રવેશ કરે છે.)

કોટવાળ—ભગવન્તને નમસ્કાર કરું છું.

કલ્યાણકામ—કોટવાલજી ! આ માણસોની શો અપરાધ છે ?

કોટવાળ—આ બન્ને સખસો રાજમાર્ગ ઉપર ગાળાગાળી અને મારામારી કરતા હતા. તેમની મદદે તેમના પક્ષનાં માણસો આવ્યાં અને રસ્તામાં બહુ તોફાન થયું. સિપાઈઓએ તેમને રોક્યા પણ માન્યું નહિ, અને, ઉલટા તેઓ સિપાઈઓને મારવા ધસ્યા.

કલ્યાણકામ—(પકડાયેલા માણસોને)—તમને ઘેર અણગમો થતો હોય તોપણ તુરંગમાં જવા શા માટે આતુર થાઓ છો ? જત્રાએ જાઓ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! તુરંગમાં જવા જેવું મેં કાંઈ કૃત્ય કર્યું નથી.

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! એ તુરંગમાં જવાને પાત્ર છે. હું નિર્દોષ છું.

કલ્યાણકામ—જે નિર્દોષતા સજ્જનમારમાં આવી ધારણ કરો છો તે ઘેર ધારણ કરી હોત તો કોટવાલજીને આટલી મહેનત પડત નહિ. તમારા વચ્ચે કલહ શાથી થયો ?

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! આ માણસ મારો ગોર છે, હું એનો જન્મ-માન છું. મારી દીકરી માટે સારો વર ખોળી લાવવા મેં એને પરગામ મોકલ્યો હતો. એ મારો વંશપરંપરાનો ગોર છે. મારી તરફથી સારી રીતે દાનદક્ષિણા એને મળે છે. તે છતાં, મારી નવ વરસની બાળકીનું વેવીશાળ એંસી વર્ષના ધરડા ડોસા સાથે એ કરી આવ્યો છે. ડોસાના પૈસા ખાઈને મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો છે.

કલ્યાણકામ—ભવ બગાડ્યો શાનો ? તું વેવીશાળ રદ કર.

બીજો માણસ—ગોર ચાંદ્રો કરી આવ્યા પછી વેવીશાળ કંઈ તોડાય ?

કલ્યાણકામ—અન્યાયનાં અંધન છોડી ન નંખાય ?

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! નાતની રૂઢિ પડી તે શું કરીએ ? અમારી નાતમાં વેવીશાળ કાંઈ કારણથી તોડાતાં નથી. કાંઈ તોડે તો નાતવાળા નાતબહાર મુકે, અને, કન્યાને બીજું કાંઈ લે નહિં.

કલ્યાણકામ—યોગ્ય અયોગ્યનો નાત વિચાર નહિં કરે ?

બીજો માણસ—નાત તે વળી એવો વિચાર કરે ભગવન્ત ?

કલ્યાણકામ—નાત સત્ અસત્ પણ જુએ નહિં ?

બીજો માણસ—શી રીતે જુએ ?

કલ્યાણકામ—(પહેલા માણસને)—ભૂદેવ ! તમે કન્યાના પિતાતુલ્ય અને બીચારી કન્યાને કુવામાં કેમ નાખી આવ્યા ?

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! કુવામાં નથી નાખી. વર તો શ્રીમન્ત છે. બીજા વર છે એટલે ઉમર તો સહેજ વધારે હોય, પણ, કન્યા બેઠી બેઠી રોટલો ખાશે. અને, પરદેશથી વૈદ્યરાજ આવ્યા છે તે મહારાજ પર્વતરાયને ઉપચાર કરી રહે પછી એ વૈદ્યને રાખી એ જ ઉપચાર આ વર કરશે તો એ પણ જીવાન થઈ જશે.

બીજો માણસ—ભગવન્ત ! આ ગોરે એવું કહ્યું તેથી જ લઠાઈ થઈ મેં ગોરને કહ્યું કે તમને ડોસાએ પૈસા આપ્યા છે તેના ચાર ભાગ કરો. એક ભાગ તમે રાખો, અને ત્રણ ભાગ મને આપો કે તેમાંથી એક

ભાગ ડોસાને જીવાન કરવામાં ખરચીએ, અને બાકીના બે ભાગ મારે ઘડપણમાં ગુજરાન માટે ચાલે. મેં પૈસા માગ્યા ત્યારે ગોર સામી ગાળો દેવા લાગ્યા અને મારવા આવ્યા. એથી લોકો ભરાઈ ગયા અને હોહો થઈ ગઈ.

પહેલો માણસ—ભગવન્ત ! મારા પૈસામાંથી હું જ્ઞાનો ભાગ આપું ? મેં તો કારજ કરી આપ્યું. વરને જીવાન થવું હોય તો વર પૈસા ખરચે, અને, કન્યાના બાપને નાણાં જોઈતાં હોય તો વર પાસે કહડાવે.

બીજો માણસ—ડોસાની પહેલી વારની બાયડીના છોકરા છે તે હવે એક બદામ આપવા દે એમ નથી.

કુદ્યાણુકામ—કોટવાલજી ? અત્યારે અમારા ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો છે. કાલે આ માણસોને હાજર કરજો. એમનાં બંધન કાઢી નાખજો. એમના દુરાચરણે એમને બાંધ્યા છે તે બસ છે.

કોટવાળ—જેવી આગા.

(કોટવાળ, સિપાઈઓ અને બન્ને માણસો નીચે છે.)

પુષ્પસેન—મંત્રીશ્વર ! નિત્યની આવી વસમી માથાઝીક આપને બહુ બચ્ન કરતી હશે. અમારો તરવાર ફેરવવાનો ધંધો સહેલો અને હુંકો.

કુદ્યાણુકામ—આવા આચારથી દેશની દુર્દશા થવા બેઠી છે તે તરવાર ફેરવવાથી મટે તેમ નથી મહારાજે ઘડપણમાં લાભ કર્યું ત્યાં પ્રજા-જનનો એવા કૃત્ય માટે શી રીતે દોષ કઢાય ? અને, જલ્દત્વ માટે માંડેલા આ ઉપચાર ઉપરથી તો હજી કોણ નજી કંટલાએ ફણગા કુટશે ! હવે અત્યારે તો કચેરી ખરખારત કરીશું.

(બન્ને નીચે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ: કલ્યાણકામની હવેલી.

(કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી બેઠલાં પ્રવેશ કરે છે.)

કલ્યાણકામ—રાણી સાહેબનું નવું ઝવેરાત જોઈ તમને થોડું ઘણું એવું ખરીદવાની ઇચ્છા ન થઈ!

સાવિત્રી—રાણી સાહેબ તો મહારાજ પર્વતરામ જીવાન થઈને આવે ત્યારે તમને પ્રસન્ન કરવાની ઉત્કંઠાથી આ બધી તૈયારી કરે છે. અને, હું તો તમને પ્રસન્ન કરી ચુકી છું.

કલ્યાણકામ—તમે કહેતાં હતાં કે પોતાના મનની તૃપ્તિ ખાતર પણ સ્ત્રીઓ અલંકાર પહેરે છે.

સાવિત્રી—અત્યંત મન તૃપ્તિનાં અનેક સાધન શોધે છે. પરંતુ, મારી તૃપ્તિમાં એવી ન્યૂનતા જ નથી. આપણા લગ્ન પ્રહેલાં અલંકારોથી મને બહુ ઉદ્દાસ થતો, અને, આપણા અનુરાગમાં ન્યૂનતા હોત તો આજ પણ હું અલંકારોથી સંતોષ મેળવવાનો પ્રયાસ કરત.

કલ્યાણકામ—એમ નહિં તો, મારાં નયનોના અનુરંજન ખાતર તમે થોડાં રત્ન ન પહેરો?

સાવિત્રી—તમારાં નયનનું એથી અનુરંજન થવું હોય તો હું થોડાં નહિં. પણ ઘણાં રત્ન પહેરું. પણ, તમારા હૃદયનું અનુરંજન આથી થાય છે તે હું જાણું છું, અને, તમારા હૃદયથી જીવે પ્રકારે પ્રસન્નતા મેળવવાની તમારા નયનોને ઉત્સુકતા હોય એમ હું માનતી નથી.

કલ્યાણકામ—મારા હૃદયની તમારી એ કદર કાયમ છે તે જાણી મને બહુ નિવૃત્તિ થઈ. આજ પુષ્પસેન મને કહેતા હતા કે રાજકાર્યો કરતાં માફ હૃદય એવું કંઈ થઈ ગયું છે કે સ્ત્રીજાતિની મૃદુતા તરફ મને અવગા થઈ છે.

સાવિત્રી—પુષ્પસેનને ઠેકાણે હું હોઉં તો હું પણ એમ ધારું. તમે એ પ્રકારનાં જીવનસ્વરૂપ ધારણ કરો છો. બહારથી તમને જોનારને તમારી દંડતાનું જ દર્શન થાય છે. એ દંડતાના પડતી અંદર રહેલી કામલતા લોકોને દેખાતી નથી.

(તોટક.)

રસ મિષ્ટ થકી ભરિયું ફલ જે

રસરસીય કાળ જ છાલ ધરે;

જડ વેણ એ કરિ દૂર શકે

જન તેજ ગ્રહે રસ નિર્મળ એ.

૨૨.

કલ્યાણકામ—મહારાજ પાસે આવેલા વૈદ્યરાજને બોલાવી આપણે પણ જીવાન બનીએ તો બહારથી પણ રસિક રૂપ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય ? તમારી સુંદરતા તો અખંડિત છે, પણ, વય ઘટાડી આપણે બંને બહારની રસિકતા ધારણ ન કરી શકીએ ?

સાવિત્રી—એવા બહારના આભાસથી આપણી પરસ્પરની કદરમાં શો ફેર-ફાર થાય ? હમને દિવસે આપણા સ્નેહની જે ગાહતા હતી તેમાં તલ માત્ર ફેર નથી પડ્યો. ઉછળતો ધોધ નીચે પડીને આજે સરોવર બરાબર છે, પણ, જળ તો તેનું તે જ છે.

કલ્યાણકામ—હૃદયદેવી ! પતિપત્ની થતાં આપણે પ્રેમી મટી ગયાં નથી. એ ધન્ય સુખથી મળતા બળવડે જ હું રાજકાર્યોના બારને મારા હૃદયનો સ્પર્શ કરતાં અટકાવી શકું છું, અને, ચિંતાઓને બહારની બહાર રાખી શકું છું. ચિંતાઓને મારા હૃદયમાં દાખલ કરી અને મારા હૃદયભાવને બહાર કાઢી તે સર્વને એકાકાર કરીને મારું જીવન એકવડા જ સ્વરૂપનું કરું તો જગતના કંટકો આગળ મારું હૃદય કેમ આપું રહે ?

સાવિત્રી—તમારા જીવનનું એવડું સ્વરૂપ ન સમજનાર તમને સખત દિલના ધારે એ સ્વાભાવિક છે. પુષ્પસેને કરેલો અખમ રૂઝવા તમે ઝવેરાતને પ્રસંગ કહાડ્યો એ હું જ આટલી વારે સમજું છું તો તમારી સાથે ઉપર ઉપરના પરિચયવાળાં મનુષ્યો તમારા દીર્ઘદષ્ટિવાળા મંત્રોને મર્મથી રીતે ગ્રહણ કરે ?

(બહાર કાલાહલ થાય છે.)

કલ્યાણકામ (બારણું ઉધાડીને)—અરે કોઈ છે કે ?

(નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર—જી, હુકમ ?

કલ્યાણકામ—બહાર આટલી બધી ગરબડ શાની થાય છે ?

નોકર—કોઈ સવાનનો ઘોડો કાણુમાં ન રહ્યો તે બગ્ગરમાં બહુ દોડ્યો, અને, આખરે આપણા દરવાજા આગળ આવતાં સવાર કુદી પડ્યો તેથી તેને બહુ વાગ્યું છે, અને, લોકો ભરાયા છે.

સાવિત્રી—તું ને ખીજા નોકરો મળીને એ માણસને ઘરમાં લાવીને સુવાડો અને પછી મને ખબર આપો.

નોકર—જી, બહુ સારું.

(નોકર જાય છે.)

કલ્યાણકામ—તમે એની સારવાર કરવા માંડો એટલે હું ઉત્તરમંડળેશ તરફ મોકલવાનો પત્ર લખીને આવી પહોંચું છું.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ : કલ્યાણકામની હવેલી.

(પચારીમાં અઢેલીને બેઠેલા દરદી પાસે આસન ઉપર બેઠેલો કલ્યાણકામ અને પાસે ઉભેલો વંજુલ પ્રવેશ કરે છે.)

દરદી—બગવન્ત ! આપનાં પત્નીએ માતા પેટે મારી જે માવજત કરી છે તેનો ઉપકાર હું વાળી શકું તેમ નથી. હવે હું ચાલી શકું તેમ છું, માટે, મને જવાની રજા આપશો. મારા ઘોડાતું શું થયું હશે તે વિશે હું બહુ ચિંતાતુર છું.

કલ્યાણકામ—ઘોડાને પકડી લાવવા મેં માણસ મોકલ્યાં છે. તમે આ પાટા બાંધીને જખમવાળે શરીરે શી રીતે બંધી શકશો ?

વંજીલ—ઉંમા અને આડા પાટા જોઈને લોકો આંગળી કરશે અને છોકરાં તાળીઓ પાડશે.

દરદી—જખમથી મારું કૌવત ગયું નથી. અને, પાટાથી મને શરમ નહિં લાગે. શ્રીમતી સાવિત્રી દેવીની દયાવૃત્તિની એ પ્રસાદી નિલ મળતી હોય તો હું નિલ જખમ ખમું.

વંજીલ—શિરે ખાવાનો મળતો હોય તો હું પણ પાટા બંધાવીને સુધ રહું. પણ, જખમની શરત મારે કયુલ નથી.

કલ્યાણકામ (દરદીને)—તમે કોણ છો અને ક્યાં રહો છો ?

દરદી—જી, હું પરદેશથી આવું છું. આ નગર બહાર રંગિણી નદીને કિનારે આવેલી કિસલવાડીમાં હું માળીનું કામ કરું છું. મને ‘ રાઈ ’ ને નામે સહુ ઓળખે છે.

કલ્યાણકામ—આ શરીરકાંતિને અને આ બુદ્ધિપ્રભાવને માળીનું કામ ધટવું નથી, અને, રાઈનું નામ ધટવું નથી.

રાઈ—કાંઈ કાંઈ યોગાનુયોગ હોય છે.

(બહાર ઘોડાનું ખોંખારતું સંભળાય છે.)

રાઈ—એ મારો ઘોડો છે, અને, મારો ગન્ધ પારખીને ખોંખારે છે.

વંજીલ—મને તો કંઈ ગન્ધ આવતી નથી. બાકી, લુગડાંની ગન્ધથી હું ઘણા લોકોને પારખું છું.

કલ્યાણકામ (રાઈને)—તમારી અને ઘોડાની એક ખીજ પર આટલી બધી આસક્તિ છતાં ઘોડો તમારે વશ કેમ ન રહેો ?

રાઈ—નગર બહાર તળાવકિનારે હું ખેડો હતો અને ઘોડો પાસે ચરતો હતો, તેવામાં, પડી ગયેલા મહોટા વડનું ઝાડ ગાડામાં નાખેલું જતું હતું તે જોઈને ઘોડો ભટક્યો અને જોરથી દોડવા લાગ્યો. હું દોડીને પકળે

આવી ઘોડા પર ચઢી ગયો, પણ, લગામ નીચે લટકેલી હોવાથી હું તેને યરાયર ખેંચી રાખી શક્યો નહિં. રસ્તામાં એક ડોકાણે પડેલો મહેંટા પથ્થર ઘોડાને વાગ્યો, અને લગામ તેના પગ સાથે અથડાતી હતી તેથી ઘોડો વધારે ચમકીને દોડવા લાગ્યો અને આખરે નગરમાં પેઠો. ઘોડો આપની હવેલીને માર્ગે આવતાં હવેલીના દરવજાની દિશામાં વળ્યો ત્યારે અંધ કરેલે દરવાજે જઈ અથડાશે એમ લાગ્યું તેથી લગામ પકડી લઈ ઘોડાને રોકવા મેં ઉભેલા માણસોને યુમ પાડી કહ્યું પણ કોઈ પાસે આવ્યું નહિં. માત્ર એક માણસ હવેલીને મેડે બારીએ ઉભો હતો તેણે કાગળ ફેંક્યો તે મારા ફેંટામાં પડ્યો. દરવાજે પાસે આવ્યો ત્યારે હું કુદી પડ્યો ને ઘોડો ફેંટાઈને નાડો.

વંજીલ—વડ સરખો કોઈ મહાન છત્રરૂપ પુરુષ ભાગી પાડવાથી દૈવ ક્રિતાવળી મતિએ તમને ઠોકરાવતું વગાડતું પ્રધાનજીની મદદ મેળવવા લઈ આવ્યું છે એમ મને તો ખાસ થાય છે.

કલ્યાણકામ—વંજીલ, તારું એ લક્ષણગાન રહેવા દે. (રાઈને) એ કાગળ જ્ઞાનો !

રાઈ—વખતે મારા ફેંટામાં હજી હશે. (પડખે પડેલો ફેંટો હાથમાં લઈને તેમાંથી કાગળ કાઢીને) આ રહ્યો ! (કલ્યાણકામને કાગળ આપે છે.)

કલ્યાણકામ—(બીડેલો કાગળ ઉઘાડીને વાંચે છે)—

પ્રકૃતિં યાન્તિ મૂતાનિ નિમ્નહઃ કિં કરિષ્યતિ ।

વંજીલભિન્ન ! આ તો આપના અક્ષર દેખાય છે !

વંજીલ (ગમરાઈને)—મારા જ્ઞાથી ?

કલ્યાણકામ—આ જોડા અક્ષરમાંના આઠડા જેવા 'ર', આ હેઠળ જતાં ડાબી તરફ જુલા થઈ વળતા કાના, આ કાનાને મથાળે કાઠપગલા જેવા થતા સાંકડા ખુણા, આ હાથીની અંબાડીના છત્ર જેવો 'ભ' : એ સહુ તારી હથેલી છે. તારો વકી અંશુઠો ઢાંચો નથી રહેતો !

વંજીલ—મારા જેવા અક્ષર જણાય છે ખરા !

કલ્યાણકામ—તારા પોતાના અક્ષર નથી ?

વંજીલ—હું ક્યાં ના કહું છું ?

કલ્યાણકામ—એ લખવાનું પ્રયોજન શું ?

વંજીલ—ભગવન્ત ! હું બારીએ બેઠો બેઠો ગીતાજીનો પાઠ કરતો હતો, તેવામાં, આ માણસને ઘોડો રોકવાનું લોકોને કહેતો સાંભળી મેં ગીતાજીનું એ વચન લખીને કાગળ એના ઉપર દે'કયો.

કલ્યાણકામ—શા માટે ?

વંજીલ—સ્વભાવ ઉપર જતાં પ્રાણીઓને રોકવાની ગીતાજીમાં ના કહી છે, તે છતાં આ માણસ દોડતા ઘોડાને રોકવાનું કહેતો હતો, તેથી, એ મિથ્યા પ્રયાસ સુકી દેવા સાર શાસ્ત્રવચનનું એને જ્ઞાન કરાવવા મેં એ કાગળ નાખ્યો.

કલ્યાણકામ—મૂર્ખ ! એ ગીતાવચન દોડતા ઘોડા માટે છે એમ તને કાણે કહ્યું ? સંકટમાં આવેલા મનુષ્યને સહાય થવું જોઈએ એટલું તાત્પર્ય પણ તું ગીતાના અધ્યયનથી સમજ્યો નથી ?

વંજીલ—ભગવન્ત ! શાસ્ત્રોના અનેક અર્થ થાય છે. આપ કાંઈ અર્થ કરતા હશો, હું કાંઈ અર્થ કરું છું. એમ તો કેટલાક કહે છે કે સાયણ્યાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે વેદમાંથી કાંઈ ઠેકાણે ધડેથી ધી પીવાનું નીકળતું નથી, પણ અમે આયુર્વેદ ઘૃત્સમ્પત્તિ શ્રુતિને આધારે વેદમાંથી એવો અર્થ કહાડી આપી ગોરને ધડેથી ધી પાવાનું શાસ્ત્રોક્ત પુણ્ય સમજાવી ધણા જનમાનેને કૃતાર્થ કરીએ છીએ.

(નોકર પ્રવેશ કરે છે)

નોકર—ભગવન્ત ! આખનો ઘોડો આવ્યો છે. તેને એટલું બધું વાગેલું છે કે તેના પર બેસીને જવાય તેમ નથી. (નમન કરીને જાય છે.)

કલ્યાણકામ—(રાઈને)—તમને રથમાં સુવાડીને મોકલીશું.

રાઈ—ભગવન્ત ! મને એવો લુલ્હો પાંગળો શા માટે બનાવો છો ?

(વસંતતિલકા.)

સંક્ષુબ્ધ હું નથિ થતો જખમોથિ કિંચિત્,
ખાતો નથી રુધિરના વહને હું લેશ;
જ્યાં સૂધી શક્તિ વસશે મુજ દેહમાંહિ,
ધારીશ હું નહિં કદી અસહાય વૃત્તિ. ૨૩.

(હાથમાં ઔષધ લઇ સાવિત્રી પ્રવેશ કરે છે.)

સાવિત્રી(રાઈની પાસે આવીને,—આ ઔષધથી તમને વિશેષ આરામ થશે.
વંજુલ—આટલા આટલા નોકર છતાં આપ આ ખલ કરવાનું અને
ગેળીઓ વાળવાનું શા સારૂ લઈ બેઠાં છો ? એ તે આપને શોભે ?

રાઈ—શ્રીમતી ! આપના શ્રમમાં સમાયેલી કૃપા ઔષધથી પણ વધારે
આરામ કરવા સમર્થ છે (પથારીમાં બેઠો થઇને ઔષધ પીએ છે.)

સાવિત્રી—(રાઈની કમર તરફ જોઇને)—તમે કમરે લટકતી તરવાર કહાડી
નાખવા દીધી છે, પણ, આ કમરનો બંધ હજી કહાડી નાખતા
નથી એ દુરાચલ કરો છો. કમરને છુટી કરશો તો આ વેળા
કરાર લાગશે.

રાઈ—શ્રીમતી ! એટલી આપની અવગણ કરી હું અકૃત્ય દેખાઈ છું તેથી
મુઝાઈ છું, અને તે માટે, આખરે ખુલાસો કરૂં છું કે એ માત્ર
કમરબંધ નથી, એ માંડ જીવન છે.

સાવિત્રી—અર્થાત્ ?

રાઈ—એ બંધ દેખાય છે તે મ્યાન છે અને અંદર તરવાર છે. હું તે
રાતદિવસ કમરે વિંટી રાખું છું; અને, પ્રહાર કરવાનો પ્રસંગ આવે
તે વિના એ તરવાર હું બહાર કહાડતો નથી.

વંજુલ—શ્રીમતી ! એમનું નામ તો ઝીણું રાઈનું છે. પણ, રાઈ જણાય
એટલે ઝમઝમાટ આવ્યા વિના રહે નહિં ! હવે સ્વરૂપ જણાયું ?
બળમે તો તરવારો ! એક કમરે લટકાવવાની અને એક કમરે વિંટવાની ?

સાવિત્રી—ગેળ વળી જાય એવી તરવાર જેવા જેવી હશે !

રાઈ—આપને તે જોવી જ હશે તો હું કહાડીને મારી આંગળી પર પ્રહાર કરીને પાછી આનમાં મુકીશ એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ નહિં થાય.

સાવિત્રી—જીજ્ઞાસિને માથે અનિવાર્ય કુતૂહલનો આરોપ છે તે ખોટો પાડવા ખાતર હું જિયાસા મુકી દઉં છું.

વંજુલ—સાઈ કર્યું. એવું તરવારનું શું ચળું વખતે છુટી જાય તો હરકોઈને વાગી ખેસે.

રાઈ—(ખાટલા પરથી ઉતરીને)—ભગવન્ત ! હવે મને અનુગ્રા મળવી જોઈએ. કલ્યાણકામ—તમારી એવી જ ઇચ્છા છે તો હું શેકીશ નહિં. પરંતુ, શરીર સ્વસ્થ થયે ફરી દર્શનનો લાભ આપવાનો તમારો કાલ છે એમ સમજી અનુગ્રા આપું છું.

રાઈ—હાલ થોડા વખત સુધી તો કદાચ આપને નહિં મળી શકું. પણ, સમય આવ્યે આપને મળીશ અને ધણી વાર મળીશ. આપનો સમભાવ એ તો મહામૂલ્ય વસ્તુ છે.

સાવિત્રી—આવી અવસ્થામાં તમે થોડા પર સવારી કરશો શી રીતે. થેડો પણ અશક્ત છે.

રાઈ—થોડાને દોરીને લઈ જઈશ. અને, એથી અમને બન્નેને જે પરસ્પર સંતોષ થશે તેથી ચાલવામાં મને કે થોડાને શ્રમ કે વેદના જણાશે નહિં.

(સર્વેને નમન કરીને રાઈજાય છે.)

વંજુલ—ખાટલી બધી થોડાની શી ઉલ્લેહ ! હું હોઈ તો એવો થોડો પાંજરાપોળમાં મોકલી દઉં.

કલ્યાણકામ—તું કદી થોડા પરથી પડ્યો છે ?

વંજુલ—કોઈ દહાડો થોડે ખેડો જ નથી ને !

સાવિત્રી—આવતા લગનગાળામાં તારે થોડે ખેસવાનું આવશે.

વંજુલ—(મહોં મલકાવીને)—ભગવન્તની અને આપની કૃપા.

કલ્યાણકામ—વંજીલ ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનારની પદવી પૂજ્ય થાય છે. પણ, તારી આટલી થોડી બુદ્ધિ જોઈ તને કોણ પૂજ્ય ગણશે ?

વંજીલ—આપની નજરમાં મારી બુદ્ધિ થોડી હશે, પણ, મારી બાઈડી આગળ તો હું પરમેશ્વરથી પણ અધિક થઈશ.

કલ્યાણકામ—તેં ગીતામાં નથી વાંચ્યું કે પરમેશ્વરના સમાન કોઈ નથી તો અધિક ક્યાંથી હોય ?

વંજીલ—એ સિદ્ધાંત તો પુરુષો માટે છે, સ્ત્રીઓ માટે નથી. હું તો બાઈડી પાસે નિયમ પળાવીશ કે નિત્ય હું બારણેથી આવું ત્યારે દીવો લઈને મારી આરતિ ઉતારે.

કલ્યાણકામ—આરતિ ઉતારવાને બદલે તને પીવાનું પાણી આપે તો વધારે સારું નહિં ?

વંજીલ—તરસ્યો આવ્યો હોઈ તો આરતિ પુરી થતાં સુધી વાટ ન જોવાય એ ખરું. પાણીએ હાજર રાખવાનો હુકમ કરીશ. હું પાણી પીતો જઈશ ને બાઈડી આરતિ ઉતારતી જશે.

સાવિત્રી—વંજીલ ! હું ભગવંતની આરતિ ઉતારતી નથી એ તને ધણું અયોગ્ય લાગતું હશે !

વંજીલ—મારી બુદ્ધિની આપને કિંમત નહિં તેથી શી રીતે કહું ? બાકી એ તો પરમ કર્તવ્ય છે. હું તો મારી બાઈડી પાસે પતિવ્રતાના બધા ધર્મ પળાવીશ. મારા જમી રહ્યા પછી મારી અજીડી થાળીમાં જમે, હું આરામ કરું ત્યારે મને પંખો નાખે, હું માર મારું તોપણ એક સળ્દ ના ખોલે, એ બધા સતીધર્મના નિયમો સખત રીતે પળાવીશ.

કલ્યાણકામ—તું પોતે કોઈ નિયમ સખત રીતે પાળીશ ખરો કે ?

વંજીલ—હીઓ માટે પુરુષોએ ઠરાવેલા નિયમ સ્ત્રી પાસે પળાવવા એટલો જ નિયમ સ્ત્રી પરત્વે પુરુષે પાળવાનો છે.

કલ્યાણકામ—તારી સ્ત્રીને તારી અજીડી થાળીમાં જમાડીશ તેથી કયું ફળ

પ્રાપ્ત થશે ? તારો હક બળવ્યાનો તને સંતોષ થશે કે તારી સ્ત્રીને પોતાનું કર્તવ્ય કર્યાનું પુણ્ય થશે ?

વંજુલ—આપ ધરમાં એ નિયમ પળાવતા નથી તેથી આપને આવી શંકા થાય છે. આવા આચારથી ધણી તરફ બાઈડીની પૂજ્યબુદ્ધિ કેળવાય. તે વિના બાઈડીને ધણી પર પ્રેમ થાય નહિ, અને, તેમનો સંસાર સુખી થાય નહિ.

કલ્યાણકામ—તારી અજીઠી થાળીમાં જન્મ્યા વગર પણ તારી સ્ત્રીને તારા પર પૂજ્યભાવ અને પ્રેમ થાય તો ?

વંજુલ—પણ તે કાયમ રહે એનો શો બરોસો ?

કલ્યાણકામ—તારી સ્ત્રીની અજીઠી થાળીમાં જન્મ્યા વગર તારો તેના પર પ્રેમ કેમ કાયમ રહેશે ?

વંજુલ—મારે કાંઈ પૂજ્યભાવથી પ્રેમ કરવાનો છે ? મારે તો માલકીપણથી પ્રેમ કરવાનો છે.

સાવિત્રી—સ્ત્રીએને માટે બધા નિયમો પુરુષો જ કરશે કે થોડા નિયમો સ્ત્રીએને પોતાની મેળે કરવા સારૂ રહેવા દેશે ?

વંજુલ—ત્યારે અમારી આ મુછો શા કામની ?

સાવિત્રી—મુછોથી બાઈડીને મારવાની અને અજીઠું જમાડવાની પ્રેરણા થતી હોય તો એવી મરદાનગી વિના દુનિયાને ચાલે તેમ છે. દુનિયાને તો આ રાઈ આવ્યો હતો તેના જેવી મરદાનગીની જરૂર છે.

કલ્યાણકામ—

(ઉપજાતિ.)

જે શૌર્યમાં કોમલતા સમાઈ,
તેને જ સાચું પુરુષત્વ માન્યું;
દ્રવન્ત કોખંડનું ખર્જ થાય,
પાષાણનું ખર્જ નથી કડાવું.

સાવિત્રી—એ યુવકના રસોજીવન શૌર્યના દર્શનથી જાણે પ્રથમ એવા કોઈ પુરુષ જોયા હોય એમ માન થતું હતું, અને, તે સાથે જાણી એની આકૃતિ અપરિચિત લાગતી હતી.

કલ્યાણકામ—અનેક ભાવનાઓ મૂર્તિમંત થઈને ચિત્તને સંસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી હતી, પણ, એ ભાવનાઓ એક પાત્રમાં સમગ્ર થયેલી કદી જોવામાં આવેલી નહિં, તેથી, આદર્શની આકૃતિ પહેલી જ વાર નજર પડેલી જણાતી હતી.

વંજીલ—મને તો રાઈ દીધેલું સુરણ યાદ આવતું હતું. ખરો સ્મરણાલંકાર તો એ જ.

કલ્યાણકામ—અલંકારશાસ્ત્રમાં તું ભુલે એવો નથી. પણ, સુરણ સુંદર નથી દેખાતું.

વંજીલ—એ ગમે તેવો સુંદર દેખાતો હશે, પણ, આખરે તો માળી જ !

કલ્યાણકામ—એવો જો કોઈ ક્ષત્રિય મળી આવ્યો હોત તો હું મહારાજ પર્વતરાયને કહેત કે જીવાન થવાના ઉપચાર કરવાને બદલે એવા યુવકને દત્તક લેવો એ શ્રેયસ્કર છે. યોગ્યતા જોઈ પદવી અપાતી હોય તો રાજપદ એને જ—

(નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર (નમીને)—મળી ચુક્યું છે, ભગવન્ત.

કલ્યાણકામ (ચમકીને)—શું ?

નોકર—પૂર્વ મંડળેશ તરફથી દૂત આવ્યો છે તે કહે છે કે એટલા જ શબ્દો ભગવંતને કહેવાના છે.

કલ્યાણકામ—ઠીક, એને ઉતારો આપો. અને, પુષ્પસેનજીને મારા નમસ્કાર સાથે કહી આવ કે આપની જરૂર પડી છે માટે કૃપા કરી સત્વર પધારશો.

નોકર—જેવી આગા. (નમન કરીને જાય છે.)

કલ્યાણકામ—વંજીલ ! જા, એ દૂતના ભોજનનો બંદોબસ્ત કર.

વંજી—મારા ભોજનના બદાબરતનું તો કહેતા નથી ! (જાય છે.)

સાવિત્રી—આ દૂતનો સંદેશો કાંઈ અગમ્ય છે !

કલ્યાણકામ—મહારાજ પર્વતરાય ગેરહાજર છે તે જણી પૂર્વમંડળ પર ચઢી આવવા કેટલાક શત્રુઓ તૈયારી કરતા હતા. તેમનું સૈન્ય સરહદ પર એકઠું મળે એટલે આવા શબ્દનો સંદેશો મુદ્દામ માણસ સાથે મોકલવા પૂર્વ મંડળેશ સાથે સંકેત કર્યો હતો. એ તરફ સૈન્ય તો પ્રથમથી મોકલેલું છે. પણ, પુષ્પસેનને જ ત્યાં મોકલવાની હવે જરૂર છે. પુષ્પસેન આવે ત્યાં સુધીમાં હું કાગળો તૈયાર કરી રાખું.

સાવિત્રી—ભોજન કરીને થોડી વિશ્રાન્તિ લીધા પછી આ કામ કરવાનું રખાય તેમ નથી ?

કલ્યાણકામ—

(હરિણી.)

તમ વચનથી પામ્યો છું હું ઉરે રસપોષણ;
હૃદયભરણે હાવાં કાંઈ સહીશ વિલંબન;
અમ ધટિ ગયો સૂણી જે જે વધો બહુ વંજીલ;
અમ-સુખ જીદાં થાયે ક્યાંથી ખભે ધરિ જ્યાં ધુર ? રપ.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ : રુદ્રનાથનું મંદિર.

(જાલકા અને રાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

જાલકા—શીતલસિંહ પાસે મંગલેલા કામળો દ્વારા તને રાજનાં કાર્યોની માહિતી મળી છે, અને, હવે તારે શુભ રીતે નગરમાં ફરીને નગરનાં માણસો અને સ્થાનોથી વાકેફગાર થવાનું છે. કલ્યાણકામને તે

તારાં નામ અને ઠેકાણું કહ્યાં તેથી એ કાર્ય બહુ મુશ્કેલી બરેહું થયું છે, અને, બહુ સંભાળથી કરવું પડશે. તને વાચ્યું ત્યારે તારા જખમો અને પાટાને લીધે તું ઝાળખાય તેવો નહોતો. પણ, તું રાઈ તરીકે કલ્યાણકામને પરિચિત થાય તો આગળ જતાં એ તને પવિતરાય તરીકે શી રીતે સ્વીકારે ?

રાઈ—મારા મેળાપની કલ્યાણકામને થોડા વખતમાં વિસ્મૃતિ થશે.

બાલકા—કલ્યાણકામને કશાની વિસ્મૃતિ થતી જ નથી. થોડા દિવસ ઉપર ફિસલવાડીમાં તારી ખતર કહાડવા કલ્યાણકામે માણસ મોકલ્યો હતો. પણ, મેં તેને કહ્યું કે ‘ રાઈ કરીને એક માળી અહીં હતો ખરો, પણ, તે કાંઈ પરદેશ ચાલ્યો ગયો છે અને પાછો આવે એવો સંભવ નથી;’ એમ કહી મેં એના માણસને પાછો વાલ્યો.

રાઈ—

(અનુબંધપૂ.)

એક અસત્યથી જન્મે અસત્યો બહુ જૂજવાં;

રાપે અસત્ય જે તેને પડે એ ઝુંડ વેઠવાં. ૨૬.

બાલકા—તેં કલ્યાણકામને તારે પોતાને વિશે અસત્ય કહ્યું હોત તો મારે તારે વિશે આ અસત્ય કહેવું ન પડત.

રાઈ—હું શું કામ અસત્ય બોલું ?

બાલકા—જેને રાજ કરવું હોય તેને અસત્ય વિના ચાલે જ નહિં.

(અનુબંધપૂ.)

રાઈ—

જગત આખા તણું રાજ્ય ચક્રાવે પ્રભુ સત્યથી;

બાલકા—

એવું માત્ર હશે કોઈ પુસ્તકોમાં લખ્યું કદી. ૨૭.

(મંદિરના કોઠનું ખારણું કોઈએ ખખડાવ્યાનો અવાજ સંભળાય છે.)

જાલકા—જા, તું રંગમંડપની જોડેની કોઠડીમાં બેસ. હું ખારણું ઉઘાડું છું. એ માણસ દર્શન કરીને પાછો જાય પછી તું બહાર આવજે.

(રાઈ કોઠડીમાં જાય છે. જાલકા જઈને કોઠનું ખારણું ઉઘાડે છે. ખારણેથી દુર્ગેશ પ્રવેશ કરે છે.)

જાલકા—પધારો. રુદ્રનાથમાં પહેલી જ વાર દર્શન કરવા આવો છો.

દુર્ગેશ—તમે મને ઓળખો છો એ હું જાણતો નહોતો.

જાલકા—ઉપમંત્રી દુર્ગેશને ન ઓળખનાર કનકપુરમાં કોણ હોય ?

દુર્ગેશ—પણ, કનકપુરમાં એવા ધણા છે કે જેમને હું ઓળખતો નથી; મારે તો તમે કોણ છો તે પુછવું પડશે.

જાલકા—હું આ મંદિરની પૂજારણ છું.

દુર્ગેશ—એમ છે તો મારે તમારું જ કામ હતું.

જાલકા—આપને જ્યારે પૂજા કરાવવી હશે ત્યારે ગોઠવણ થઈ શકશે.

દુર્ગેશ—પૂજા માટે મારાથી જાતે આટલે આધે આવીને ખોટી થવાય તેમ નથી. તમે અનુકૂળતાયે મારી તરફથી પૂજા કરજો અને તેનું જે ખર્ચ થાય તે મારી પાસેથી મંગાવી લેજો. હું આવ્યો છું તે ખીજા કામ માટે.

જાલકા—હું પૂજારણ ખીજું શું કરી શકું ?

દુર્ગેશ—પર્વતરાય મહારાજ આ મંદિરમાં ભોંયરામાં નિવાસ કરે છે. અને, તેમની આજ્ઞાનુસાર બહારની અહીંની વ્યવસ્થા તમારે હસ્તક છે. મહારાજનો ઉપચાર કરનાર વૈદ્યરાજ કદી બહાર આવતા હોય તો મારો એમની સાથે મેળાપ થઈ શકે ?

જાલકા—પ્રધાનજી સિવાય કોઈને એ ભોંયરાની જગા પહોંચવાની નહિ એવી આજ્ઞા છે. ભગવન્ત પણ એક જ વાર અહીં આવી ભોંયર બહારથી જોઈ ચાલ્યા ગયા છે.

દુર્ગેશ—મહારાજની આગા વિરુદ્ધ હું બોયરા વિશે કે મહારાજ વિશે કુતૂહલ ધરાવતો નથી. માત્ર વૈદ્યરાજનું કદી દર્શન થઈ શકે કે કેમ એ જાણવા હું ઉત્સુક છું.

જાલકા—એટલું પણ મારાથી કહેવાય કે કેમ તે મને ખબર નથી. હું તો આ મંદિરમાં પૂજા કરી જાણું છું.

દુર્ગેશ—વૈદ્યરાજના આવ્યાગયાની હકીકત કહેવામાં મહારાજના ઉપચાર-વિધિની શુભતાનો કોઈ રીતે ભંગ થતો નથી.

જાલકા—આપ ઉપમંત્રી છો અને ભગવન્ત કસ્યાણકામનો આપના ઉપર ભરોસો છે, તેથી, આ વાત કહેવાય એવી છે એમ આપના કલ્પાથી માનું છું. અને તે માટે કહું છું કે વૈદ્યરાજ કદી બહાર આવતા જ નથી. એટલું કહી દીધા માટે મારો વાંક નિકળે તો તમારે મને બચાવવી પડશે. હું તો ગરીબ માણસ છું, અને, જન્મમારમાં પૂજા સિવાય બીજું કશું કામ કર્યું નથી.

દુર્ગેશ—અહીં બનેલી હકીકત હું કોઈને કહેવાનો જ નથી એટલે તમારો વાંક નિકળે એવો સંભવ જ નથી. વૈદ્યરાજ હાલ બહાર આવતા ન હોય તો, જ્યારે મહારાજ સાથે તેમને બહાર આવવાનો વખત થાય ત્યારે તેમને નિકળવાની વેળાની ખબર મને મોકલશે કે તે સમયે તેમની સાથે મેળાપ કરવા હું આવી શકું.

જાલકા—વૈદ્યરાજને મળવા આટલી બધી આતુરતા હોવાનું શું કારણ ? તમારે જીવાની આણુવી પડે તેમ નથી. શું કોઈ તરુણી જીવાની હમેશ કાયમ રાખવાની શરત કરે છે ?

દુર્ગેશ (હસીને)—એવી શરત કરનાર કોઈ તરુણી હજી મને મળી નથી; અને, મળે તોપણ જેને હું જોવો છું તેવા મારા પંડથી સંતોષ ન હોય તેની ખાતર હું શું કરવા એવા પ્રમાસ કરું ? હું તો વૈદ્યરાજ મને મહારાજનો કૃપાપાત્ર કરી આપે એ માટે તેમને મળવા ઇચ્છું છું. વખતે કોઈ મહારાજને મારા પર અપ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરાવ તેની પાળ બાંધી શકાય માટે વૈદ્યરાજ નિકળે તે જ વળા હું તેમને મળી શકું એવી મારી ઉત્કંઠા છે.

જાલકા—મહારાજ ક્યારે નિકળવાના છે તે હું કાંઈ જાણતી નથી. અને, એવી વાત મને પૂજારણને કહે પણ કોણ ? પણ, તમે કહેતા હો તો પ્રધાનજી કોઈ વખતે અહીં આવે ત્યારે તેમને તમારી તરફથી પુછી મુકું.

દુર્ગેશ—કલ્યાણકામને તો આ સંબંધી કાંઈ કહેવાનું જ નથી. હું અહીં આવ્યો હતો અને પુછતો હતો એટલું પણ તેમને કાને જવું ન જોઈએ. વૈદ્યરાજ બહાર ક્યારે આવશે એ ખબર તમને કોઈ રીતે મળે તો મને કહેવડાવશો તો બસ છે.

જાલકા—એટલું તો મારાથી થાય. પણ, તમે મહોટા માણસ, કામ થયું એટલે અમારાં જેવાં ગરીબ વિસારે પડી જાય.

દુર્ગેશ—દુર્ગેશના બીજા દોષ હશે, પણ, દુર્ગેશ અકૃતજ નથી. તમે અનુ-કૂળતા કરી આપવાનું કમુલ કર્યું છે તે હું કદિ નહિં ભુલું. અને, માફ કામ તો થાય કે ન થાય, પણ, તમારે જે મદદ જોઈતી હશે તે અડધી રાતે પણે આવીને આપીશ : એવું માફ વચન છે. હાલ મારે બીજું કાંઈ જોઈવું નથી.

(દુર્ગેશ જાય છે.) (જાલકા દુર્ગેશ પાછળ બારણું બંધ કરે છે.)

(રાઈ કોટડીમાંથી બહાર આવે છે.)

રાઈ—જાલકા ! તેં વેશ બરોબર બજવ્યો. માણસનો વેશ બજવ્યો, જાદુ-ગરણનો વેશ બજવ્યો, અને, પૂજારણનો વેશ બજવ્યો. હજી કેટલા વેશ બજવવા છે ?

જાલકા—મેં આ સહુ પહેલાં રાણીનો વેશ બજવ્યો છે, અને હવે, આ સહુ પછી મારે રાજમાતાનો વેશ બજવવો છે.

રાઈ—પડકારની કરામત કરતાં પણ તારા આ બધા જાદુમાં વધારે અદ્ભુત-તા છે. પણ, એ બિચારા દુર્ગેશને તેં એટલો બધો ફગવ્યો શું કામ ? એની મુખમુદ્રાની આકર્ષકતા પરથી પણ તને એના પર સમજાવની શક્તિ ન થઈ ?

જાલકા—એ ધારતો હતો કે પૂજારણુ રાજદારી બાબતો સમજે નહિં તેથી જેમ કહીશું તેમ કરશે. મેં એની એ સમજણને પુષ્ટિ આપી, અને, આપણા આભાર તળે લીધો કે કોઈ દહાડો જરૂર પડે તો કામ આવે. અને, મને ખબર મળે તો મારે કહેવાનું છે, તેથી, મારે કરવાનું કોઈ નથી.

રૂઠ—એવો વ્યવહાર ન્યાયયુક્ત નથી. પરંતુ, દુર્ગેશ સ યે ન્યાયથી વર્તવાના ઘણા પ્રસંગ આવશે. એની આકૃતિ અને ગતિનો પ્રતાપ એવો છે કે શીતલસિંહને બદલે એની સાથે ફરીને કનકપુરની ચચા જોવાની હોય તો હું બહુ પ્રસન્ન થાઉં.

જાલકા—એનો વિશ્વાસ કેમ થાય ? એનો મહત્ત્વલોભ જોયો ? એને કલ્યાણકામ કરતાં વધારે રાજપ્રિય થવું છે !

રૂઠ—મહત્ત્વાકાંક્ષા સન્માર્ગે વળે તો તે પરથી લોભનો બોળે જતો રહે, અને, તેને ઉત્કર્ષની પાંખો આવે. કલ્યાણકામની સ્વરચતા સાથે દુર્ગેશની ચંચલતાનો યોગ થાય તો તે બહુ સિદ્ધિદર નિવડે.

જાલકા—તને રાજ્યાભિષેક થયા પછી મંત્રિમંડળની જોઈ એ તેવી ઘટના થઈ શકશે, પણ હાલ તો, જે માણસ વધારે બુદ્ધિમાન તે વધારે આલો રાખવા જેવો, એ નિયમ બહુ સખત રીતે પાળવો પડશે. છ માસની મુદત પુરી થવાનો સમય જેમ પાસે આવતો જાય છે તેમ મારે આ ભોંયરાની ગુપ્તતા જાળવવાના ઉપાય વધારવાની જરૂર થતી જાય છે. વધારે અદસ્ત થવા સાથે તારે હવે કિસલવાડીમાં રહેવું પડશે. પર્વતરાય કિસલવાડીમાં આવ્યા હતા એ કોઈના જાણવામાં નથી તેથી કુતૂહલ ખાતર કોઈ ત્યાં આવે તેમ નથી. અને વળી, જમીનમાં જાળનાં નિશાન મારા પડે એવું હોય ત્યાં સુધી ત્યાં કોઈનો પગસંચાર ધુટ નથી. માટે, એ વાડીની બહુ સાવધાનપણે રક્ષા કરવાની છે. મને વખતો વખત મળીને ખબર આપતો રહેજે. આરતિનો વખત થયો છે, અને, વખતે કોઈ લોકો આવશે, માટે, હું પૂજારણુનો ઠાઠ લઈ બેસું છું અને તું જ.

(બંને જાય છે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ: કલ્યાણકામની હવેલી અંદરનો બાગ.

(કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી બાગમાં ફરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

સાવિત્રી—આ બધાં ફુલમાં સહુથી વધારે સુખી ચંપો છે કે એને મધ-
માખીઓ છેડતી નથી.

કલ્યાણકામ—અને, એ કારણથી કવિઓએ પણ ચંપાને બહુ છેડ્યો
નથી, તેથી, ચંપાને નિવૃત્તિ છે.

સાવિત્રી—કવિઓના વ્યવહારથી પુષ્પોને સંતાપ થતો નથી; કવિઓ તો
પુષ્પોની કીર્તિનો પ્રસાર કરે છે.

કલ્યાણકામ—કવિઓ સિવાય બીજા કોઈ પુષ્પો ઉપર વાગ્યાણ કે 'કે નહિ' એવી આશા થઈ શકતી હોત તો પુષ્પોને સંતાપનું કારણ ન થાત. કવિઓ પુષ્પોમાંનાં રસસ્થાન જોઈ તે તરફ રસભર્યા વાગ્યાણ પ્રેરી પુષ્પોના સૌન્દર્યનું પોષણ કરે છે. પરંતુ, તે જોઈ અનેક અકવિઓ જેમને રસસ્થાન દેખાતાં નથી અને જેઓ વાગ્યામાં રસ ભરી શકતા નથી તેઓ શુષ્ક અને જડ વાગ્યાણ છોડી પુષ્પોને વિના કારણ વ્યથા કરે છે. જેમણે કમલનું સૌન્દર્ય પારખ્યું ન હોય તેમણે કમલ વિશે કવિતા કરવાનો કદી પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ, પણ, દુર્ભાગ્યે તેમને અટકાવી શકાતો નથી. અને, જન્મારામાં કદી કમલ ને બ્રમરનો યોગ જોયા વિના અનેક જનો ઘરમાં બેઠા બેઠા કમલ ને બ્રમરનાં વાગ્ગમ વણી કહાડે છે.

સાવિત્રી—સાર એ કે ચંપા સરખી નિવૃત્તિ ધન્યનારે કમલ સરખો રસ-
કોશ ધારણ કરવો નહિ. ચંપાની સુગંધમાં રહેલા અદૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય રસનું જેને જ્ઞાન હશે તે જ ચંપાની સમીપ આપશે.

કલ્યાણકામ—રાજકાર્યોના સંતાપ એ પ્રકારે હું કેમ ઝોછા કરી શકું ?
મારી પ્રવૃત્તિ ધમ્મડવા અને નિવૃત્તિ વધારવાનો તમે આમ વારંવાર

આમલ કરે છે, પરંતુ, હું માત્ર રાજ્યનો સલાહકાર થઈ રહું એ કેમ બની શકે ? મંત્રને અમલમાં મુકવાનો તંત્ર હાથમાં ન રાખું તો અનીતિનો સાથેના પ્રસંગ ઓછા થઈ જાય અને રાજકાર્યોના સંધર્ષણથી ઉત્પન્ન થતી કર્કશતા વેઠવી ન પડે એ ખરું. પણ, એમ વિસારે મુકેલા દેશનું શું થાય ? હું યુદ્ધ કરવું મુકી દઈ આવ્યાર્થ બનું તો બીજો કોઈ યુદ્ધમાં ઝુંઝનાર છે ?

સાવિત્રી—એ સહુ ચિંતા પરમેશ્વરને છે.

કલ્યાણકામ—પરમેશ્વર પોતાની ચિંતાઓના ઉપાય મનુષ્યો દ્વારા જ કરે છે. તો, જેને માથે ભાર આવ્યો તેનાથી તે ફેંકી કેમ દેવાય ?

સાવિત્રી—મહારાજ પર્વતરાય વૃદ્ધતામાંથી નિકળી યૌવનમાં આવશે ત્યારે તોએ સર્વ ભાર વહન કરવા સમર્થ થશે.

કલ્યાણકામ—કોણ જાણે શાથી માફ ચિત્ત એ સ્થિતિની વાસ્તવિકતાનો સાક્ષાત્કાર જ કરી શકતું નથી. પરંતુ, એ ઉદય તો થશે ત્યારે જોઈશું. હાલ તો, પણે પશ્ચિમમાં થતા સૂર્યાસ્ત સરખો અસ્ત જ આપણે માથે છે.

સાવિત્રી—સૂર્યાસ્ત કેવો હૃદયવેદક દેખાય છે !

કલ્યાણકામ—

(સંખરા.)

દંકાયો સૂર્ય રાત્રી ગગનદ્રવસમી મેઘમાળાનિ પૂઠે,
નીચે જેવું બરે એ ડગલું અણદિઠું માળ એ દીપિ જડે;
આકાશે વાદળોઓ છુટિ છુટિ તરતી રંગ એ ઝીલિ લેતી,
છપો એ ડૂબતો તે, ક્ષણ ક્ષણ બદલી વર્ણ, દર્શાવિ દેતી. ૨૮.

સાવિત્રી—તમારી દષ્ટિ ઉંચે છે. પણ, આ જગાએ સંભાળીને ફરવાનું છે. આ તો તે જ સ્થળ—(એટલું જાણીને અટકીને નીચું જાય છે.)

કલ્યાણકામ (આસપાસ જોઈને)—અહો ! આ તો તે જ સ્થળ કે જ્યાં ૪૨તાં અજ્ઞાતતાં હું સર્પ પર પગ મુકવાની તૈયારીમાં હતો તે વેળા એ બચતુ તત્કાળ નિવારણ બીજી રીતે શક્ય ન હોવાથી તમે તમારો પગ એકદમ સર્પ પર મુકી સર્પને મારો સ્પર્શ કરતો અટકાવેલો અને તમારે પગે સર્પનો દંશ વડોરી લીધેલો. મુખાએ, સર્પ ઝેરી

ન નિઃશ્વે, નહિં તો, આજે આ બાગમાં કે કલ્યાણકામના હૃદયમાં એકે પુષ્પ કે પર્ણ હોત નહિં ! એ વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખી તમે જગતમાંના પુણ્યપ્રવાહને અપુષ્ટ રાખો છો.

સાવિત્રી—ઢંઢેરો ફેરવવાથી એથી વધારે અપુષ્ટ થાય તેમ છે.

કલ્યાણકામ—આપણાં સંતાને તો જાણવું જોઈએ કે કેવી માતાની કીર્તિ તેમણે જાળવવાની છે !

સાવિત્રી—બાળકો માતાને માત્ર એક પ્રસંગથી જ ઓળખશે ?

કલ્યાણકામ—ખીજ પ્રસંગોમાં આવો ઉજ્જવલ પ્રસંગ તેમનાથી ગુપ્ત શા માટે રહેવો જોઈએ ?

સાવિત્રી—ગુપ્તતાનો ભંગ કરવાનો સમય ઈશ્વર નક્કી કરે છે.

(નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર (નમન કરીને)—ભગવંત ! પુષ્પસેનજી પધાર્યા છે.

કલ્યાણકામ—એમને અહીં લઈ આવ.

(નોકર જાય છે.)

કલ્યાણકામ—અત્યારે આવવાનું કારણ જાણવામાં નથી.

(પુષ્પસેન પ્રવેશ કરે છે.)

કલ્યાણકામ—પધારો પુષ્પસેનજી. પૂર્વની સરહદે શત્રુઓ પરાભવ પામી નિર્મૂલ થયા પછી હવે તો આપને કાંઈ વિશ્રાંતિનો સમય આવ્યો છે એમ હું ધારતો હતો. પણ, આપની મુખરેખા એમ સૂચવતી નથી.

પુષ્પસેન—આપ મને સૈન્ય લઈ લઢાઈ પર મોકલવાના હો તો તો હું હાલ મહેતલ માથું. પરંતુ, બે સૈન્ય મેળવવા સારૂ મારે મજલ કરવાની જરૂર પડે તેમ નથી. મારા હૃદયમાં જ રણસંગ્રામ જાગ્યો છે. અને, તે માટે આપની અને શ્રીમતી સાવિત્રી દેવીની સહાયતા માગતા આવ્યો છું.

સાવિત્રી—આપ જરા સ્વસ્થ થાઓ. આ બેરસહીના થાળા ઉપર સહુ બેસીએ.

(ત્રણે જણાં યાજ્ઞ ઉપર બેસે છે)

કલ્યાણકામ—હવે કહો. અનેક શત્રુઓનાં હૃદય વિદારણ કરનારના હૃદયને
વ્યથા કરનાર કાણુ છે ?

પુષ્પસેન—કોઈ શત્રુ નથી. મારી પ્રિયતમ પુત્રી છે.

સાવિત્રી—કમલાનો શો અપરાધ થયો છે ? એની માતાના સ્વર્ગવાસ
પછી આપના ધરને ભાર એણે ઉપાડી લીધો છે. અને, એની સુશીલ-
તાએ આપના હૃદયને ટકાવી રાખ્યું છે.

પુષ્પસેન—તે જ માટે એનો દુરાગ્રહ મને વિશેષ દુઃખિત કરે છે. એને
માટે યોગ્ય વરની શોધમાં હું તે મેં આપને કહ્યું હતું. પરંતુ, હમણાં
મેં દિવસથી એ દુર્ગેશ સાથે લગ્ન કરવાની હક લઈ બેઠી છે.

કલ્યાણકામ—દુર્ગેશ સાથે ?

પુષ્પસેન—

(અત્યુદ્વિગ્ન.)

રોષથી હું હતો સજ્જ હૃદય શીર્ષ જોહનું,
પુત્રી મારી વરે તેને દમે તે દંશના સમું. ૨૯.

સાવિત્રી—દુર્ગેશ તરફ એનું ચિત્ત શી રીતે આકર્ષાયું ?

પુષ્પસેન—દુર્ગેશને એણે એક જ વાર જોયો છે અને તે મારે ઘેર અને
મારી સમક્ષ. દુર્ગેશ મને મળવા આવ્યો હતો. એની મુખમુદ્રા અને
એની છટા મને પણ રુચિ કર લાગેલાં; પરંતુ, કમલા તત્કાળ મોહિત
કેમ થઈ ગઈ એ મને અગમ્ય લાગે છે.

સાવિત્રી—એ વસ્તુ દુનિયામાં કોઈને પણ સુગમ થઈ છે ?

(ઉપભતિ.)

જગે સ્વયંભૂ ઉરમાંહિ મનમથ,
તેના નથી કો નિયમોન કારણ;
સાત્રાન્ય તેનું રહ્યું આત્મવૃત્તિમાં;
અનન્ય તેનું પદ સર્વ સૃષ્ટિમાં.

કલ્યાણકામ—દુર્ગેશની એ વિશે કેવી વૃત્તિ છે ?

પુષ્પસેન—કમલા કહે છે કે એ પણ્ય એ જ ક્ષણથી આસક્ત થયો છે અને કમલા સાથે લગ્ન કરવા બહુ ઉત્કંઠિત બન્યો છે. પરંતુ, એ માત્ર એની ધૃષ્ટતા છે. કમલા સાદા દિલની છે, અને, એનું ચિત્ત ઝટ ખેંચાઈ નય એવું છે. દુર્ગેશના કોઈ વશીકરણમાં એ સપડાઈ ગઈ છે.

કલ્યાણકામ—દુર્ગેશના સંબંધીઓ એથી ઉલટું ધારતા હશે.

પુષ્પસેન—શા માટે ધારે ? દેવકન્યાની પ્રાપ્તિ તેમને તો ધન્ય બાબત. પણ્ય, માઈ એકતું એક સંતાન, મારી પ્રાણાધાર પુત્રી, જેને મેં મારા હૃદયના સમસ્ત રસથી ઉછેરી, જેના શ્રેય માટે મેં મહોટી મહોટી ઉમેદો બાંધી, તેનું જીવતર દુર્ગેશના અચાત ભવિષ્ય સાથે જોડવાનું ?

કલ્યાણકામ—વ્યથા ચનારથી ઉપાય થઈ શકતા નથી. શાંતિથી કરેલું મનન જ માર્ગ દર્શાવી શકે છે.

સ્વામિની—હું કમલાને બોલાવી તેની જોડે વાત કરીશ.

કલ્યાણકામ—અને, હું દુર્ગેશને બોલાવી તેની જોડે વિચાર કરીશ.

પુષ્પસેન—આપ બંને મળી એમના વિચાર ફેરવો એટલે હું કૃતાર્થ થાઉં.

કલ્યાણકામ—એમના વિચાર ફેરવવા કે આપના વિચાર ફેરવવા એ બેમાંથી કયું ઇચ્છે છે અને કયું શક્ય છે એ જ શોધી કઢાડવાનું છે. હવે, આપ કમલા સાથે કલહ ન કરશો.

પુષ્પસેન—મારી પ્રતીતિ છે કે આપ અને શ્રીમતી જે પ્રશ્નસ્થ હશે તે જ કરશો. આપે કે શ્રીમતીએ કરેલા અનુશાસનનું મેં કદી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. હવે હું રળ લઉં છું.

કલ્યાણકામ—અમે પણ બાગમાં આવતી અંધકારની છાયાને ઉધડેલા હૃદયપટ સાથે સ્પર્શ થવા નહિં દઈએ.

(સ્વે નય છે.)

અંક ત્રીજો.

પ્રવેશ નંબર.

સ્થળ: દુર્ગેશનું ઘર.

(દુર્ગેશ અને કમલા બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્ગેશ—પ્રિયે ! આજે આપણા લગ્નને એક માસ પૂર્ણ થયો, પણ, જાણે પ્રથમ દિવસ જ હોય, તથા દિન અને રાત, પહોર અને ધડી, પણ અને વિપળ, સહુ એકાકાર થઈ તેમની વચ્ચેનાં અંતર લુપ્ત થયાં હોય, એમ લાગે છે.

કમલા—બહાલા ! સ્વર્ગમાં કાલની ગણના હોતી જ નથી.

દુર્ગેશ—સ્વર્ગમાં કાલ નથી તેમ દિશા પણ નથી. અને, સીમા ન હોવાથી સ્વર્ગવાસીઓને કદી સ્વર્ગ બહાર જવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

કમલા—આપણને એ સ્વર્ગનાં અધિકારી કરનારનું પ્રભુ કહ્યાણુ કરજો.

દુર્ગેશ—કહ્યાણુકામ અને સાવિત્રી દેવીના ઉપકારના ઋણમાં તો આપણે જીવનપર્યંત બંધાય્યાં છીએ. તેમના વિના બીજું કાણુ તારા પિતાની સખતાઈને મુલાઈમ કરી શકત ? જ્યાં બીજાને હાથે ભંગ થાત ત્યાં તેમને હાથે કમાન વળી છે.

કમલા—કન્યાદાન દેતી વખતની મારા પિતાની સંપૂર્ણ પ્રીતિ એ સર્વ જીવજલનું વિસ્મરણુ કરાવે છે.

દુર્ગેશ—એ સર્વ ઘટનાના નાયક અને મને કનકપુરમાં આણુનાર ભગવંત કહ્યાણુકામના હૃદયની ઉદાત્તાતાના દર્શનથી માંડે હૃદય વિકાસ પામ્યું છે. પાછળ દષ્ટિ કંઈ હું તો મારા ચિત્તમાં વસેલી સ્વાર્થી રાજ્ય-લોભની અને અધમ રાજ્યદ્રોહની બુદ્ધિ કેવી નષ્ટ થઈ છે ! પ્રાણેશ્વરી ! તારા પ્રેમપ્રસાદ વિના એ સર્વ સુખાંચ અને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાત !

(વસંતવિલકા.)

તેં પ્રેમ પ્રેરિ ઉરને ગતિ જીધવે આપી,
તેં નેત્ર વ્યંજક વડે છવિ દિવ્ય છાપી;
ધોઈ સુધાધિ કર્યું તેં મુજ ચિત્ત સ્વચ્છ,
ને તેધિ આત્મબળની થઇ પ્રાપ્તિ શક્ય.

૩૨.

કમલા—અમલાનું તમે બહુ મહત્ત્વ કહ્યો છે.

દુર્ગેશ—શક્તિ અમલા રૂપે પ્રકટ થાય છે એ રસિક કલાવિધાન જ છે.

કમલા—સાવિત્રી દેવીએ મહિષાસુરમર્દીનીનું ચિત્ર કહાડ્યું છે તેમાં દુર્ગાને ચંડી નહિં પણ સૌમ્ય આકૃતિવાળી ચિતરી છે. તેના હાથમાંનું ખર્જ કુટલી કુંખેવાળી ડાળીનું છે. તેના પગ નીચે દયાયેલો મહિષ તે મનુષ્યની જડતા છે એમ દર્શિત કરવા સાર માયું મારતાં ભાગેલાં તેનાં શિંગડાં વચ્ચેનું તેનું કપાળ અને આંખો સ્થૂલ બુદ્ધિના માણસ જેવાં કહાડ્યાં છે. તેના કાન અને તેનું નાક થોડાં માણસ જેવાં અને થોડાં પશુ જેવાં કહાડ્યાં છે. સહુને એ ચિત્ર બહુ હૃદયંગમ લાગે છે. માત્ર, વંજુલ કહે છે કે ‘ પાડાને તો પુંછડું હોય અને શિંગડાં હોય; પાડો તે વળી માણસ જેવો કહાડયાથી શોભતો હશે ? અને વળી, દુર્ગા તો ચંડી જ હોય. તેને તો વિકરાળ અને લોહીની તરસી જ કહાડવી જોઈએ. ’

દુર્ગેશ—શ્રીમતીની પરમ તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિમાંથી અને અનુપમ કામળતાવાળા હૃદયમાંથી નિકળતી રસસ્રષ્ટિની એ જડસાને શી પરીક્ષા હોય ? કયાં જડતામાં ધંધાઈ રહેલી એની બુદ્ધિ અને કયાં શ્રીમતીની ઉચ્ચ ભાવના !

કમલા—પહેલાં મને એમ લાગતું કે શ્રીમતી અને ભગવન્તની ગંભીરતા તથા પ્રૌઢતામાં પ્રેમનો અવકાશ નહિં હોય. પણ, આપણા લગ્ન પહેલાંના વૃત્તાન્તમાં મારે એમનો બહુ પરિચય થયો ત્યારે ખબર પડી કે એમનો પ્રેમ અગાધ છે, અને, એમની આસક્તિમાં રામ માતો નથી એટલો ભરપૂર છે. માત્ર એક વાત આશ્ચર્ય જેવી લાગી. ‘ પ્રિય ’ અને ‘ પ્રાણનાથ ’ અને એવાં પ્રેમનાં સંબોધનોના ઉચ્ચાર કરતાં

મેં તેમને કદી સાંભળ્યાં નથી. બહુ કુતૂહલ થવાથી તેમનાં એકાન્ત સંભાષણ પણ મેં છાનાં રહી એક બે વાર સાંભળેલાં, પણ, એવાં વચનો તેમના મુખમાંથી નિકળેલાં નહિં.

દુર્ગેશ—પ્રિયતમે ! મને તો એમ લાગે કે તને પ્રેમવાચક વચનોથી સંબોધન કર્યા વિનાની એક ઘડી ગઈ હોય તો તે સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં નિરર્થક ગઈ.

કમલા—પ્રાણુવલ્લભ ! તમારી આ અશેષ ભક્તિ કોઈ કોઈ વેળા મને ભયભીત કરે છે કે એમાં અણુમાત્ર શિથિલતા કોઈ કાળે થશે તો હું તે શી રીતે સહન કરીશ.

દુર્ગેશ—તને મારા પ્રેમની નિશ્ચલતા પર શ્રદ્ધા નથી ?

કમલા—

(માલિની.)

હૃદય સકલ માફ અર્પિયું જેહને મેં,
થઈ અનુરત જેમાં દૂભવ્યા તાતને એ,
જીવતર મુજ જેના પ્રેમ માટે જ ધાઈ,
હૃદય અચલ તેનું પૂર્ણ શ્રદ્ધાધિ માનું. ૩૨.

લગ્ન પહેલાં શ્રીમતીએ મને કહેલું કે ‘ ગયેલું યૌવન પાછું મેળવવાનો ઉપચાર મહારાજ પર્વતરાયને જડ્યો છે, પણ, ગયેલો પ્રેમ પાછો મેળવવાનો ઉપચાર કોઈને જડ્યો નથી. માટે, પ્રેમમાં નિરંતર દૃઢ રહેવાનું મનોબળ તમારા બન્નેમાં છે એમ તમને લાગતું હોય તો જ લગ્ન કરજો. શીશુના ઉમરાથી પાણીની ઉંઘાઈનું માપ થતું નથી, માટે, ઉમરો સમી જ્યાં ત્યારે પાણી કેટલું રહેશે એનો ખ્યાલ પ્રથમથી કરી મુકજો. ’

દુર્ગેશ—તે પછી મારા મનોબળ વિશે તેં મને પુછ્યું કેમ નહિં ?

કમલા—મારા મનોબળથી તમારા મનોબળનું માપ હું કરી શકી હતી. એક ઘડી પર ફરનારાં બે ચક્રમાં એકની ગતિના સરખી જ બીજીની ગતિ હોય છે.

દુર્ગેશ—પ્રાણપ્રિયા ! તારા હૃદયની ઉદાત્તતા ઉપરથી તું મારા હૃદયની ઉદાત્તતાનું અનુમાન કરે છે, તો ભવિષ્યમાં તારૂં હૃદય શિથિલ નહિં થાય અને મારૂં હૃદય શિથિલ થશે એવી અન્યાય ભરેલી શંકા શા માટે કરે છે ?

કુમલા—હૃદયેશ્વર ! હું તમને અન્યાય નથી કરતી. મને માત્ર આપણા સુખની પરિપૂર્ણતા જોઈ અધીરાઈના વિચાર આવે છે કે રખેને એ પરિપૂર્ણતા કાળની ચંચળતાના પંજામાં સપડાય ! તમારા મિત્ર તે દિવસે કહેતા હતા કે કાળને મન સહુ સરખા છે.

દુર્ગેશ—એમના વચનનો અર્થ તો એવો હતો કે કાળ એકની પાસે ઉભો રહે અને બીજા પાસેથી ચાલ્યો જાય એમ બનતું નથી.

કુમલા—એમને આવવાનો હવે વખત થયો છે. એમણે કહ્યું હતું કે ‘ તમારા લગ્નના માસિક ઉત્સવમાં સામીત્ર થવા સારૂં નિત્ય કરતાં આજે હું વહેલો આવીશ. ’ એ પોતાનું નામ કહેતા નથી તેથી એમને માટે સર્વનામ જ વાપરવાં પડે છે.

દુર્ગેશ—એમણે પોતાનું નામ અને વૃત્તાન્ત શુભ રાખ્યાં છે તે છતાં, એમની સાથે અકસ્માત્ સમાગમ થયો તે જ ક્ષણથી મને એમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે. એ કહે છે કે ‘ તમે મારો વિશ્વાસ કરો છો તે કરતાં હું તમારો વધારે વિશ્વાસ કરૂં છું અને તે વખત આવ્યે સમજાશે. ’

કુમલા—એમની શુભતામાં મહાતેજ ઠંકાયેલું છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અહો ! આ એ જ આવે છે !

(રાઈ પ્રવેશ કરે છે અને બેસે છે.)

રાઈ—તમે બન્ને મારી નિન્દા કરતાં હતાં એમ જણાય છે.

કુમલા—જેની સંપૂર્ણ સ્તુતિ અશક્ય હોય તેની અપૂર્ણ સ્તુતિ તે નિન્દા જ છે.

રાઈ—પોતાને માટે તો તમે કહેતાં હતાં કે વિવાહિત દંપતીને માટે જગત-માં સર્વ સંપૂર્ણ જ છે. તેથી, દુનિયામાં વધેલી અપૂર્ણતા કુંવારા-એને બક્ષિસ આપી દેતાં હશે !

કમલા—તમે કુંવારા છો એટલું પણ અત્યારે જ જાણીએ છીએ, તેથી, એ બક્ષિસની કલ્પના સંભવતી નથી.

રાઈ—આટલો બધો તમારો કૃપાપાત્ર છતાં હું તમારાથી અન્તર રાખું છું એ મને બહુ ખુશ છે, પરંતુ, જ્યારે એ અન્તર દૂર કરવાનો સમય આવશે ત્યારે મારું વાજખીપણું તમે કયુલ કરશો.

દુર્ગેશ—એ વિશે અમને સંદેહ છે જ નહિં. માત્ર કમલાને જિજ્ઞાસા દાખી રાખતી બહુ કઠણ પડે છે.

કમલા—પુરુષોની જિજ્ઞાસા ક્ષીએ જોટલી જ તીવ્ર ન હોત તો જોળતા જોળતા તેઓ પાતાળ સુધી જત નહિં.

દુર્ગેશ—અત્યારે તો અમારી જિજ્ઞાસા તારા મનોરમ સંગીત માટે છે. શે આ સારંગી. (ઉઠીને સારંગી આપે છે).

કમલા—(સારંગી વગાડીને ગાય છે :—

(ખમાચની કુમરી)

રસ સુખકર ધન શો વરસી રહ્યો !

વરસી રહ્યો, વરસાવી રહ્યો !

રસ૦

પ્રેમ મગન કેરો કંઈ આણી,

પુલક પુલક વિકસાવી રહ્યો.

રસ૦

મર્મ ઉપર સિંચી રસ જ્યાં ત્યાં,

સુરભિ સુરભિ પ્રકટાવી રહ્યો.

રસ૦

ભિર્મિભાળ ધારા મહિં ઘેરી,

સરિત સરિત ઉછળાવી રહ્યો.

રસ૦

ભિંજવિ કેસર પાંખડિ તંતુ,

કુસુમ કુસુમ નિલસાવી રહ્યો.

રસ૦

૩૩.

રાઈ—શી સંગીતની મધુરતા ! એ મિષ્ટતાથી પ્રસન્ન થઈ ચિત્ત ઉતુંગ પડે આરોહણ કરે છે, અને, કવિતાથી ઉત્તેજીત કલ્પનાની સાંખે ચઢી ચિત્ત ધનવર્ષણમાં મર્મિત રહેલી ખુબીની ઝાંખી કરે છે.

કમલા—એ માત્ર સૌજન્યનો પક્ષપાત છે.

રાઈ—કારી ઝતુમાં પગ મારા સરખા કારાને આદ્રીતાનો અનુભવ થવાથી
જે ઉપકારચુદ્ધિ થાય તેનો પક્ષપાત કેમ કહેવાય ?

દુર્ગેશ—તંમારી સહાયતામાં કારાપણનો અવકાશ નથી.

કમલા—તે કારાપણું લાગતું હોય તો મને સહિયર મેળવી આપશે એડમે
તે શી રીતે જતું રહ્યું તે પણ ખબર નહિ પડે.

રાઈ—મારે હજી ધણું મેળવવાનું બાકી છે.

દુર્ગેશ—મહારાજ પર્વતરાય રાજ્યતંત્ર પાછો હાથમાં લે ત્યારે તમારે
રાજસેવામાં દાખલ થવું એવી મારી સૂચના છે.

રાઈ—ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે. ગમે તે પ્રકારે લોકસેવા કરવી એવી મારી
ઉત્કંઠા છે. મહારાજના પાછા આવવા સંબંધમાં લોકોની કેવી
વૃત્તિ છે ?

દુર્ગેશ—મહારાજને પાછા જોવા લોકો ધણા ઉત્સુક છે.

રાઈ—લોકોને મહારાજ વૃદ્ધ હોય તે વધારે પસંદ પડે કે મહારાજ જુવાન
હોય તે વધારે પસંદ પડે ?

દુર્ગેશ—એ તો હું કહી શકું નહિ; હું પોતે શું પસંદ કરું છું તે કહી શકું.

રાઈ—લોકો શું પસંદ કરે છે તે મંત્રિમંડળે જાણવાની જરૂર નથી ?

દુર્ગેશ—જરૂર હોય તોપણ એવા વિષયમાં લોકોનાં મન શી રીતે જાણવાં ?

રાઈ—તમે સંમત થાઓ તો રાત્રે વેશ બદલી આપણે નગરચર્યા જોવા
નિકળીએ.

દુર્ગેશ—યોજના ઉત્તમ છે.

કમલા—મને ધરમાં એકલી મુકીને બહાર નિકળી પડવાની યોજના તો
ઉત્તમ છે. પરંતુ, અત્યારે તો નદીતટે વિહારમૃદ્ધમાં જવાની યોજના
પાર પાડવાની છે. ચાલો, હવે વિદ્યંબનું કારણ નથી.

(સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ:—કનકપુરનો મહેલો.

(બહેલે વેષે રાધ પ્રવેશ કરે છે.)

રાધ (સ્વગત)—અત્યારે હું જગદીપ નથી, રાધ નથી, પર્વતરાય નથી-
દુર્ગેશનો નામહીન મિત્ર નથી, પણ વળી, પાંચમા વેષે નગરમાં નિકળ્યો
હું. માફ પોતાનું કાંઈ ખરું સ્વરૂપ છે કે હું માત્ર જુદા જુદા વેષને
જ અનેલો છું એ વિશે મને શંકા થવા માંડી છે.

(ઉપભતિ.)

પ્રયોગ પૂરો કરિ નાટ્ય અંતે,
સ્વરૂપ સાચું નટ પાછું ધારે;
શું જન્મથી મૃત્યુસુધી જ મારે,
નવા નવા વેષ સદૈવ લેવા ?

૩૪

પરંતુ, જનસમાજની સેવા ઉઠાવનારે કોઈ કાળે પણ વેષ સુકી
દેખાનો ખ્યાલ શા માટે કરવો ? સેવકને છુટી હોતી જ નથી.

(ધનાક્ષરી.)

ઘરમાં અને મહાર, ઉંઘતાં અને જાગતાં,
ખાતાં પીતાં ને ચાલતાં, સેવક તે સેવક છે;
કદી તે ભંડારી થાય, કદી થાય નાણાવટી,
કદી લડવૈયો થાય, વેષ એવા અનેક લે;
કચરાનો વાળનાર, રાજમાદી ખેસનાર,
અન્ને એવી નિરંતર સ્વામી કેરી સેવા કરે;
સ્વામીને માટે શ્વાસ લે, સ્વામીને માટે વેષ લે,
સેવામાંહે વિશ્રાન્તિની ક્ષણે તેને ક્યાંથી મળે ?

૩૫

આ દુર્ગેશ પણ ગુપ્ત વેષે આવી પહોંચ્યો.

(દુર્ગેશ અને છાકરો બે ઘડા અને કટારા લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—આ છોકરો કાણ છે ?

હુર્ગેશ—એ માઈ વિશ્વાસુ માણસ છે. યોજના એવી કરી છે કે આપણે નગરમાં શેરડીનો રસ વેચવા નિકળવું. આ નગરમાં એવો રિવાજ છે કે પહેલી રાત્રે લોકો ઘરને આંગણે એસી શેરડીનો રસ પીએ છે. એ રીતે, રસ પાતાં આપણે લોકો સાથે બળી શકીશું. આપણે એ રસનો આ અઠક ઘડો લઈશું, અને, આ છોકરો રસ ભરીને આપવાના કટોરા લેશે. (એ પ્રમાણે ઘડા અને કટોરા લઈ સર્વે આગળ વધે છે.)

રાઈ—સામેથી પેલો આવો આવે છે તેની પહેલી બહોણી કરીએ.

(બાવો પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—બાવાજી ! જે સીતારામ !

બાવો—જે સીતારામ. બચ્ચા, જે બરતનમેં ક્યા હયે ?

રાઈ—શેરડીનો રસ છે. બાવાજી પીશો ?

બાવો—મુક્ત પીલાયગા તો પીઈગે.

હુર્ગેશ—બાવાજી, મુક્ત પાઈએ તો હમે રાટલા ક્યાંથી ખાઈએ ?

બાવો—સારા નગર એસા હયે. હમ દાતાર દુંઢનેકું આયે તો લોક હમારે પાસસેં દામ મંગતે હયે. હમ રુદ્રનાથકે દરસનકે લીએ આયે તો મંદિરકે દાર રાતદિન બંધ હયે. હમ યુદ્ધે રાજકું દેખનેકું આયે તો વો જીવાન હો જાતા હયે. બાઈ, હમ તો છાં નહિં રહિંગે. કનકપુરમેં અલખ જગાના યે નકમ્મા હયે.

(બાવો જાય છે)

રાઈ—બાવાજીની ચાસણીએ કનકપુરમાં સોનું નિકળ્યું નહિં.

હુર્ગેશ—બાવાના ઉદ્દગાર તે લોકચાણી કહેવાય નહિં. વેરાગીથી સંસારની ખરી તુલના થઈ શકતી નથી.

રાઈ—માતા માતા આ વિચિત્ર વેષે કાણ આવે છે ?

(શરીર ઉપર ઠેર ઠેર બાંધેલાં દર્પણોવાળા અને હાથમાં લીધેલાં દર્પણમાં અહોં જોતા કેટલાક મનુષ્યો માતા માતા પ્રવેશ કરે છે.)

મનુષ્યો—

(લાવણી.)

મુખ દેખ દર્પણે નિભ ભક્તોં બહાણે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય ખેલતાં બાણે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય ચાલતાં વાટે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય તોળતાં હાટે;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય ખેલતાં વાણી;

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય સૂણતાં કહાણી;

નિજ રૂપ દર્પણે દેખી કાર્ય સદુ કરજે;

લઈ ઝાંખી આપની પહેલી અન્ય ભણી વળજે. ૩૬-

રાઈ—તમે સદુ કોણ છો ?

એક માણસ (દર્પણમાં મહોં જોઈને)—અમે સદુ દર્પણસંપ્રદાયના છીએ.

રાઈ—એ વળી નવો સંપ્રદાય ! પરંતુ, જે ભૂમિ પર હજારો સંપ્રદાયોના
કુંગરો પડેલા છે તે ભૂમિ એક નવા સંપ્રદાયના ભારથી નમી
જવાની નથી.

બીજો માણસ (દર્પણમાં મહોં જોઈને)—અમારો સંપ્રદાય ભારરૂપ નથી.
અમે માણસોને દર્પણ દેખાડી તેમનો ઉદ્ધાર કરીએ છીએ, અને,
એ રીતે પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરીએ છીએ.

રાઈ—તમે આ નગરમાં ક્યારથી વસો છો ?

પહેલો માણસ (દર્પણમાં મહોં જોઈને)—અમે નગરમાં હાલમાં જ
આવ્યા છીએ. મહારાજ પર્વતરાયને ઘડપણ આવ્યું ત્યારે તેમણે
મહેલમાનાં બધાં દર્પણ ફેંકાવી નાંખાવેલાં. હવે મહારાજ જીવન થઈ
પ્રકટ થાય ત્યારે દર્પણની પુનઃ સ્થાપના કરવાની તેમને અરજ કરવા
અમે આવ્યા છીએ.

રાઈ—મહેલમાં દર્પણો મુકાયાથી શો લાભ થશે ?

બીજો માણસ (દર્પણમાં મહોં જોઈને)—ઘડપણના બદલામાં જીવાની લીધાથી સત્ત્વ વધ્યું કે ઘટ્યું તેનો મહારાજને ખ્યાલ આવશે. અને, મહેલમાંના સર્વ જનો પોતાની ઘટતી કદર કરી મહારાજની ઘટતી કદર કરશે. હ્યો, તમે પણ મુખ જુઓ. (દર્પણ દેખાડે છે.)

દુર્ગેશ—અમે તો શેરડીનો રસ પાઈ નાણાંનું દર્જન કરવા નિકળ્યા છીએ. બીજો માણસ (દર્પણમાં મહોં જોઈને)—અમારો ને તમારો જોગ નહિં ખાય. ચાલો, દર્પણદર્શીઓ !

(સહુ દર્પણમાં જોતા અને ઉપર પ્રમાણે ગાતા ચાલ્યા જાય છે)

દુર્ગેશ—બટકનારા રાહદારીઓનો મેળાપ કર્યો. હવે ચાલો, ઘરને આંગણે ખેંઠેલા પુરવાસીઓનો મેળાપ કરીએ. છોકરા, પોષાર કરવા માંડ. છોકરો (હાથમાંના કટોરા અખડાવી ખુમ પાડે છે)—કોઈ પીઓ રસ રસાલ ! મિસરી માલ ! દિલ ખુશાલ !

(સહુ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ:—કનકપુરનો મહેલ્લો:પુરવાસીઓનાં ઘરનાં આગણાં આગળ.

(રસ્તામાં બેસી કટોરા લઈ રસ પીતા પુરવાસીઓ, અને તેમની સામે ખેંઠેલા રાઈ, દુર્ગેશ અને છોકરો, અને પાછળ ચોટલા ઉપર ખેંઠેલી સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રવેશ કરે છે.)

પહેલો પુરવાસી—શો લહેજતદાર રસ છે ! જેણે રસ પીને જીભને ગળા ન કરી તેની કાયા કડવી જ રહી !

બીજો પુરવાસી—દુનિયામાં ગળપણ જેવું કોઈ ગળ્યું નથી.

ત્રીજો પુરવાસી—અને ગળખા જેવું કાંઈ સ્વાદિષ્ઠ નથી.

ચોથો પુરવાસી—અને સ્વાદિષ્ઠ જેવું કાંઈ સુખકારક નથી.

પહેલો પુરવાસી—

(તોટક.)

રસપાન કરો, નવ દીલ કરો,
રસપાત્ર લઈ ઝટ હોઠ ધરો;
રસ છે મધુરો, પથ્થુ, કોણુ કળે ?—
કડવો બનશે કદિ કાળબળે ?

૩૭.

(સહુ કટોરા મહોંએ માંડી રસ પીએ છે.)

પાંચમો પુરવાસી—જે રસ પીતાં ધરાય તે શું પીએ ?

પહેલો પુરવાસી—જે ધરાય તેને રસ પીતાં આવડ્યો નહિં એમ સમજવું.

ત્રીજો પુરવાસી—પર્વતરાય મહારાજે પોને ધરાઈ જવાથી જીવાની માગી
હશે કે બિચા રહી જવાથી જીવાની માગી હશે ?

પાંચમો પુરવાસી—ખેમાંથી એકે રીતે, જીવતર જીવતાં ન આવડ્યું એ
તો નક્કી.

બીજો પુરવાસી—ઘડપણમાં એમને રસ ભાવ્યો નહિં કે રસ મળ્યો નહિં ?

પહેલો પુરવાસી—આ રસ વેચનારને પુછોને કે કોઈ ધરકા તમારા
ધરાક થાય છે ?

ચાઈ—તમારા સરખા ધરાક ધરકા નહિં તો જીવાન ગણાય ?

પહેલો પુરવાસી—શું હું ધરડો છું ?

ચાઈ—તમારામાંથી કોઈ તો ધરડો હશે !

બીજો પુરવાસી—તું રસ વેચવા આવ્યો છે કે ગાળો દેવા ?

ચાઈ—ધરકા કહેવામાં ગાળ છે ?

ત્રીજો પુરવાસી—ત્યારે શું વધામણી છે ?

રાઈ—તો પછી પર્વતરાય મહારાજને ઘડપણ ન ગમ્યું એમાં એમને દોષ કેમ દો છે ?

પહેલો પુરવાસી—મહારાજને તો ખરેખર ઘડપણ આવેલું. અમને શું એમની પેઠે માથે પળીઆં આવ્યાં છે, આંખે મોતીઆ આવ્યા છે, કાને બહેરાશ આવી છે, દાંતે બોખાપણું આવ્યું છે, હાથે ને પગે ધુળરી આવી છે, અને, ચામડીએ કરચોલી વળી છે ? મહારાજને એ બધાં અંગમાં ઘડપણને ઠેકાણું જીવાની આવશે, પણ ધરડું કાળજી પાછું જીવાન કેમ થશે ?

પાંચમો પુરવાસી—ધરડા એમને ધરડા જાણતા તે ના રહ્યું, અને, જીવાન એમની જીવાની કમુલ નહિં રાખે !

રાઈ—તમને જીવાન રાજ કરતાં ધરડા રાજ વધારે ગમે !

પાંચમો પુરવાસી—અમને તો સારા રાજ ગમે. ધરડા હોય તો ઘડપણથી લજવાવા ન જોઈએ, અને, જીવાન હોય તો જીવાનીથી છદ્ધી જવા ન જોઈએ,

દુર્ગેશ—તમે સહુ એકઠા થઈ બલબલાને શીખવો એવા ડહાપણની વાતો કરો છો.

પહેલો પુરવાસી—આવો મજેહદાર રસ તમે પાઓ એટલે ડહાપણ આવ્યા વિના રહે ?

(દોહરો.)

ઉતરે રસનો ધુંટડો, ઉધડે અક્કલ તર્ક;

હેયું ફાલે હર્ષમાં, નાસે દિલનાં દર્દ.

૩૮.

બીજો પુરવાસી—તમારી સાથેના છોકરો ચાલાક છે. તમે વાતોમાં રલા. પણ, એણે એટલા આગળ જઈ બઈરાં અને છોકરામાં કટોરક ફેરવવા માંડ્યા !

દુર્ગેશ—અમારી અપૂર્ણતા એ પૂરી કરે છે.

(રસ્તે જતું સીમડળ પ્રવેશ કરે છે.)

ત્રીજો પુરવાસી—ઢાકરા ! પેલાં સામેથી નવી કાડી આવે એમને એક કટોરો પાળે.

ઢાકરો—ક્યાં ?

ત્રીજો પુરવાસી—પેલાં કાળી ઝીમીમાં ' ઝમુકે વાદળ વીજળી. '

ચોથો પુરવાસી—એમ પુછજે ને કે રાણી લીલાવતી જેવાં રૂપાળાં છે અને એમને પગલે ધરડા વરને પરણ્યાં છે તે ક્યાં ?

ઢાકરો—મધરાં માણસને એવાં અધટિત વેણુ મારાથી ન કહેવાય અને તમારાથીએ ન કહેવાય.

ચોથો પુરવાસી—તું અમને કાણુ ટાકનારો ?

ઢાકરો—માઝા મુકે તેને ટાકવાનો સહુ કાઢને હક છે. પુરની સીઓની લાજ પુરવાસીઓ નહિં સાચવે તો કાણુ સાચવશે ?

ત્રીજો પુરવાસી—અમને તું નિર્લજ્જ કહે છે ?

ઢાકરો—તમારી મેળે જ તુલના કરાને. એમ કહે છે કે મહારાજ રત્ન-દીપદેવનું રાજ એવું હતું કે સોળ વર્ષની સુંદરી મધરાતે એકલી રસ્તેથી ચાલી જતી હોય પણ કોઈ બારીએથી ખુંખારો સરખો ન કરે. એ મર્યાદા આજ ક્યાં છે ?

ત્રીજો પુરવાસી—ઝાઝું બોલીશ તો આ લાકડી જોઈ છે ? (લાકડી ઉગામે છે).

ઢાકરો—એનો ઉતાર ખારી પાસે છે. (કમરેથી કાઢીને કટારી બતાવે છે).

દુર્ગેશ—અરે ! અરે ! કમ-કમરમાંથી કટારી કહાડવી પડે એવો શો પ્રસંગ છે ? (ઢાકરાનો હાથ પકડીને ખેંચી રાખે છે.)

ઢાકરો—સીના માનની રક્ષા એ નહાનોસુનો પ્રસંગ છે ?

(પુરવાસી પુરુષો અને સીઓ દોડી આવે છે, અને પુરુષો ત્રીજા પુરવાસીને ચાલી રાખે છે.)

એક સ્ત્રી—ધરડા વરની નારની મસ્કરી કરવાને બદલે આ છોકરાની પેટે બઢિરાંની વારે જતાં શિખોને ! એવા પુરુષો ધણા નિકળશે તો કાઢી બાપ પોતાની કન્યા જ ધરડા વરને નહિ દે.

પાંચમો પુરવાસી—હવે, અત્યારે અમને જાંપવા દો ને લઢાઈ પર ટોપલેદાં. ઢાંકો. જાઓ સહુ સહુને ઢેકાણે. લઢાઈ આગળ ચલાવવી હોય તો સવારે આવીને ટોપલો ઉઘાડજો.

(સહુ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ:—દુર્ગેશનું ઘર.

(દુર્ગેશ, કમલા અને રાઈ બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.)

કમલા (હસતી હસતી) તમારી વિચક્ષણતા એટલીજ કે ? મારા ધાંટા પરથી પણ તમે મને ઝોળખી શક્યા નહિ ?

રાઈ—ઝીઝો કરતાં પુરુષોની વિચક્ષણતા ઝોળી હોય છે તે હું કયુલ કહું છું. પરંતુ, વિચક્ષણતા દર્શાવવા સારૂ ઝીને પુરુષોનો વેશ લેવો પડે ત્યાં પુરુષોની નહિ તો પુરુષોના વેષની તો ખુબી ખરી જ. એ વેષે ધાંટામાંથી પણ ઝીતવને પ્રકટ થતા દીધું નહિ તે પણ પુરુષોની વેષ-ચોજનાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે.

કમલા—ઝીઝોના ઝીતવને ઢાંકી રાખવાનું સામર્થ્ય પુરુષોની અનેક ચોજનાઓમાં સમાયેલું છે તે નિઃસંશય છે.

રાઈ—એ સર્વ ગોપનસામગ્રી છતાં કટારી ખાલવાની દબથી હથિયારનો પરિચય શુભ રહેતો નહોતો.

કમલા—ક્ષત્રિયાણી હથિયારથી છેક અપરિચિત તો ન હોય.

રાઈ—વીરાંગનાના તેજનો અંકારો જોવાનો અમને પ્રસંગ મળ્યો એ

અમારૂં ધન્ય ભાગ્ય. પરંતુ, છોકરાને વેષે અમારી સાથે નમરચર્ચા જોવા આવવાનું પ્રયોજન સમજાયું નહિં. દુર્ગેશને રાત્રે એકલા જવા ન દેવા એવો અણુભરોસો તો કમલાદેવીને હોય જ નહિં.

કમલા—અનુભવ થવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે તમને સમજશે કે પ્રેમી જોનાને પરસ્પર અવિશ્વાસ હોતો જ નથી.

દુર્ગેશ—અને, પરસ્પર અવિશ્વાસ હોય છે ત્યાં પ્રેમ હોતો નથી.

રાધ—ત્યારે દુઃખ વિયોગની અધીરાઈ એ પણ સાથે આવવાનું કારણ ન હોય.

કમલા—વિયોગની અધીરાઈનાં જે કૃત્રિમ વર્ણનો કવિતાને નામે જોડી કહાડવામાં આવે છે તેથી જ એ અધીરાઈ હારખપાત્ર થવા પામે છે.

(અનુક્રમ.)

જલપાતનણું મૂલ્ય અધુરૂં રહે તૂષા વિના;

જે તાપથી તૂષા થાય અવગ્ના તેની ના ધટે. ૩૯.

પરંતુ, કલ્પનાઓ કરવાનો વિશેષ શ્રમ તમને નહિં આપું. પર્વત-રાય મહારાજના વર્તન સંબંધે થયેલા લોકમત વિશે ઉપમંત્રીને વાકેફ કરવાની તમે યોજના કરી, તેથી, મહારાજના એ વર્તનથી સ્ત્રીવર્ગની થતી અવમાનના તરફ ઉપમંત્રીનું લક્ષ ખેંચવા હું સાથે આવી હતી, અને, પુરુષવેષ વિના મારાથી આવા પ્રસંગોમાં સાથે ફરાય એ તો એ અવમાનના દૂર થાય ત્યારે જ શક્ય થાય.

દુર્ગેશ—એ અવમાનનાના આ રાત્રે દીઠેલા એક ચિત્રથી હૃદય પર જે મુદ્રા અંકિત થઈ છે તે સો વર્ણનોથી પણ અંકિત થઈ શકત નહિં.

રાધ—ઉપમંત્રી અને ઉપમંત્રીના ઉપરીઓ એ અવમાનનામાંથી સ્ત્રીજાતિને છોડવે તો જ એ મુદ્રાદાન સાર્થક થાય.

દુર્ગેશ—સપ્રભાવ વડે પ્રત્યેક સ્નાયુને અને પ્રત્યેક નાડીને સ્ફુરાયમાણ કરનારી આવી દીક્ષા મળ્યા પછી ઉપમંત્રી યજ્ઞમાં શ્રી કયાશ રાખશે ?

કમલા—એમ છે તો સ્ત્રીના ઉદ્ધાર માટે થયે આરંભવાનો હું સંકલ્પ કરાવું તે કરો.

રાધ—મને પણ એ સંકલ્પમાં સામીલ થવાની અનુગ્રા આપો.

કમલા—બહે. તમે બન્ને સંકલ્પ કરો કે

(વસંતતિલકા.)

સ્ત્રીજાતિની અવદશા પરિહારવાને
એવો હુતાશન મહા પ્રકટાવિશું કે
તેની પ્રયંત્ર ઉંચિ જ્વાલનિ માંહિં થાશે
અગ્નિ, સ્વાર્થ, વર્ણ દુર્મતિ સર્વ ભસ્મ. ૪૦.

રાધ અને દુર્ગેશિ—(બન્ને એ શ્લોક સાથે ખેલી સંકલ્પ કરે છે.)

દુર્ગેશિ—પર્વતરાય મહારાજનું નવું રાજ્ય ખેસે એ સમય એ હુતાશન પ્રકટાવવા માટે અનુકૂલ થઈ પડશે.

રાધ—નવું રાજ્ય શાથી ?

દુર્ગેશિ—નવી જીવાની સાથે રાજનીતિમાં નવું બળ પ્રાપ્ત નહિં થાય ?

રાધ—જીવાનીને અને રાજનીતિને કેવો સંબંધ છે, અને, જીવાની એક વાર ગયા પછી પાછો આવે તો એની એ આકૃતિમાં કે કોઈ બીજી આકૃતિમાં આવે—એ બધા ભારે પ્રશ્નો આ મધરાતના ભારથી વધારે ભારે શા સાર કરવા ? અત્યારે તો નિદ્રા કેમ સહેલી કરવી એ જ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતે છે.

(સહુ બંધ છે.)

અંક ચોથો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ:—રુદ્રનાથનું મંદિર.

(જાલકા અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

શીતલસિંહ—આજે સવારે કલ્યાણકામે મને બોલાવીને કહ્યું કે પૂજન-રણને પુછજો કે મહારાજની આગ્રા હોય તો તેમને નગરમાં પ્રવેશ કરવાનું મુહૂર્ત રાજજોશી પાસે નક્કી કરાવીએ.

જાલકા—રાઈને મુહૂર્તની દરકાર નથી, પણ પર્વતરાય-૩૫ થતાં રાઈને પણ પર્વતરાય પેડે મુહૂર્ત અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે. ભગવંતને કહેજો કે મહારાજ આગ્રા કરે છે કે કાલે રાતે છ માસ પુરા થાય છે માટે તે પછીનું મુહૂર્ત જોવડાવી વેળાસર ખબર મોકલાવશે એટલે નગરમાં આવવાની સવારી વિશે મહારાજ સૂચના મોકલશે.

શીતલસિંહ—રાઈએ કાલે રાતે બને તેટલા વહેલા બોંયરામાં દાખલ થઈ જતું જાઈએ. સવારીનું મુહૂર્ત બહાર પડશે એટલે લોકો કુતૂહલથી મંદિર બહાર એકઠા થવા માંડશે. તમને પણ ઠીક સુગ્રથું કે તમે મંદિરનાં દર્શન બંધ કર્યા છે. બારણાં બંધ છે એમ જાણી લોકો આ તરફ હાલ આવતા નથી.

જાલકા—બોંયરાનું એક ઢાંકણું મંદિરની પાછલી બાજુએ કાઢ બહાર આવેલી ઝોરડીમાં ઉપડે છે ત્યાંથી રાઈને કાલે દાખલ કરીશું કે બહાર શરતા લોકોનું ધ્યાન ન ખેંચાય. રાઈ પર્વતરાય થઈ મંદિર-માંના દ્વારમાંથી બહાર નિકળશે ત્યારે પ્રકટ કરીશું કે વૈદ્યરાજ એ પાછલે રસ્તેથી રાતોરાત ચાલ્યા ગયા છે. રાઈને બોંયરામાં દાખલ કરતાં પહેલાં તમારે એને એક ઠોકણું બતાવવાનું બાકી રહ્યું છે.

શીતલસિંહ—રાણી લીલાવતીના આવાસ.

જાલકા—આજ રાતે ત્યાં એને લઈ જાઓ.

શીતલસિંહ—રાણી ન જાણે એમ મહેલમાંની એક છાની બારીથી પર્વત-
રાયને—એટલે રાઈને—રાણી બતાવવાની મેં ગોઠવણ કરી છે.

જાલકા—રાઈએ પોતે કદી રાણીને જોવાની જગ્યાસા બતાવી છે ?

શીતલસિંહ—એમણે એ વિશે વાત જ નથી કરી. એ બાબત એમને
સુઝી જ નથી એમ લાગે છે.

જાલકા—એ વિષય ઘણી સંભાળથી અને ઝીલુવટથી એની આગળ
મુકવાનો છે.

શીતલસિંહ—તમે સૂચનાઓ કરેલી છે તે મારા ધ્યાનમાં છે. કીક સાંભર્યું-
કાલે એમની સાથે ફરતાં એમના ગજવામાંથી આ કાગળ
પડી ગયો તે મેં છાનોમાનો લઈ લીધો છે. એમાં કંઈ કવિતા
લખી છે, પણ, તે બીલકુલ સમજાતી નથી.

જાલકા—(કાગળ લઈને ઉઘાડીને વાંચે છે.)—

(રથોદ્ધતા.)

‘ રે ! વિચિત્ર પટ શું વણાય આ ?

તન્તુઓ અવશ શા તણાય આ !

કાણુ એ શિ રિતથી વણે બધું ?

માનવી ! અબલ તન્તુ અલ્પ તું ! ૪૧.

ના, નથી અવશ કે અશક્ત તું,

તું વડે જ સહુ કાર્મ આ ચતું ;

એ રહ્યા તુજ સમીપ માર્ગ ન્યાં,

તું ગ્રહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં. ૪૨.

(અનુક્રુપ.)

વચી છે શક્તિ તારામાં યથેચ્છ તે તું વાપરે;

કહી અવશ પોતાને કોને તું રાઈ ! છેતરે ? ’ ૪૩.

એને તો એવી સમસ્યાઓની રમત કરવાની ટેવ છે. એનો ઉત્તર હું
એ નીચે જ આમ લખી આપું છું. (બોલીને લખે છે :)

(અનુક્રમ)

‘ રાઈ ’ ને ‘ જલકા ’ એ તો બાજનાં સહુ સોકાં;

છેતરે કોણ કોને જ્યાં રમે ખેલાડિ એકાં ? ૪૪.

આ કાગળ પાછો છાનોખાનો એના ગજવામાં મુકી દેજો. (કાગળ
આપે છે.) હવે તમે કિસલવાડીમાં જઈ રાઈને આજ રાત્રે નિકળવા માટે
તૈયાર કરો. મહેલમાં જઈ આવી પાછા કરો ત્યારે મને વૃત્તાન્ત કહી જજો.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ : કનકપુરમાંનો રાજભાગ.

(રાઈ અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—શીતલસિંહ ! આજે આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ?

શીતલસિંહ—પ્રભાપુજ મહેલમાં.

રાઈ—મહેલ કરતાં નગરમાં મને વધારે આનંદ થાય છે.

શીતલસિંહ—નગરના મુખ્ય મુખ્ય ભાગ આપે જોયા છે તે બસ છે.

પણ, મહેલના તો એકે એક ખૂણાની આપને માહિતી મળવી જોઈએ.

રાઈ—મહેલમાં મારે શું જોવાનું બાકી છે ?

શીતલસિંહ—રાણીને આવડસ.

રાઈ—રાણીને ? ક્યાં રાણીને ?

શીતલસિંહ—લીલાવતીનો.

રાઈ—તેનો આવાસ જેવાની મારે શી જરૂર છે ?

શીતલસિંહ—આપ પર્વતરાય થશે અને પર્વતરાયની રાણીને નહિં
ઓળખો ?

રાઈ—શીતલસિંહ ! તમારાં વચન કંઈ મર્મવાળાં લાગે છે. (અટકાને)
મને કંઈ અમંગલ શંકાઓ જેવું થાય છે. તમને તેવું થાય છે ?

શીતલસિંહ—મને તો એવું કંઈ થતું નથી.

રાઈ—(પૂર્વમાં આકાશ તરફ જોઈને)—પણે ચન્દ્ર હજી ઉગે છે તેટલામાં
તેના તરફ કેવું વિકરાળ વાદળું ધસી આવે છે !

(ઇદ્રવંશા.)

કદૂપિ કાળી અતિધોર આકૃતિ,
એ શૃંગ ઉંચાં, શિર નાનું કૂંચકું,
એ હાથ વાંકા, પગ સ્થૂલ ટુંકડા,
ગાંડો ભરેલું સહુ અંગ એહતું.

૪૫.

શીતલસિંહ—એ માત્ર આપની કલ્પના છે. વાદળા જેવું વાદળું છે.
જુઓ, આપણે મહેલને પાછલે બારણે આવી પહોંચ્યા.

રાઈ—શીતલસિંહ ! મારો હાથ જાણો. મારા પગ કેમ ધુન્ને છે ?

શીતલસિંહ—આ શું ? મહેલમાં તો આપણે ધણી વાર જઈ આવ્યા
છીએ. આપની હિંમતભરેલી બેદરકારી ક્યાં ગઈ ?

રાઈ—ગઈ રાતે મને ઉંધ આવી નથી તેથી માફ માથું ધુમે છે, એ
મારી અસ્વસ્થતાનું કારણ છે. રાણીનો આવાસ આપણે શી રીતે
બોધ્યું ?

શીતલસિંહ—આવસના સમનમુદમાં નજર પડે એવી રીતે મિતમાં
ઉંચે છત પાસે પર્વતરાય મહારાજે એક નહાની બારી મુકાવેલી છે.
રાણીને તેની મજબૂત નથી. બારી બંધ હોય છે ત્યારે મિત ઉપરનાં

ચિત્રકામમાં તેનાં દાર ભળી જાય છે. અને, બારી આગળ મહેલું
કુમ્ભર ટાંગેલું છે તેથી બારી ઉઘાડી હોય છે ત્યારે પણ આવાસમાં
કરતાં માણસોથી તે દેખાતી નથી. એ બારીએ જઈઆપણે એસીશું.

રાઈ—પર્વતરાયે એ બારી શા માટે મુકાવેલી ?

શીતલસિંહ—રાણી એકાંતમાં થું કરે છે તેની ગુપ્ત દેખરેખ રાખવા.

રાઈ—પર્વતરાયને રાણીના અણુભરોસો હતો ?

શીતલસિંહ—ધરડા વરને જીવાન વહુનો અણુભરોસો હોય જ.

રાઈ—એવી પ્રેમ વિનાની લગ્નની ગાંઠ પર્વતરાયે બાંધી શું કામ ?

શીતલસિંહ—પાઠેલું પંખી ઉડી ન જાય માટે આપણે તેને પાંજરામાં

પુરી રાખીએ છીએ તેથી શું આપણને તેના પર પ્રેમ નથી હોતો ?

રાઈ (સ્વગત) —ઓ પ્રેમ ! શી તારી નાદેશી !

શીતલસિંહ—ચાલો, હવે મહેલની અંદર જઈએ. પહેલાંની પેઢે આ
માફ પોટલું લઈ આપ ખારા નોકર તરીકે ચાલ્યા આવશો.

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ બે.

સ્થળ : પ્રભાપુજ મહેલમાં રાણીના આવાસમાંનું સમનગૃહ.

(લીલાવતી અને મંજરી સમનગૃહ રાણુમારતાં પ્રવેશ કરે છે. રાઈ અને
શીતલસિંહ ઉંચે બારીમાં કુમ્ભર પાછળ છાના બેઠેલા છે.)

શીતલસિંહ (હજવેથી) —ધોળા માળા પહેર્યો છે તે રાણી લીલાવતી
અને હામલ પહેર્યું છે તે એમની દાસી મંજરી.

શર્ધ—(હજવે)—વસ્ત્રોની નિશાની વિના કાન્તિથી પણ કોણ ક્યું તે જણાઈ આવે છે.

અંજરી (પદ્મજે તોરણ બાંધતાં)—આ મહોટાં મોતીનું તોરણ પદ્મજે શું કામ બંધાવે છે ? પદ્મજની છત્રી ઝીણું મોતીની જાળીની છે તે બસ છે. પદ્મજ કરતાં સચનગૃહને બારણે એ તોરણ બાંધ્યું હોય તો વધારે ન શોભે ?

હીલાવતી—બારણે તો હું એકલી જ રહીશ. ત્યાં કિન્ની રહીને મહારાજને આવકાર દઈશ. બારણે મારી આંખોનું તોરણ બાંધ્યું હશે અને તેની નીચે માફ હૃદયું હીરા થઈ લટકતું હશે ત્યાં મહારાજની દૃષ્ટિ બારણે બીજા કશા પર શી રીતે જવાની ?

અંજરી—મહારાજ તો આપને તરત ઓળખશે; પણ, આપ મહારાજને ઓળખ્યા પહેલાં જ આંખોનું તોરણ બાંધશે અને હૃદયોને હીરા લટકાવશે ?

હીલાવતી—શરીરની આકૃતિથી મહારાજ ઓળખાય એવા રજા નહિ હોય, પણ, મારા તરફની હૃદયવૃત્તિથી મહારાજ ઠાંક્યા રહેવાના છે ? તેમને પહેલે જ દૃષ્ટિપાતે હું તેમને ઓળખી કહાડીશ.

અંજરી—મહારાજ અહીં ક્યારે પધારશે ?

હીલાવતી—જેથી કાલે મુહૂર્ત આપશે. પણ, હું પ્રધાનજીને કહેવડાવવાની છું કે મહારાજની સવારી ઉતરે તેવા તરત જ મહારાજ મારા આવાસમાં આવે અને પછી દરબારમાં જાય એવી ગોઠવણ કરવું.

અંજરી—આપ મહારાજને મળવા અહીં અધીરાં થયેલાં છો, પણ, મહારાજ પોતે પહેલાં આપની પાસે આવવાની ગોઠવણ કરવાનું કહેવડાવે છે કે નહિ એ જોવા ઉપર બાકી રાખોને ! એટલે મહારાજને પણ અધીરાઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થશે.

હીલાવતી—મારે એવી પરીક્ષાનું જોખમ નથી વહોરવું. કદાચ, મહારાજ પશું કામના બચસાવમાં એવી સૂચના કરવાનું ભુલી જાય તો મહારાજ અને મળવાને ઉકળિત નથી એવા આશ્વાસથી મારા હૃદય ઉપર

જે આઘાત થાય તે હું કેમ સહન કરી શકું ? પણ, હુંએ ભુલ્લી ને તુંએ ભુલી. મહારાજની પરીક્ષા શાની હોય, અને તેમની ઉત્કંઠા વિશે શંકા શાની હોય ? મારી ખાતર તો મહારાજ છ માસનું કેદખાતું ભોગવીને આવે છે.

મંજરી—આપની ખાતર કે પોતાની ખાતર !

લીલાવતી—મંજરી ! આજ તને કંઈ વાયુની અસર છે ?

મંજરી—હું તો હમેશ જેવી જ છું. આપની રજા હોય તો બોલું.

લીલાવતી—બોલ. હું તને બોલવાની ક્યારે ના કહું છું ?

મંજરી—મહારાજ જીવાન થયા તે આપની ખાતર શા માટે ?

લીલાવતી—મને પ્રસન્ન કરવા અને મારાં મુખ પરિપૂર્ણ કરવા જીવાન થયા.

મંજરી—મહારાજ વૃદ્ધ હતા ત્યારે આપ પ્રસન્ન નહોતાં અને મુખી નહોતાં ?

આપ મહારાજને ચાહો છો કે જીવાનીને ચાહો છો ?

લીલાવતી—આવા વિનય વગરના પ્રશ્ન પુછવાનું તું ક્યાંથી શીખી આવી ?

મંજરી—આપની રજા છે માટે બોલું છું. હું તો માનું છું કે આપને કંઈ ઓછાપણું નહોતું, પણ, મહારાજને પોતાને ઘડપણમાં ઓછાપણું લાગતું હતું તેથી જીવાન થયા.

લીલાવતી—મંજરી તું પંડિત થઈ છે !

મંજરી—આ છ મહિના આપે મને આપની પાસે બેસાડી પ્રેમની વણી ચોપડીઓ વંચાવી છે, તેથી, હું પ્રેમપંડિત થઈ હોઉં તો કોણ જાણે ! બીજી કોઈ પંડિતાઈ તો મને નથી આવડતી. પણ, હું બોલું કહું છું ? આપે કંઈ મહારાજને જીવાન થઈ આવવાનું કહ્યું હતું ?

લીલાવતી—મારી અને મહારાજની ખાનગી વાત તને કહેવાનો મારો વિચાર નથી. તારા વરને છ માસમાં એટલી વર્ષનો ઘરડો બન્યો દેવાનું પેલા વૈધરાજને મહારાજ પાસે કહેવડાવીશું. એટલે તારા મનના બધા ખુલાસા થઈ જશે.

મંજરી—ધરડા થઈ જવાને તો વેધની એ જરૂર નથી પડતી અને રાબડો
ગાની એ જરૂર નથી પડતી.

લીલાવતી—ત્યારે દુર્ભાગ્યની જરૂર પડે છે ?

મંજરી—દુર્ભાગ્ય પણ હોય કે સુભાગ્ય પણ હોય.

લીલાવતી—પલંગે તોરણ બંધાયું. હવે બિંતે આ પુતળાં જડેલાં છે તે
દરેકના હાથમાં આ અકેકું દર્પણ મુક. પુતળાના બિલોરી કાચ સાથે
દર્પણની સોનેરી તકતી બહુ દીપશે.

મંજરી—મહેલમાં દર્પણ મુકવાની મહારાજની મના હતી.

લીલાવતી—હવે મહારાજ દર્પણની મના કરશે ?

મંજરી—રજા વિના દર્પણ કેમ મુક્યાં એમ મહારાજ પુછશે તો ?

લીલાવતી—એમ પુછશે તો કહીશ કે

(અનુબંધ ૫.)

દર્પણ દોપને માટે પ્રાયશ્ચિત કરેલું છે;

જમીન છું, હવે દેશે પ્રતિબિમ્બ મનોમત. ૪૬

તે છતાં મહારાજને દર્પણની અણપતીજ રહી હશે તો સુખ સાથે
સુખ રાખી અને જુજ સાથે જુજ ગુંથી હું મહારાજને દર્પણ પાસે લઈ જઈશ.
રાઈ (હજવેથી)—શીતલસિંહ ! મારાથી દૂર ન જશો.

શીતલસિંહ (હજવેથી)—હું આપની પાસે જ છું. પણ એવું શું છે ?

રાઈ (હજવેથી)—એવું બધું છે.

મંજરી—દર્પણ પાસે લઈ જઈ મહારાજની શી ખાત્રી કરશે ?

લીલાવતી—તું કલાંબીને પુછી લે છે અને મારાથી બોલાઈ જાય છે.
બહુ પડામણી છે !

અંજરી—હું પુછું છું કંઈ ને આપ કહો છો કંઈ. મેં એમ પુછ્યું કે
રજા વિના દર્પણ મુક્યાનું કારણ શું બતાવીશું, ભારે, આપ મનમાં
ધારી મુકેલા કોઠની વાત બોલ્યાં. એમાં મેં શું પટાવ્યાં ?

લીલાવતી—કોઈ પુતળું દર્પણ વિનાનું રહ્યું નથી. હવે, ગોખલામાં
કોતરેલાં આ બધાં કમળની પાંખડીઓમાં લાલ રંગ ચિતરવા લાગ.
આછી ને ઘેરી છાયામાં બૂલ ન કરીશ.

અંજરી—કોઈ કમળ ભૂરાં ચિતરવાં નથી ?

લીલાવતી—મહારાજને લાલ કમળ જ ઘણાં ગમે છે. એમની ઉપમાઓ
પણ હમેશ લાલ કમળની હોય છે. તે દિવસ મેં લાલ ચંદ્રકળા
ખેરી હતી ત્યારે—પણ, પાછી તેં મને વાતમાં નાખી ખરી !

અંજરી—મેં તો કંઈ વાતમાં નાખ્યાં નથી. અમથાં જમકી છીને
મારો વાંક કહાડો છો.

લીલાવતી—હું કંઈ ઉંઘમાં છું કે જમકી ઉઠું ?

અંજરી—ઉંઘમાં તો નહિં પણ ઘેનમાં છો.

લીલાવતી—વળી ઘેનમાં શી રીતે ?

અંજરી—ઘેનમાં ન હો તો રાતે રંગ પુરવાનું લઈ બેસો ?

લીલાવતી—જેશી કાલે સુદૃઢ આપવાના છે એ ખબર આવી કે તરત જ
આવાસ શણગારવાનું શરૂ કર્યું છે. હવે વખત બહુ થોડો રહ્યો છે,
અને વળી, દરેક કમળની બે બાજુએ બે દીવા આવશે તેથી આ
રંગ તો જેમ વહેલા પુર્યા હોય તેમ સાઈ કે સુકાય અને દીપે. પણ,
અંજરી ! તને એક વાત કહેવી તો હું બૂલી જ નહિં છું. પેલી
બલકા, માલણ ધણે મહિને આજ સવારે આવી હતી. એ
પરદેશ ગઈ હતી ત્યાંથી નક્શીવાળા સોનાના બે ખુમચા લાવી છે
તે નજરાણામાં આપી ગઈ છે. પેલા બાજક ઉપર મુક્યા છે તે
લાવ. (અંજરી હાથે છે.) જો ! બન્ને પર બહુ સુંદર મીના

કારી કામ છે. તેમાં પહેલાંના રાજા રત્નદીપદેવના સમયનાં ચિત્ર છે. એક ખુમચામાં એ રાજાનો દરબાર દેખાડ્યો છે અને બીજામાં એ રાજા જે યુદ્ધમાં કિતરેલા તેના વૃત્તાંત ચિતર્યો છે, એમ જાલકા કહેતી હતી. કોઈ ઠેકાણે એ ખુમચા વેચાતા હતા ત્યાંથી મહેલમાં મુકવા સાડ એ લઈ આવી. જાલકા કહી ગઈ છે કે મહારાજ પધાનરો ત્યારે એ ખુમચામાં મુકવાનાં ફુલ આપી જઈશ અને પલંગ પર પાથરવા ફુલની ચાદર આપી જઈશ.

શીતલસિંહ (હજવેથી)—આપના સુખ માટે જાલકાએ કેટલી બધી તંજનીજ કરી છે !

રાઈ (હજવેથી)—વૈભવના અને યુદ્ધના દર્શનથી મને પ્રેતસાહિત કરવાની અને ઠેક સુધી મારા ઉપર દેખરેખ રાખવાની જાલકાની એ તંજનીજ છે. પણ, રાણીને એકાએક શું થયું ?

(મંજરીને ખભે માથું નાંખીને લીલાવતી નિસાસો નાંખે છે.)

મંજરી—આપની પ્રકૃતિ કંઈ બગડી આવી ?

લીલાવતી—મંજરી ! આ ખુમચા પરના જુના વૃત્તાંત જોઈ મને એથી પણ જુના વૃત્તાંતનું સ્મરણ થાય છે, અને, બયબરેલી શંકાઓ થાય છે. મહારાજનું કુટુંબ મૂળ દેશમાં હતું ત્યારે મહારાજના પિતાને પુત્ર નહોતો, તેથી, પહેલી રાણીના મરણ પછી તેઓ બીજા યુવાન રાણી પરણેલા. અને, એ ત્રણ વર્ષમાં એ રાણીને પુત્ર ન થયો ત્યારે ત્રીજી રાણી પરણેલા. ત્રીજી રાણીને પેટે મહારાજ અવતર્યા પછી તેમના પિતાએ બીજી રાણીને કેવળ વિસારી મુકેલાં અને તે ઝુરી ઝુરીને મરી ગયેલાં. એ બીજી રાણી જેવી મારી દશા થશે તો હું શું કરીશ ? મહારાજનું યૌવન જ મને શાપરૂપ નહિં થઈ પડે ? આ બધો શણગાર મારો ઉપહાસ કરનારો નહિં નિવડે ?

મંજરી—છેક છુટી મુકી દીધેલી કલ્પના આખરે ખોટા તરંગ સાથે અથડાઈ પડી ! બા સાહેબ, સ્વસ્થ થાઓ. મહારાજનો આપના ઉપર અપાર પ્રેમ છે.

લીલાવતી—મહારાજના પ્રેમ વિશે મને સંદેહ છે જ નહિં; પણ, મારી ઉત્સુકતા શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી અને વિહ્વલ કરે છે.

(અનુષ્ટુપ.)

દિશા કે કાલનું પ્રેમે અન્તર હું સહી શકું;
અન્તર થાય શંકાનું તે તો હાય ! અસહ્ય છે !

૪૭.

જાજરી—આપ અત્યારે ખીજા ખંડમાં જઈ આરામ કરશો તો સયનગૃહ
ચલુગારવાનું કામ સવારે સાઈ થશે ને વહેલું થશે. ચાલો.

(બન્ને જાય છે.)

શીતલસિંહ—આપ કેમ જામ થયેલા દેખાઓ છો ?

રાઈ—

(વસંતતિલકા.)

ક્યાં વર્તમાનતણિ ભાવિશું થાય સંધિ,
તે જાંખવા ઉંચું ઉડે મુજ ચિત્ત વેગે;
સીમા અભેદ નડતી સઘળી દિશામાં,
પાશુ પડી ભમિ ભમી ગુચવાય ચિત્ત.

૪૮.

આ મહેલની હવાથી આપણે ગોંધાઈ ગયા છીએ. ચાલો, બહારની
હવાથી હવાનો આશ્રય લઈએ.

(બન્ને બારીએથી જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ : કનકપુરનો રાજમાર્ગ.

(રાઈ અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

શીતલસિંહ—આપ બહુ વિચારમાં મગ્ન દેખાઓ છો. આપણે મહેલ-
માંથી નિકળ્યા પછી આપ એક અક્ષર પણ બોલ્યા નથી.

રાઈ—આ મુશ્કેલીનો શો ઉલાજ કરવો તેના વિચારમાં છું.

શીતલસિંહ—ક્યાં મુશ્કેલી ?

રાધ—રાણી લીલાવતી ખામતની.

શીતલસિંહ—રાણી લીલાવતી ખામત કંઈ મુશ્કેલી નથી. એ પૂર્ણ પ્રેમ અને વિશ્વાસથી આપને મળવા તલસી રહ્યાં છે.

રાધ—મને મળવા ?

શીતલસિંહ—પોતાના પતિને મળવા એટલે આપને મળવા.

રાધ—શીતલસિંહ ! આ શી વિપરીત વાત કરે છે ! હું એના પતિ નથી.

શીતલસિંહ—આપ પર્વતરાય તરીકે પ્રકટ થશો.

રાધ—ત્યારે જ મુશ્કેલી થશે. હું પર્વતરાય છું પણ લીલાવતીના પતિ નથી એમ શી રીતે પ્રતિપાદન કરવું એ સુઝતું નથી.

શીતલસિંહ—એમ પ્રતિપાદન થાય જ કેમ ? આપ પર્વતરાય થશો તો બધા સંબંધોના અને બધા વ્યવહારોના પર્વતરાય થશો. પર્વતરાય તરીકે આપ રાજ્યના ધણી થશો તેમ જ લીલાવતીના ધણી થશો. અને, અમૃતમય સુખના અધિકારી થશો.

રાધ—શાન્તં પાપમ્. એવા શબ્દ મારે કાને ન સંભળાવશો.

શીતલસિંહ—રાણીનું સૌન્દર્ય અનુપમ છે.

રાધ—તેથી શું ?

શીતલસિંહ—એવી અનુપમ સુંદરીના ધણી થવાને આપને વાંધે શો છે ?

રાધ—વાંધો એ છે કે હું તેનો ધણી નથી.

શીતલસિંહ—એ આપને પોતાના ધણી તરીકે કબુલ કરશે પછી શું ?

રાઈ—એ તો માત્ર છેતરાઈને—હું ખરેખરો પર્વતરાય હું એમ માનીને કબુલ કરે. માટે, મારે શું અનીતિને માર્ગે જવું અને રાણીને અનીતિને માર્ગે દોરવી ?

શીતલસિંહ—પર્વતરાય રૂપે પર્વતરાયની ગાદીએ એસવામાં અનીતિ નથી, તો, પર્વતરાયની રાણીના પતિ થવામાં અનીતિ શાની ?

રાઈ (સ્વગત)—એ ખરું કહે છે, પણ, અવળી રીતે કહે છે. બન્ને કાર્ય સરખાં અનીતિમય છે. (પ્રકટ) શીતલસિંહ ! આ વાત તમારા સમજવામાં નથી આવતી કે લીલાવતી રાણી સાથે મારું નહિં પણ મહુર્મ પર્વતરાયનું લગ્ન થયું હતું; અને, લગ્નથી જ પતિપત્નીના સંબંધ થાય છે.

શીતલસિંહ—લગ્નની ક્રિયા વિના લીલાવતીના પતિ થવામાં આપને સંકોચ થતો હોય તો એવી ક્રિયા કરાવજો. જીવાની આવ્યા પછી લગ્નની ક્રિયાનો ઉદ્ધાસ ખરેખરો અનુભવાશે એમ રાણીને સમજાવી એ ક્રિયા ફરી થઈ શકશે.

રાઈ—એવી કપટ ભરેલી ક્રિયાથી અનીતિ તે નીતિ થાય ?

શીતલસિંહ—તે દિવસ નગરમાં એક દુઃખી વિધવા રોતી હતી, અને, અનાથ દશાનાં સંકટ કહેતી હતી ત્યારે આપે મને કહ્યું હતું કે એ ફરી લગ્ન કરે એવી છૂટ હોય તો એ ફરી સંસાર માંડી શકે અને સુખી થઈ શકે.

રાઈ—હા, મારો મત એવો છે કે વિધવાઓ માટે પુનર્લગ્નનો માર્ગ પ્રુદ્ધો હોવો જોઈએ કે જેની ધન્યતા હોય તે ફરી વિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે અને ફરી સૌભાગ્ય મેળવી શકે. પુનર્લગ્ન એ લગ્નના જોડો જ સ્વાતંત્ર્યનો વિષય છે, અને, સ્ત્રીનું સ્વાતંત્ર્ય શા માટે લઈ લેવું જોઈએ ?

શીતલસિંહ—રૂઢિ વિરુદ્ધ એમ હદ પાર જવાનું આપ કહો છો તો લીલાવતી રાણીના પુનર્લગ્નમાં અનીતિ શી ?

રાઈ—સમજીને સ્વેચ્છાથી કરવાના પુનર્જન્મનો હું પક્ષ કરું છું. કપટથી કરવાના પુનર્જન્મનો હું પક્ષ કરતો નથી. હું પર્વતરાય છું એમ જાણી લીલાવતી મારી સાથે જન્મની ક્રિયા કરે એ પુનર્જન્મ કહેવાય નહિં.

શીતલસિંહ—પર્વતરાય હયાત છે અને આપ પર્વતરાય છો એ વાત તો નિશ્ચય છે અને ફેરવાય એવી નથી. હવે એ વાતનો આપ ધનકાર કરો તો કેવો ઉત્પાત થાય! આપણો કેવો કિપહાસ થાય, તિરસ્કાર થાય અને વિનાશ થઈ જાય!

રાઈ—શીતલસિંહ !

(અનુદુષ્.)

વિનાશ રોકવો શાનો, એ જ ચિન્તા થતે ખરે;

બાકીનાં પરિણામો તો આનુષંગિક ગણાય છે. ૪૯.

શીતલસિંહ—મારે જાલકાને બધો વૃત્તાન્ત કહેવાનો છે તે શું કહું ?

રાઈ—જે બન્યું છે તે કહેજો, અને, કહેજો કે હું વિચારમાં છું.

શીતલસિંહ—કાલે રાતરે આપને ભોંયરામાં દાખલ થવાનું છે. હું તેડવા ક્યાં આવું ?

રાઈ—કિસલવાડીમાં. હું ત્યાં જ હઈશ.

શીતલસિંહ—અત્યારે અહીં એકલા પડી આપ વધારે વ્યગ્ર થશો. વાડીમાં જઈને નિદ્રા લેશો.

રાઈ—જે મળશે તે લઈશ. મારી શીકર ન કરશો.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ : કિસલવાડી પાસે નદીને કિનારો.

(રાઈ રેતીમાં ફરતો પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ—શીતલસિંહે જે અધું કહ્યું તેમાંની એક વાત તો ખરેખરી સાચી છે. તે એ કે લીલાવતીનું સૌન્દર્ય અનુપમ છે. એવું સૌન્દર્ય મેં આજ સુધી કોઈ સ્ત્રીનું જોયું નથી. હું વસતીમાં કદી રહ્યો નથી તેથી કદાચ એમ હશે. પરંતુ, લીલાવતીનું સૌન્દર્ય અતીવ મનોહર છે એ તો નિઃસંદેહ છે. એવા સૌન્દર્યના ઉપભોગ માટે પર્વતરાયે યૌવનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરી હોય તો તે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. પણ, મળેલું યૌવન કદી પાછું આવતું નથી એ નક્કી છતાં પર્વતરાયે લીલાવતી સાથે લગ્ન કરી તેનું સૌન્દર્ય નકાસું કરી નાખી દીધું એ શું વાંજખી હતું ?

(અનુદ્રુપ)

સૌન્દર્યકેરિ સંપત્તિ સ્વર્ગથી અહિં ઝિતરે;

દુર્વ્યય કરવા તેનો અધિકાર ન કાઢને.

૫૦.

લીલાવતીનું લગ્ન કોઈ યુવાન વીર નરેન્દ્ર સાથે થયું હોત તો તેમનું જીવન કેવું ધન્ય થત અને દુનિયાનાં દંપતીરત્નોનું ઐશ્વર્ય કેવું પુષ્ટ થાત ! હું પર્વતરાય તરીકે નહિં પણ જગદીપ તરીકે ગાદીએ હોત તો લીલાવતી જેવી રાણી—(ખંચાઈને) અરે ! આ શું ! પરસ્ત્રી વિશે લાલસાભર્યા વિચારને હું મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દઉં છું ને વધવા દઉં છું ! આહ ! શીતલસિંહ ! તેં સૌન્દર્યમોહનો કીડો મારા ચિત્તમાં મુક્યો ! અરે ! પણ, મેં એ કીડાને ટકવા કેમ દીધો ! ટકવા દીધો તો આમ ઉપડી આવ્યો ! પણ ત્યારે, શું મારે સૌન્દર્ય એ વસ્તુનો જ તિરસ્કાર કરવો ?

(ઇન્દ્રવજ્ર.)

જે સુષ્ટિકેરા મશની પતાકા,

જે પ્રેરણાઓતણિ ખાણ મોંથી,

જેનાં ત્રિલોકે ગુણગાન થાય,

સૌન્દર્ય તે શું મુજ દ્રેષ્યોગ્ય ?

૫૧.

લીલાવતીનું સૌન્દર્ય પરમ આદરને યોગ્ય છે. પણ, આદર પછી કયો વૃત્તિ ! અહો ! શું એ આદર આ ગુંચવણ ઉત્પન્ન કરે છે ? ના ! ના ! સૌન્દર્યને અને આ ગુંચવણને શો સંબંધ છે ? મારે પર્વતરાય થવું પડે ત્યારે પર્વતરાયની રાણી લીલાવતીનું શું કરવું એ જ પ્રશ્ન છે. લીલાવતી સુન્દર હોય કે ન હોય પણ એ પ્રશ્ન તો એનો એ જ છે. શું હું એના દુર્ગતિ છું કે એ સૌન્દર્ય તરફના આદરને લીધે મારાથી નિર્ણય થઈ શકતો નથી ? એમ હોય કેમ ! સૌન્દર્ય તરફનો આદર એ તો ઉદાર વૃત્તિ છે. એ અધમ વૃત્તિ નથી. પરંતુ, વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ અત્યારે શું કામ આવે એવું છે ! (અટકાવે) હું કેવો મૂર્ખ ! મને સુઝ્યું જ નહિં કે પર્વતરાય થતાં મારે તેની રાણીના પતિ થવું પડશે ! જલકા મને 'શાહી' અને કાગળનો 'પંડિત' કહે છે તે ખોટું છે ? જલકાએ અને શીતલસિંહે તો મને ગાદીનો માલિક બનાવતાં રાણીનો સ્વામી પણ બનાવવા ધારેલો જ, પણ, એમણે એ વાત મારાથી ગુપ્ત રાખી ! એમને મન ખુલ્લું હતું તેનો મને ખ્યાલ પણ ન આવ્યો એવી મારી પંડિતતા ! લાવ, મારી બૂલના ચિહ્નનો કાપો કાગળ ઉપર નખથી કોતરી રાખું કે હૃદયનો કાપો ચિત્રરૂપે મારી આંખ આગળ ધરી શકાય. (ગળવામાંથી કાગળ કહાડે છે.) (કાગળ ઉઘાડીને) આ શું ? મારા લખાણ નીચે જલકાના અક્ષર ક્યાંથી ? એણે શું લખ્યું છે ? (વાંચે છે :)

“ ‘ રાઈ ’ ને ‘ જલકા ’ એ તો બાજનાં સહુ સોઠકાં ; ”

શું હું માત્ર બાજનું સોઠકું ? માઈ નરત્વ નહિં, માઈ વીરત્વ નહિં, ને જલકા પોતાના પાસા નાખે તેમ મને ફેરવે ! જલકા પોતાને પણ સોઠકું કહે છે એ એની ચતુરાઈ છે; અને, એને સોઠકું થવું હોય તો બલે થાય; હું નહિં થઈ. ખીજા કિંટી શી છે ? (વાંચે છે :)

“ છેતરે કાણ કેને જ્યાં રમે ખેલાડિ એકઠાં ? ”

આ બધી છેતરપિંડી તે જલકાને મન રમત છે અને ખેલ છે ! બાજ રમી રહીને રમનારાંએ હસવાનું તેમ આ સહુ કપટ અને અનીતિને અન્તે અમારે સહુએ મળીને હસવાનું ! એ સૂત્ર મારાથી કમુલ નહિં થાય. જલકાએ જાણેલું તે મેં

ન જાણેલું એટલો એની વ્યવહારકુશળતાએ મારી પંડિતતાનો પરાભવ કર્યો, તો, મારી પંડિતતાનો એ વિજય છે કે એણે ઇચ્છ્યું તે મેં નથી ઇચ્છ્યું, અને હું તે નહિં ઇચ્છું. (અટકીને) શું મારી ઇચ્છાનો હવે અવકાશ નથી, અને, હું બંધાઈ ગયો છું ? શીતલસિંહે કહ્યું કે પર્વતરાય થવાની મારી કયુલતમાં પર્વતરાયના બધા સંબંધો અને બધા વ્યવહારોનો સ્વીકાર આવી જાય છે. શું પર્વતરાય થવાનું કયુલ કરતી વેળા મેં લીલાવતીના સ્વામી થવાની ધારણા કરેલી એમ જ મનાશે ? મારા કપટમાં કામવાસનાનો અંશ નહોતો એ વાત શું કોઈ નહિં માને ? તે વખતની મારા મનની સ્થિતિ તે કોણ જાણે ? હા ! આ જ સ્થાન હતું. આ નદી બહું જાણે છે !

(હસીને.)

ઓ ! રંગિણી ! તું સાક્ષિ છે તે સર્વ મારા તર્કની, સંકલ્પ ને સંદેહ મારા તેં સુણ્યા તે રાત્રિયે; લાવું જગતને તારી પાસે તો ખરૂં શું તું ન કહે ? કંઈ કંઈ યુગોતું મોન તુજ મુજ અર્થ તું તોડે ન શું ? પર.

અને, મારા મનની એ વિશુદ્ધતા મનુષ્યો કદાચ કયુલ ન કરે માટે શું એ વિશુદ્ધતા મારે મુઠ્ઠી દેવી ? ત્યારે, પર્વતરાય થવું અને લીલાવતીના સ્વામી ન થવું એમ શી રીતે કરવું ? (અટકીને) એ તો કેવળ અશક્ય છે. કાં તો બન્ને થવું કે કાં તો એકે ન થવું એ બે જ માર્ગ છે. કોઈ વચ્ચે માર્ગ છે જ નહિં. વચ્ચે માર્ગ જોળવો એ બ્રાન્તિ છે. તો સામ-સામા બે માર્ગમાંથી ગમે તે માર્ગે આંખો મિચી ધસડાઈ જવું ? મને ધસડી જઈ શકે એવો કોઈ વાયુવેગ છે ? મેં આ કાગળમાં શું લખ્યું હતું ? (વાંચે છે :)

‘ બે રહ્યા તુજ સમીપ માર્ગ જ્યાં,
તું મહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં. ’

એ જ ખરી વાત છે. માણસ જાતે જ માર્ગ પસંદ કરે છે. ધસડાવાનું કહેવું એ માત્ર જવાબદારીમાંથી બચવાનું બહાનું છે. મારા પુસ્તક-જ્ઞાનથી લખેલો સિદ્ધાન્ત કેવો અણીની વેળાએ સાહાયકારક થયો ? સિદ્ધાન્ત થયો. (કાગળ ગળવામાં મુકે છે.) હવે, નિર્ણય કરૂં કે એમાંથી

કયો માર્ગ લેવો. લીલાવતીનું સ્વામીપણું મુકી દેતાં પર્વતરાયપણું જશે, કનકપુરની ગાદી જશે, ગુજરાતનું રાજ્ય જશે, ગુજરાં પસતું આધિપત્ય જશે, દ્રવ્ય-સુખ-વૈભવના ભંડાર જશે, પુરુષાર્થના પ્રસંગ જશે, મંકલ્પ કરી મુકેલી ધારણાઓ જશે, જલકાના મનોરથ જશે, સ્નેહીઓના સંબંધ જશે.

(આંખો મીચીને કાણુભર સ્તબ્ધ હોય રહે છે.) (આંખો ઉઘાડીને)

(ઉપભતિ.)

જાઓ ભલે જીવન-આશ સર્વે !

ઉત્પાત થાઓ ! ઉપહાસ થાઓ !

થાઓ તિરસ્કાર ! વિનાશ થાઓ !

ન એક થાજે પ્રભુપ્રીતિનાશ.

૫૩.

(ધુંટાગીઓ પડીને)

પતિતોદ્ધારક પ્રભુ !

(અનુકંપ.)

સન્મતિ પ્રેરિ છે જેવી, આપજો જલ તેલવું;

કે હું સર્વસ્વ છોડીને તમને વળગી રહું. ૫૪.

(હોય થઈને)

હવે મને જીતિ નથી, શંકા નથી. મારા કર્તવ્યનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને સીધો દેખાય છે. આજે હું ઘણું મહિને નિરાંતે ઉઘીશ.

(ભય છે)

પ્રવેશ ૬ ફો.

સ્થળ : કિસલવાડી.

(રાઈ અને શીતલસિંહ ફરતા પ્રવેશ કરે છે.)

શીતલસિંહ—મહારાજ ! આપને સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન જોઈ મને બહુ હર્ષ થયો. મને ભય હતો કે આપ બચ્ચ અને વ્યાકુલ હશે.

રાઈ—વ્યગ્રતા અને વ્યાકુલતા સહુ દૂર થઈ ગયાં છે. મેં કે ચિત્ત ભયથી મુક્ત થઈ શાન્તિ અને આનન્દ પામ્યું છે.

શીતલસિંહ—આપે વિચાર કર્યો ?

રાઈ—વિચાર કર્યો એટલું જ નહિં પણ નિર્ણય કર્યો. ઉત્તમોત્તમ અને પરમ સંતોષકારક નિર્ણય કર્યો છે. હવે ચિન્તાનું કારણ નથી.

શીતલસિંહ—જલકા બહુ ખુશી થશે.

રાઈ—જલકા શું પણ સહુ કોઈ બહુ ખુશી થશે.

શીતલસિંહ (આસપાસ જોઈ ને)—આપણે કયી તરફ જઈએ છીએ ? હું તો આપ જાઓ છો તેમ આવું છું.

રાઈ—તે રાત્રે તમે ને પર્વતરાય આ વાડીમાં દક્ષિણ તરફથી પેડેલા ત્યાં આપણે આવી પહોંચ્યા. તે વેળા પર્વતરાયે પાડેલું છિંડું આ રહ્યું. છે તેમનું તેમ રહેવા દીધું છે.

શીતલસિંહ—મહારાજ ! આવું જોખમમયું સાહસ શા માટે કરવું ? પર્વતરાયે મેં કહેવું નહિં માનેલું ને આ ઉજડ જગાએ આવી પ્રાણ ખોયા !

રાઈ—મને પણ કોઈનું તીર વાગે તો તે તીર મારનારને તમે રાજ બનાવજો.

શીતલસિંહ—ધણી ખમા, મહારાજ ! એ શું ખોટા ! હું તો આપનો વફાદાર ને આઝાદીન સેવક છું. પણ અરે ! પણ નદીમાં શા ચમત્કાર દેખાય છે ? વડેતા પાણીમાં દીવા તણાયા જાય છે ! એક જાય છે ને ખીજે આવે છે ! ત્યાં માણસ તો કોઈ દેખાતું નથી !

રાઈ—દેખાવ અદ્ભુત છે ! તમે નદીકિનારે જઈને જોઈ આવો કે એ દીવા મૂળ મ્યાંથી આવે છે.

શીતલસિંહ—રાત અંધારી છે, ચંદ્ર હજી ઉગ્યો નથી, ને એ દીવા તો કાણ જાણે શું એ હોય !

રાધા—તમે બીહો છો ?

શીતલસિંહ—મહારાજ ! બહીવાતું કારણ છે.

રાધા—જેની કંઠે તરવાર હોય તેને બહીવાતું કારણ હોય જ નહિં.

શીતલસિંહ—મારી તો હિંમત નથી ચાલતી. મારાથી તો નહિં જવાય.

રાધા—હિંમતથી ન જવાતું હોય તો આગ્રાથી જાઓ. તમે હમણાં જ કહ્યું કે ‘હું આપનો આગ્રાધીન સેવક છું.’

શીતલસિંહ—આપ હુકમ કરીને મોકલો છો તો હું જાઉં છું. પણ, હું યુમ પાડું તો આપ આવી પહોંચજો. (છિંડામાંથી નીકળી દીવા તરફ જાય છે.)

રાધા—

(શાહુલવિકીરિત.)

પાડ્યું પર્વતરાય ગુર્જરનૃપે આ છિદ્ર જે વાડમાં,
ત્યાંથી તેમનું મૃત્યુ પેહું, વળિ તે સંતાપ પેહા મુજ;
પેહી રાજ્યનિ કાંતિ કોઈ કપરી, સંગ્રામ પેહા કંઈ
ભાવી શી ઇતિહાસસૃષ્ટિ બનશે એ એક ચેટા થકી ?

૫૪

ગમે તે પરિણામ થાઓ, પણ મારી અનિચ્છોનો ભેદ થયો છે અને મારા સંશયોનો છેદ થયો છે એટલે હું નિશ્ચિન્ત છું. પરંતુ, એ નિશ્ચિન્તતાથી પર્વામિ નથી લાગતી એ શું ? (પર્વમાં ચંદ્ર ઉગે છે તે જોઈ)

એકાએક આ શું ?

(શાહુલવિકીરિત.)

રાત્રીએ જઈ અંધકારપટ આ સંકેલિ કેવું સિધું !
આકાશે ભરિ દીધિ શી દશ દિશા આજા રૂપેરી રસે !
વર્તાવી દિધું કેવું પ્રેમજી બધે દ્વેશે થકી વાયુએ !
ભાઓ ચંદ્ર અને પ્રજ્વલિ પ્રસરી, નિશ્ચેષ્ટ સત્તું ન કા !

૫૫

મારા પ્રભોધતી શાંતિને પણ કંઈ એવું ઉત્સર્ગણ દોલાયમાન કરે છે. શું ત્યારે નિશ્ચેષ્ટામાં કૃતકૃત્યતા નથી ? પણ શીતલસિંહ પવાયેલા શિકારી ને પ્રભલે આવે છે !

(શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

કેમ શીતલસિંહ ! જીતી આવ્યા કે જીતાડી આવ્યા ?

શીતલસિંહ—અરે મહારાજ, એ તો કંઈ વસમું છે !

રાધા—જરા ધીરા પડીને કહો.

શીતલસિંહ—દીવા ઉપલાણેથી આવે છે તેથી હું નદીકિનારે ચાલતો ચાલતો ઉત્તર તરફ ગયો. દીવા તો આવ્યા જ નય. જતાં જતાં આ વાડીનો ઉતરાતો દરવાજો પડે છે એટલે સુધી હું લગભગ પહોંચ્યો ત્યાં નદીના ઓવારા પર શિવનું દરેક આવ્યું. દીવા તેમાંથી નિકળતા હતા તેથી અંદર જઈને જોઉં છું તો જળાધારી કને કોઈ માણસનું માથા વગરનું ધડ પડેલું. શિવલિંગ ઉપર ઉંચે ચોટલા વતી બાંધેલું માથું લટકે ને તેમાંથી લોહીનાં ટીપાં શિવલિંગ ઉપર પડે. ત્યાંથી લોહી વહીને નીચે પડખામાં મહોટા કુંડમાં નળ વાટે ટપકે. કુંડમાં સેંકડો પડીઆ તરે અને દરેક પડીઆમાં ધીનો દીવો. જે પડીઆ પર નળમાંથી લોહી ટપકે તે પડીઆ ટપકાના જોરથી કુંડમાંથી બહાર વહી આવી નદીમાં નય. એ રીતે એ દીવાની હાર આવે છે. ત્યાં કોઈ માણસ નથી, અને, એ રીતે કાણ જાણે ક્યારનું એ થતું હશે ! વાડીમાં હું ઉગમણે ઝાંપેથી આવ્યો છું તેથી તે વખતે આ દીવા હશે કે નહિં તે મને ખબર નથી.

રાધા—ખીજ કાંઈ તપાસ કરી ?

શીતલસિંહ—ખીજ શી તપાસ કરું ? માણસ તો ઓળખાયો નહિં. અને, એ દેખાવ જોતાં વાર મારાં ગાત્ર સિથિલ થઈ ગયાં. પગ લથડી ગયેલા તો પણ જેમ ઉતાવળું ચલાય તેમ ચાલી હું એકે આસે અહીં પાછો આવ્યો. રેતીમાં ચાલતો જઈ ને દહેરા તરફ જોતો જઈ કે એમાંથી કોઈ નિકળતું તો નથી.

રાધા—પણ, તમને પાછા આવતાં કાંઈકે વધારે વાર થઈ. દહેરૂં અહિંથી આવ્યું નથી. તેથી લાગે છે કે કંઈ વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા હશે.

શીતલસિંહ—વિચાર-વિચાર તે શા હોય ?

રાધા—એ દેખાવ જોઈ કાંઈ વિચાર તો તમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયા છે જ. શા વિચાર આવ્યા ? સાચું કહો.

શીતલસિંહ—મહારાજ ! એવા વિચાર તો ઘણા આવે. વિચાર કાંઈ આપણને પુછીને આવે છે ? ને મમરાટની દસા !

રાધા—મમરાટના ને ગમે તેવા વિચાર હોય, પણ મારે તે જાણવા છે. કહે.

શીતલસિંહ—ખરાબોટા ને ગાંડ ઘેલા વિચાર શું કામ કહેવડાવો છો ?
અને, કંઈ બધું સાંભરે છે ?

રાઈ—તમને બધું સાંભરે છે ને કહેવું જ પડશે. મારી આત્મા છે.

શીતલસિંહ—આપની આત્માને આધીન છું. મારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પહેલાં મારી
કર્મેન્દ્રિયો આપની આત્માને વશ થાય છે એવા આપનો પ્રતાપ છે.
પણ, મારા વિચાર જાણ્યાથી આપને રોષ થાય તો ?

રાઈ—ગમે તેવા વિચાર તમને થયા હશે, પણ, તમને ક્ષમા કરીશ.
મારું અભયવચન છે.

શીતલસિંહ—હૃદયમાંનો દેખાવ જાઈ મને એવો વિચાર થયો કે આ !
પ્રભુ ! પેલો માળી રાજ થયો તેના કરતાં આ આપણાએ મસ્તક-
પૂજા કરી તે રાજ કેમ ન થયો ? એ વિચારથી મારૂં હૈયું ભરાયું
ને હું થોડી વાર ત્યાં ઠરી ગયો. વિચાર બહુ મૂર્ખાઈભરેલો હતો તે
માટે હું ક્ષમા માગું છું.

રાઈ—ક્ષમા તો મેં પ્રથમથી આપેલી જ છે. અને, શીતલસિંહ ! તમારે
વિચાર મૂર્ખાઈભરેલો નહોતો. માત્ર માળીનો ધંધો કરનારમાં રાજ
થવાની લાચકાત આવેલી ન હોય એ પણ ખરું છે. અને, હું માળી
જ હોત તો હું રાજ થવાનું કયુલ કરત પણ નહિં. પણ, હું માળી
નથી. હું સ્વર્ગવાસી રાજ રતનદીપદેવનો પુત્ર જગદીપદેવ છું, અને,
જલકા તે મારી માતા અમૃતદેવી છે.

શીતલસિંહ—હે ! હે ! કેવું આશ્ચર્ય ! આપ એ ખરું કહો છો ?

રાઈ—જીવો, આ મારી કમરે મારા પિતાની ગોળ તરવાર વિંટાળેલી છે.
અને, તેની મૂઠ પરે તેમની રતનમુદ્રા છે. (કમર પરનાં વસ્ત્ર ખસેડીને
તરવાર બતાવે છે.)

શીતલસિંહ—આજ મુઘી આપને માળી ગણ્યા તો મારો અપરાધ ક્ષમા
કરો મહારાજ ! (પડે પડે છે.)

રાઈ—મેં પોતાને માળી ગણાવ્યો છે. તમારો અપરાધ નથી. ઉઠો.
(ઊઠે છે.)

શીતલસિંહ—મહારાજ ! કૃપાવન્ત છો માટે પુછું છું. આ પ્રમાણે રાજ
મેળવવાનું કેમ પડેલું કર્યું ?

રાધા—મને રાજ અપાવવા જલકા માલણને વેશે અહીં આવી. અને તે મને રાજ અપાવવાની યોજનાઓ કરતી હતી એવામાં પર્વતરાયને અકસ્માત વધ થયો તેથી જલકાએ આ પ્રકાર ગ્રહણ કર્યો.

શીતલસિંહ—આપ તો પ્રથમથી નાખુશ હતા તે હું જાણું છું. જલકાએ અને મેં આગ્રહ કરી આપને આમ રાજા બનાવ્યા છે.

રાધા—શીતલસિંહ ! એક માત્ર પ્રભુ સિવાય બીજું કોઈ સંપત્તિ અપાવવા સમર્થ નથી. તમે એમ માનતા હો કે મેં રાજ અપાવ્યું, કે, જલકા એમ માનતી હોય કે મેં રાજ અપાવ્યું, કે, હું એમ માનતો હોઉં કે મેં રાજ મેળવ્યું, તો તે સર્વ બ્રાન્તિ છે.

(હોહરો.)

પ્રભુથી સદુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કંઈ;

રાધાનો પર્વત કરે, પર્વત બાગિનિ માંહિં.

૫૭.

કારણોનાં કારણોને પ્રવર્તાવનાર મૂળ કારણ અને કર્તા તે પરમાત્મા છે. આપણું કર્તવ્ય માત્ર તેનાં સાધનરૂપે પ્રવૃત્તિ કરવાનું છે. તેને જો સિદ્ધિ ઇષ્ટ છે તેનો માર્ગ આપણે ત્યાગ કરીએ ત્યાં આપણી જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ, સિદ્ધિ તો તેની જ છે. પ્રભુની ઇચ્છા વિના મને રાજ મળવાનું નથી.

શીતલસિંહ—મહારાજ ! આપને રાજ મળી ચુક્યું છે, હવે પાછલી વાત ઉઘાડવાની જરૂર નથી.

રાધા—એમ હું નથી માનતો. અને વળી, તમને છુટ આપું છું કે તમારી ખુશી હોય તો અત્યારે જામિને પ્રકટ કરો કે આ પર્વતરાય નથી પણ જગદીપદેવ છે.

શીતલસિંહ—મહારાજ ! મને એવો હલકો ધાર્યો ? વળી, હવે એ વાત કોઈ માને પણ નહિં, અને, મને એથી લાભ પણ નહિં. પર્વતરાયના વધની હકીકત મનાય તોપણ તે ગુપ્ત રાખ્યાના ગુનાહ માટે મને કોણ જાણે કેવો દંડ થાય ? હવે તો જો બન્યું છે તે કાયમ રાખવું એ જ માર્ગ છે.

રાધા—તમને થોડાં લાગે તેમ તમે કરજો. તમારા વિચાર જામત કરવાને માટે મેં તમને દીવાનું મૂળ સ્થાન જેવા મોકલ્યા હતા. દહેસમાંની અને દીવાની બધી જોડવણ મેં કરેલી છે. તમે તપાસ કરી હોત તો

જણાત કે એ ઘડ અને માથું માણુનાં છે, અને એ ટપકે છે તે લોહી નથી પણ લાલ રંગનું પાણી છે.

શીતલસિંહ—મહારાજ ! એ બધો શ્રમ શામાટે લીધો ?

રાઈ—તે દિવસે નગરમાં મસ્તકપૂજનો ગરબો લીઓ ગાતી હતી તે સાંભળી તમે કહેલું કે જે મસ્તકપૂજ કરી રાજ માગે તેની વાંછા મહાદેવ ખીજે જન્મ પૂરી કરે. તેથી, મને મળેલા રાજ વિશે તમારા મનમાં વિચાર ક્રિપન્ન કરવા મેં આ ઘટના કરેલી.

શીતલસિંહ—મહારાજ ! બુદ્ધિવડે, પ્રભાવવડે અને ભાગ્યવડે આપ રાજ થવા યોગ્ય છો. મને આપના અચલ નિષ્ઠાવાન પરમ ભક્ત તરીકે સ્વીકારશે. કાલે સાંજે આપ ભોંયરાંમાંથી નિકળી સવારી ચઢાવશે ત્યારથી આપ ગુજરાત પર્વતરાય છો, અને, હું આપનો સદાનો વક્ષદાર સામંત શીતલસિંહ છું. હવે, આપણે જવું જોઈએ. આપને ભોંયરામાં દાખલ થવાનો વખત થયો છે, અને, જલકાને અધીરાઈ થતી હશે.

(અને જાય છે.)

અંક પાંચમો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ : કલ્યાણકામની હવેલી.

(સાવિત્રી, કમલા, વંજુલ અને બીજાઓ રસ્તે પડતા રવેશમાં બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે. ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો રસ્તે બે બાજુએ ઉભાં છે.)

કમલા—સવારી અહીં આવી પહોંચતાં સુધી સૂર્ય રોકાય અને આથમે નહિં એવી સિદ્ધિ, વંજુલમિત્ર, તમારા બ્રહ્મતેજ વડે કરો કે જેથી સવારી અહીં આવે ત્યારે મહારાજનું મહોં બરાબર જોઈ શકાય.

સાવિત્રી—સ્વનાથથી સવારી નિકળી ચુકેલી છે એમ ખબર આવી છે, તેથી અંધાઈ થતાં પહેલાં સવારી આ ઠેકાણે આવશે ને વંજુલના બ્રહ્મતેજનો ખપ નહિં પડે.

વંજુલ—નહિં તો એ ક્યાં કમલાદેવીને અમારા બ્રહ્મતેજ પર શ્રદ્ધા છે ? કોઈ દહાડો એમને ત્યાં ભોજન કે દક્ષિણા અમે પામ્યા નથી.

કમલા—તમારૂં બ્રહ્મતેજ બતાવો. તે વિના શ્રદ્ધા શી રીતે થાય ?

વંજુલ—અમારામાં તેજ હોયા વિના પ્રધાનજી અમને સંધરતા હશે ? એ તો પ્રધાનજીને જરા એકાંતમાં વિચાર કરવાની ટેવ છે. બાકી, અમને સલાહ આપવાની તક આપતા હોય તો રાજકાર્યોમાં કાંઈ ન્યૂનતા ન રહે. પણ, શ્રીમતી સિવાય બીજું કોઈ એમના મનની ગુંથવણ જાણે નહિં એટલે શું કરીએ ?

સાવિત્રી—રાજકાર્યોની મંત્રણામાં સ્ત્રીઓની સામેઘગીરી ન કરવી જોઈએ એવો તારો મત છે ?

વંજુલ—મારા મતનું તો શું ગળું ? પણ, મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે રાજકાર્યોના મંત્ર સમયે બહેરાં, મુગાં, આંધળાં, લુલાં, પાંગળાં, માંદાં, ધરડખોખરાં અને સ્ત્રીઓ : એ સહુને દૂર રાખવાં. કેમકે, તેઓ છાની વાત ફેડી દે છે, અને સ્ત્રીઓમાં એ ખામી વિશેષ હોય છે.

સાવિત્રી—એ તને ખડું લાગે છે ?

વંજીલ—શાસ્ત્રમાં કહ્યું એટલે અક્ષરે અક્ષર ખડું. એમાં મને લાગવાનું, ક્યાં રહ્યું ?

સાવિત્રી—હું એમ પુરું છું કે સ્ત્રીઓ એવા અવિશ્વાસને પાત્ર છે એમ તને પોતાને તારો અનુભવ લક્ષમાં લઈ વિચાર કરતાં ખડું લાગે છે ?

વંજીલ—મનુ ભગવાને દ્રોહભાવ અને અનૃત એ સ્ત્રીઓના ગુણ ઠરાવ્યા છે, તે પછી, મારે વિચાર કરવાની શી જરૂર ?

કમલા—મનુ ભગવાને તો એમ પણ કહ્યું છે કે સ્વર્ગ દારાધીન છે અને પત્ની વડે પતિને અને પતિના પિતૃઓને સ્વર્ગ મળે છે.

વંજીલ—એ તો અર્થવાદની અતિશયોક્તિ છે. હોમ કરતી વખતે છાણાં લાવી આપનાર જોઈએ ને ધૂમાડામાં બીજું કોઈ ઉભું રહે નહિં, માટે, એ કામ બાયડીને માથે નાખ્યું. અને, તે છાણાં લઈ ત્યાંની ત્યાં હાજર રહે માટે તેને હોમ વખતે ધણી જોડે બેસવાનું ઠરાવ્યું. બાયડી વિના છાણાં અ.વે નહિં, છાણાં વિના હોમ થાય નહિં, અને, હોમ વિના સ્વર્ગ મળે નહિં; માટે, બાયડીને લીધે સ્વર્ગ મળે છે એમ કહ્યું છે. બાયડીઓ પોતાને ધર્મપત્નીની મહોટી પદવી મળે છે એમ સમજી હોમના ધુમાડામાંથી ખશી ન જાય, એ માટે આવાં વચન શાસ્ત્રમાં દર્શાં છે.

કમલા—કેવું અગાધ ખાંડિલ ! ધર્મપત્ની એટલે છાણાં આપનારી દાસી, એ હવે સમજાયું. મનુસ્મૃતિમાં નારીઓની પૂજા કરવાનું અને તેમને રાજી રાખવાનું કહ્યું છે તેનો અર્થ પણ આવો જ કંઈ હશે !

વંજીલ—ધરેણાં લુગડાં અને બોજન એ ત્રણ વડે જ સ્ત્રીઓની પૂજા કરવાનું મનુ ભગવાને કહ્યું છે. ધરેણાં લુગડાં વસાવ્યાથી આપણા ઘરની મિલકત થાય, અને વળી, તે સ્ત્રીઓ પાસેથી પાછાં લઈ લેવાં નહિં એવું મનુ ભગવાને ક્યાં કહ્યું છે ? અને બાયડી ખાય તે વિના ધરતું કામકાજ શી રીતે કરે ? ઘોડા અને બળદ પાસે કામ લેવાનું હોય તે પ્રમાણે તેમને આપણે વધતી ઝોછી રાતબ નથી આપતા ? બાયડીઓ જાણે કે અમારું મન રખાય છે ને ફાયદો થાય ધણીઓને એવો સ્મૃતિનો હેતુ છે.

સાવિત્રી—ભગવન્ત તને રાજમહેલમાં પુરોહિતની પદવી અપાવે તો તારા શાસ્ત્રજ્ઞાનનો લાભ મહારાજને મળે. અને, તે દ્વારા આખા દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય.

વંજુલ—ભગવન્તને મેં એક બે વખત એવી વિનંતિ કરેલી, પણ, તેમણે કહ્યું કે રાજના પુરોહિતને તો રાજ સાથે યુદ્ધમાં જવું પડે તે તું જાણે ? તેથી, મેં વિચાર કરીને જવાબ દેવાનો બાકી રાખ્યો છે.

કમલા—ધેર તરવાર ઝાલવાનો અભ્યાસ કરો તો હિંમત આવવા માટે.

વંજુલ—તરવાર ઉઘાડી હોય તો મારાથી સામું જોવાતું નથી, ત્યાં તરવાર ઝાલવાની વાત ક્યાં કરો છો ?

કમલા—આ સવારીમાં તો ઉઘાડી તરવારોવાળા ઘોડેસ્વારો ધણા હશે.

વંજુલ—એવું રીખળ આપણને ના ગમે. લઢાઈમાં જઈને હથિયારની રમત કરવી હોય તે કરે, પણ, એ શિપાઈડાં વસ્તીમાં લોઢાં તાણી લોકોને શા સારૂ ખીવરાવતાં હશે ?

સાવિત્રી—જો સવારી આવી પહોંચી !

વંજુલ—ક્યાં છે ? હું તો હજી કોઈ માણસો આવતાં દેખતો નથી.

કમલા—સવારીની આગળ આગળ ચાલતી સવારીની ખખર આવી પહોંચી છે. જુઓ,

(મનહર.)

નેત્રનાં પોપચાં ખીલ્યાં, મુખના હોઠ ઉઘડ્યા,
ગરદન વાંકી થઈ, માર્ગે ઉભા લોકની;
કોલાહલ શમી ગયો, શાન્તિ બધે વ્યાપી ગઈ,
સવારીની દિશામાંહે દૃષ્ટિ વળી સર્વની;
સવારીના પૂર પર આશ્ચર્ય ને કુતુહલ
કેરા વાયુ કુંકી રહ્યા, આવી દહેરો તેમની;
પૂર ચાલે પૃથ્વી પર, દહેરો ચાલે મુખો પર,
તેથી દહેરપરપરા આવી પુરેગામિની.

૫૮.

કાન દો, હવે તો વાળ પલુ સંભળાય છે.

સાવિત્રી—અને, જો, પછે ડંકો નિશાન આવતાં દેખાય છે.

વંજુલ—હવે સવારી આવી એ વાત ખરી. બાકી પ્રવાસની સોરમથી પડવાનું આવ્યાની પ્રતીતિ આપની પેઠે મને લઈ શકે તેમ નથી. હું

તો પડવાન જોઈ તો જોયાનો સંતોષ થાય ને ખાઉં તો ખાધાનો સંતોષ થાય.

સાવિત્રી—જો, હવે સવારી આપણા બારણા આગળ આવી. તારા પડવાનનાં ગંધ, રૂપ અને રસ એ ત્રણે પ્રત્યક્ષ થયાં. હવે, સુંઘજો એ ખરો, જોજો એ ખરો, અને, ખવાય તો ખાજો એ ખરો.

(સવારી પ્રવેશ કરે છે અને ધીમે ધીમે પસાર થાય છે.)

વંજીલ—મારાથી પડવાન ન ખવાય એ અશક્ય છે. વંજીલમિત્રની ખાવાની શક્તિ ધાયલ થાય એવું હથિયાર મહારાજના સમસ્ત સૈન્યમાં કોઈ પાસે નથી. પણ, અહોહોહો ! પેલું કાળાં ઝાડના જંગલ જેવું શું આવે છે ?

સાવિત્રી—એ તો ઉઘાડી તરવારોવાળા ઘોડેસવારોનું લશ્કર આવે છે.

વંજીલ—મારે એ નથી જોવું. હું લો જાઉં છું ઘરમાં. ખેડો ખેડો હું મત્રોચ્ચાર કરીશ એટલે તમારા બધાનું અમંગલ દૂર થશે. એ કાળું કાળું જાય અને ઘોળું ઘોળું આવે ત્યારે મને ખોલાવજો.

સાવિત્રી—તું અહીં જ બેસી રહે અને આંખો મીંચી રાખ. અમે કહીએ ત્યારે ઉઘાડજો.

(વંજીલ આંખો મીંચીને બેસે છે.)

સાવિત્રી—(કેટલીક સવારી ગયા પછી)—વંજીલ ! આંખો ઉઘાડ. મહારાજનો હાથી આવે છે.

વંજીલ—(આંખો ઉઘાડીને માર્ગ તરફ નજર કરીને)—અહો ! એ જ ભવ્ય યશઃપાલ હાથી, અને, એ જ રત્નોથી ચળકતા શિખરવાળી સોનાની અખાડી ! ગયા દુશ્મની સવારીમાં જોયેલાં તે આજે સવા છ મહિને પાછાં જોયાં. એ તો એનાં એ રથાં, પણ, મહારાજ નવા થઈ ગયા !

સાવિત્રી—ધીમે ખોલ, હાથી પાસે આવે છે.

(પર્વતરાયનો હાથી ઉપર બેઠેલા સર્ધ સાથે પસાર થાય છે.)

સાવિત્રી—અહો ! કેવું આશ્ચર્ય !

કમલા—કેવું નવાઈ જોવું !

વંજીલ—મહારાજે આ તરફ જોઈ નમસ્કાર કર્યા તેથી આપને આશ્ચર્ય લાગ્યું ? એ તો અને નમસ્કાર કર્યા, આપને નથીકર્યાં.

સાવિત્રી—તારા સિવાય મહારાજ બીજા કોને નમસ્કાર કરે ? અમને નમસ્કારથી આશ્ચર્ય નથી લાગ્યું, પણ, મહારાજની મુખમુદ્રા જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

વંજીલ—મુખમુદ્રામાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ?

સાવિત્રી—મહારાજની મુખમુદ્રા બદલાઈને કોના જેવી થઈ છે ?

વંજીલ—પર્વતરાય મહારાજની મુખમુદ્રા હતી તેની તે જ છે.

સાવિત્રી—શા પરથી તને એવું લાગ્યું ?

વંજીલ—એ જ મંદિલ, એ જ શિરપેચ, એ જ ઝબો, એ જ હાર, એ જ કમરબંધ, એ જ તોડો; બધું એનું એ જ છે.

સાવિત્રી—વસ્ત્રાલંકાર જેવી બારીકીથી જોયા એવી બારીકીથી મુખની રેખાઓ ન જોઈ ?

વંજીલ—ચામડી જેવી ચામડી એમાં બારીકીથી જોવાનું શું ? માણસ કાણું કુખડું હોય તો નિશાની યાદ રહે. પણ, તે વગર તો આપ ચિત્ર ચિતરવા એસો છો ત્યારે ગોળ મહોં ને લંબગોળ મહોં, અણિ-ચાણું નાક ને સીધું નાક, લાંબી આંખ ને ચળકતી આંખ, પહોળાં પોપચાં ને ઉપડેલાં પોપચાં, કાળી ભમર ને કમાનદાર ભમર, ચોરસ કપાળ ને ઉપસેલું કપાળ, પાતળા હોઠ ને બીડેલા હોઠ એવી એવી માથાકુટ કરો છો, તેવું શું માણસનું મહોં જોતી વેળા કરવું ?

સાવિત્રી—એવી માથાકુટ કર્યા વગર પણ તને એમ ન લાગ્યું કે તે દિવસે એક ઘોઢેસ્વાર પડી જવાથી તેને આપણા ઘરમાં આણી તેની સારવાર કરેલી તેને બરાબર મળતું મહારાજનું મહોં થયું છે ? એનું નામ રાઈ હતું.

વંજીલ—એ માળીને મળતું મહારાજનું મહોં થાય ? શી વાત કરો છો ?

સાવિત્રી—શું થયું જોઈએ એ જુદી વાત છે અને શું થયું છે એ જુદી વાત છે. ખરેખરી રીતે, તને કંઈ મળતામળું લાગ્યું ?

વંજીલ—એ માળીને ફરી પાઠા બાંધીને ખાટલા પર સુવડો ત્યાં સુધી હું તો એને ઝોળખું નહિં.

કમલા—મને તો મહારાજનો ચહેરો આખાદ અમારા એક મિત્રના જેવો લગેલો લાગ્યો. એમનું નામ બબર નથી. પણ, તે કેટલાક સમયથી

અમારે ત્યાં આવે છે. એમના મુખ પર જે વિનીતતા, ઉદારતા અને પ્રતાપ વસે છે તેના જ મહારાજના મુખ પર આવિર્ભાવ થતો હતો. સાવિત્રી—આપણુ બન્નેને જુદા જુદા ચહેરા સાથે મળતાપણું લાગે છે ત્યારે તો આપણા બન્નેની કલ્પના ખોટી હોવી જોઈએ.

વંજીલ—મને કોઈ સાથે મળતાપણું ન લાગ્યું તે હું કેવો ડાહ્યો !

સાવિત્રી—તારા હાપણુ વિશે શંકા છે જ નહિં. તારા હાપણુને મહારાજના ચહેરા પર કયી વૃત્તિ વધારે જણાઈ,—આનન્દ કે આશ્ચર્ય કે ચિન્તા ?

વંજીલ—મને તો એવું કાંઈ જણાયું નહિં. મહાવત હાથીને અંકુશ મારી ચલાવતો હતો તે મહારાજ જોઈ રહેલા હતા એમ મને તો જણાયું.

કમલા—પણ, લોકો બારીઓએથી કે રસ્તામાંથી ‘ પર્વતરાય મહારાજકી જે ’ પોકારતા હતા ત્યારે તો તે તરફ મહારાજ પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી જોતા હતા.

વંજીલ—માફ ધ્યાન તો એવે વખતે ભગવંત મહારાજની પાછળ ખેડા ખેડા સોના રૂપાનાં ફુલ નીચે ફેંકતા હતા તે કોના હાથમાં આવે છે તે જોવામાં જતું હતું. જુવો, સવારી તો પુરી થઈ ગઈને પડી રહેલાં ફુલ સવારી ગયા પછી હાથમાં આવવાની મારા જોવા કોઈએ આશ્ચર્ય રાખી હોય તો તે બર્થ છે. રસ્તામાં તો કચરો જ રહ્યો છે.

સાવિત્રી—કચરાની સોના રૂપા જેવી કિંમત કરી ચકનાર કોઈ હોય તો કચરો પણ પડ્યો ન રહે.

વંજીલ—એવો હેચાક્ટો કોણ હોય ?

સાવિત્રી—દુનિયા કચરાની કદર કરતાં શિખરો ત્યારે જ એ પ્રશ્નો ઉત્તર મળશે. ત્યારે જ દુનિયાને સમજશે કે

(શાહિની.)

કોણ આણું, કોણું હેયું કુરેણું,
કોની સાચી, કોની ખોટી પરીક્ષા—
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે ઉકેલી,
જેણે જોયો સાર નિઃસારખાની.

(નોકર રવેશમાં પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર (નમન કરીને)—શ્રીમતી ! ભગવન્તે કહેવડાવ્યું છે કે સવારી ઉતરતાં મહારાજ રાણી સાહેબને મળીને તરત પાછા આવી દરબારમાં પધારવાના છે, તેથી, ભગવન્તને દરબાર પહેલાં ઘેર આવી જવાનો વખત નહિ મળે; અને, ભગવન્તને મહારાજે આજ્ઞા કરી છે કે દરબાર વખતે રાણી સાહેબ પોતાની ઇચ્છા મુજબ દરબારમાં બેસશે અથવા તો રણુવાસમાં રહેશે, પણ, તે વેળા રાણી સાહેબ જ્યાં હોય ત્યાં આપ તથા કમલા બહેન તેમની પાસે જઈ બેસશો.

સાવિત્રી—મહારાજે બહુ કૃપા કરી કે એ કાર્ય અમને સોંપ્યું.

વંજીલ—ભગવન્તે મને કંઈ સંદેશો કહેવડાવ્યો છે કે ?

નોકર—ના જુદેવ, મને કંઈ કહ્યું નથી.

વંજીલ—ન કહ્યું હોય તો પણ મારે દરબારમાં જવું જ પડશે. મારા વિના તો દરબાર અધૂરો રહે.

(સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ નો.

સ્થળ : પ્રભાપુર્ણ મહેલમાં રાણીના આવાસમાંનું પ્રથમ વર્ણુબ્યા

પ્રમાણે સજ્જમારેણું અને દીવાની રાસનીવાળું સમનગૃહ.

(રાણી લીલાવતી સુશોભિત વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જિત થઈ ઉભેલી પ્રવેશ કરે છે. તે પછી રાઈ સવારીવાળે પર્વતરાયને ભેટી પ્રવેશ કરે છે, અને, શ્રી કાજી બોલ્યા વિના ઉભો રહે છે.)

રાઈ—(બેઠેલા આરે)—દેવી કુશલ છો ?

લીલાવતી (આવરણમાં લઈને)—મહારાજ ! દરબારમાં જતાં પહેલાં અહીં આવવાની મારી માગ્યા આપે સ્વીકારી તે બહુ કૃપા કરી, અને, મારે વગર કોઈ મહેલમાં દરજી મુકવાની રજા કહેવડાવી તેથી આપે મારા હૃદયનો મન બાણી લીધો એ બોલું ઉલ્લાસવન્ત થઈ.

પરંતુ, આપ પધારે ત્યારે મારે દારમાં ઉભા ન રહેવું અને અન્દર ઉભાં રહેવું એવી કઠણ આજ્ઞા આપે મોકલી ને હું કુશલ ક્યાંથી હોઉં !

રાઈ—આજણું સાંકડું ને ક્ષોભનો પ્રસંગ તેથી—

લીલાવતી (નીચું જઈને)—તેથી તો વિશેષ લાભ.

રાઈ—રાણી—

લીલાવતી (ગજગજી થઈને)—હજી ‘રાણી’ ને ‘દેવી’ ને આ બધું અન્નર ?

છ છ માસના વિરહના અભ્યાસમાં આપે મારે માટે એક પ્રેમવચન પણ ઘડી રાખ્યું નથી ? આપ આમ સ્તબ્ધ કેમ ઉભા છો ? મારી પરીક્ષા કરવી ધારી છે ? મારી તે પરીક્ષા શી ? હું તો સ્ત્રી છું, અધીરી છું, અને, અધીરી સ્ત્રી આખરે પહેલ કરે જ. આપ બોલતા કેમ નથી ? મારો શો અપરાધ થયો છે ?

રાઈ—તમારો કાંઈ અપરાધ નથી. પણ, હું સહસ્ત્રધા અપરાધી છું.

લીલાવતી—એવાં નર્મવચનો જવા દો. એથી હું ભય પામું છું.

રાઈ—એ નર્મવચન નથી, ખરી હકીકત છે. હું મારા અપરાધ ગણાવીશ એટલે ખાતરી થશે.

લીલાવતી—મારે એવી ગણતરીને શું કરવી છે ? હું તો આપના અનુ-બ્રહ્માની ગણતરી કરવા ઉત્સુક છું.

રાઈ—અનુબ્રહ્મ કરવાનો મારો અધિકાર નથી.

લીલાવતી—

(હરિગીત.)

આ દર્પણા પ્રતિબિમ્બ લે સહુ જડ ચરાચર વસ્તુનાં,
જો તેમ આ મુજ હૃદયની મુદ્રા ગ્રહે નિજ અન્તરે,
તો દાખવું હું ચાલતો અધિકાર કેવળ આપનો,
પ્રત્યેક તેના બિન્દુમાં—પ્રત્યેક તેના રત્નમાં.

૬૦૦

હવે વધારે ને ટળવળાવો પ્રાણનાથ !

રાઈ—રાણી ! સુખો છો, હું તમારો પ્રાણનાથ નથી.

લીલાવતી (આંસુ દાગતી)—આ અમાગીઆ હૃદયે આપના પ્રેમ વિશે શંકા કરી હતી તેની સજ્જ તેને થીવી જ. જોઈએ. પરંતુ, શું મારા

પ્રત્યેનો પ્રેમ આપના હૃદયમાંથી એવો હુમ થઈ ગયો છે કે શેષ કંઈ રહ્યું જ નથી ?

રાઈ—હું કહું તો ધૈર્ય રાખશો ?

લીલાવતી—આધાર ખસી જાય ત્યાં ધૈર્ય શી રીતે ટકે ? પરંતુ, આપ કહો તે સાંભળવું એ મારો ધર્મ છે.

રાઈ—હું પર્વતરાય નથી.

લીલાવતી—હેં ! ત્યારે મારા પ્રિય સ્વામી ક્યાં છે ?

રાઈ—તેઓ છ માસ પર સ્વર્ગવાસી થયા છે. હું માત્ર તેમનો વેશ ધરીને આવ્યો છું.

લીલાવતી—હા ! પ્રભુ ! (મૂઠા પામી નાચ પડે છે.)

(રાઈ લીલાવતીને પડતાં પડતાં પોતાના બે હાથ પર ઝીલી લે છે.)

રાઈ—અહો ! જે સ્પર્શથી દૂર રહેવા મેં ઝીણી ઝીણી સાવચેતીઓ લીધી તે સ્પર્શ આખરે મારી મેળે વહોરી લેવો પડ્યો ! આવાસના દ્વારમાં આવકાર વેળા એ અકસ્માત પાસે ન આવે માટે અંદર ઉભાં રહી મળવાની લીલાવતીને સૂચના કરી, દર્પણો પાસે એ મને સાથે લઈ ન જાય માટે મહેલમાં દર્પણો મુકવાની રજા વગર માથે મોકલાવી; પણ, એના આ અચેતન શરીરને ભોંય પર પડવા દઉં એવી કૂરતા કેમ થાય ! એને હવે સ્વસ્થતાની જરૂર છે. (લીલાવતીને ઉચ્છ્રાંતે પલંગ પર મુકાડે છે.) પવનથી એને કંઈ કરાર થશે. (પંખો લઈ પવન નાખે છે.) એનું માથું આમ તકીઆ પાછળ ઝુલી જશે તો મગજે લોહી ચઢી જશે. (લીલાવતીનું માથું ઢાંચું કરી ખસેડી તકીઆ પર ગોઠવે છે.) એક ક્ષણમાં શરીર કેવું કરમાઈ ગયું છે ! અને તે છતાં, સૌન્દર્યલક્ષ્મી કેવી અખંડિત રહી છે ! અંગોના સ્પર્શમાં શી કામલતા છે ! દેહલતાનું શું લાવણ્ય છે ! ગૌર વર્ણની શી ઉજ્જવલતા છે ! અને, અહો ! કેવી સ્થિતિ !

(શાફ્ટવિહીટિવ.)

જેવી કો મધુમાલ નિર્જન વને સ્વામી વિનાની પડી,
ઉંઘ્યાં રત્નનિ તોય મૂલ્ય વિણની ઝાંખી અટૂલી થઈ,
ચૈત-ચેષિ વિહીન તોય પશુઓ જેને તને ભીતિથી,
તેવી આ યુવતી અહીં પડિ અને-બહિતો હું પાછો હું ! ૧૨

પણ, મને બહીક શાની ! મારા પગ કેમ ધુન્ને છે ! શું હું જંગલનું
પશુ છું ? શું સૌન્દર્ય જોઈ હું બીહુ છું ? આ સૌન્દર્યના સંમુખ મારે
થવાનું છે એ જાણીને જ હું અહીં આવ્યો છું. પર્વતરાયના મૃત્યુની ખબર
લઈ જનાર બીજું કોઈ હશે તો તે લીલાવતીને અનિવાર્ય આઘાત કરી
એસશે, અને, મારા આવ્યા પહેલાં આવેલી એવી ખબરથી રાજ્યવી
લગામ કાઢના પણ હાથમાં રહેવી મુશ્કેલ થઈ પડશે, એમ વિચારી મેં
જાતે આ વાત પ્રકટ કરવાનું માથે લીધું, અને, હવે મને વિહ્વલતા કેમ
થાય છે ? આ સૌન્દર્યચન્દ્રિકામાં શું મારા સંકલ્પતારકો ઝાંખા થઈ
ગયા ?—‘ આપજો બળ એહવું ’—એ કયા શ્લોકની લિંટી મને અસારે
યાદ આવી ? કાવ્યો મુખપાઠે કરવાથી ગમે ત્યારે સ્મૃતિમાં ઉપડી આવે
છે. અરે ! ના, એ તો તે પ્રસંગની મારી પ્રાર્થનાનું ચરણ છે ! એ બળનો
પ્રવેશ કેવો પ્રિયકર છે ! હવે મારા સંકલ્પ ઉદ્દીપ્ત થયા અને સખળ થયા.
સૌન્દર્ય એ તો પ્રભુની વિભૂતિ છે. એમાં ભયકારણ શું છે ? સૌન્દર્યના આનન્દ-
થી, પવિત્રતાથી કે શક્તિથી વિરોધ શા માટે થવા દેવો જોઈએ ? અરે !
મારી મોહવશતામાં હું આને મૂર્છામાંથી જાગ્રત કરવાનું પણ જીલ્લી ગયો છું.
(જલપાત્રમાંથી પાણી લઈ લીલાવતીના મહોં પર છાંટે છે.) રાણી લીલા-
વતી ! જાગ્રત થાઓ ! સાવધ થાઓ ! લીલાવતી !

(લીલાવતી આંખો ઉઘાડી આશ્ચર્યાસ જીએ છે અને પછી ખેડી જાય છે.)
લીલાવતી—હું આ પલંગ પર ક્યાંથી ! આ પાણી શાનું !
રાઈ—રાણી ! તમને મૂર્છા આવી હતી તેમાંથી જાગાડવા હું પ્રયત્ન
કરતો હતો.

લીલાવતી—તમે કોણ છો ? મને યાદ આવ્યું. (પલંગ પરથી ઉતરે છે.)
મને ખરું કહો. આપ મશ્કરી તો નથી કરતા ?

રાઈ—ઈશ્વર સાક્ષી છે. હું કહું છું તે બધું ખરું છે. (જનવામાંથી કાગળ કઢાડીને)
બધી હકીકત વિસ્તારથી મેં આ કાગળમાં લખી છે. બીજા ખંડમાં જઈ
પરિજનોને સમીપ રાખી શાંત ચિત્તથી એ વાંચશો, અને, એમાં ગણાવેલા
મારા અપરાધ પર ક્ષમાવંત થશો. (લીલાવતીને કાગળ આપે છે) જેવાં
સકલ ગુર્જર પ્રજાનાં આપ માતા છો તેવાં મારાં પણ માતા છો.

(રાઈ જાય છે.)

(તે પછી લીલાવતી જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ ને.

સ્થળ : પ્રભાપુર્વ મહેલમાં રાણીના આવાસમંડિત બેઠકનો ખંડ.

(પાટ ઉપર સાદે વેશે બેઠેલી લીલાવતી અને તેની પાસે બેઠેલાં સાવિત્રી અને દમલા તથા પાટ નીચે ઉભેલી મંજરી પ્રવેશ કરે છે.)

લીલાવતી—મને તો એ બધું ગેમી ભેદ જેવું જણાય છે. આ કામગીરી ભેદ ઉઘડતો નથી, પણ, ઉલટો ઢંકાય છે.

સાવિત્રી—હુનિયાના ભેદનું સ્વરૂપ જ એવું છે. એક પડદો ઉઘાડીએ ત્યાં ખીખ સો પડદા આવીને વસાઈ જાય છે. જેટલું સમજાયું તેટલું આપણું અજ્ઞાન દૂર થયું એમ ગણીને સંતોષ માનવાનો છે.

લીલાવતી—એ સંતોષને હું શું કરું ? મને અંધકારમાં નાંખીને ફરી વળેલું હુબાંજ્ય હવે પ્રકટ થઈ મેં સુખ માટે મારેલાં કાંકાની હાંસી કરે છે, અને, મારા હુઃખને વધારે તીવ્ર કરે છે.

(દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

દાસી (નમન કરીને)—રાણી સાહેબ ! જલકા માલણુ આવી છે, અને, કહે છે કે એના આવવાનું કારણ આપ જણો છો.

સાવિત્રી—અત્યારે ક્યાં મળવાની અનુકૂળતા છે ?

લીલાવતી—ના એને આવવા દો. મારે એનું કામ છે.

(દાસી જાય છે.)

(જલકા કુલની છાજ લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

જલકા (છાજ લીલાવતીના પગ આગળ મુકીને આવવારણું લઈને)—ભગવાન રાજરાણીનું જોડું ખેમકુશળ રાખો.

લીલાવતી—રાજરાણીની તને એટલી બધી દાઝ ક્યાંથી ?

જલકા—એમ કેમ બા સાહેબ ! હું તો આપની માલણુ છું.

લીલાવતી—તું નક્કી માલણુ છે ?

જલકા—આપ મને લુલ્હી ગયાં છો ?

લીલાવતી—તને લુલ્હી ગઈ નથી, તને કદી જુલું તેમ નથી. પણ, તું કેમ આવી છે તે તે ન કહ્યું.

જલકા—હું આપને કહી ગઈ હતી જ તો. આ કુલની ચાદર પલંગ પર ગિઝાવળે ને આ કુલથી મહારાજને વધાવળે, અને, અખંડ શામાગવંતાં થળે.

લીલાવતી—માઈ સૌભાગ્ય કેટલાં વર્ષ રહેશે એ તું કોઈ જોશીને પુછી આવી છે ?

જલકા—ધણી ખમા ! આ સાહેબ, આવું અશુભ કેમ બોલો છો ? જોશી આભના તારા જોઈ જોશ વર્તે છે એમ મેં મારી વાડીનાં કુલ જોઈ જોશ વર્ત્યું છે કે આપનું શોભાગ અખંડ છે.

લીલાવતી—અસ કર ! પ્રપંચી સ્ત્રી ! અસ કર. તને જુદું બોલાવતાં મને શરમ આવે છે. માલણનો વેશ લઈ મારા સ્વામીનો જીવ લીધો એથી તું ધરાઈ નથી કે મને દાઝ્યા પર ડામ દેવા આવી છે ?

જલકા—આ શું ?

લીલાવતી—શું કામ અજાણી થવાનો ઢોંગ કરે છે ? તારા દીકરાએ આ કાગળમાં બધી ખરી વાત અથથી ઇતિ સુધી લખી છે. તારા પતિનું રાજ પાછું લેવાના લોભમાં તેં માઈ શિયળ જળવવાની પણ દરકાર ન રાખી એવી તું ક્ષત્રિયાણી !

જલકા—હકીકત જાહેર થઈ છે તો હવે કહું છું કે મારા પતિનો અધર્મથી વધ કરાવી તેનું રાજ દબાવી બેસનારની સ્ત્રી મારી તરફથી ન્યાય થવાનું શી રીતે માગી શકે ?

લીલાવતી—ન્યાય કરવાનું તાઈ ગળું નથી. અને, હું તારી પાસે ન્યાય માગતી પણ નથી. પણ, તને કોઈ રાણીની, કોઈ ક્ષત્રિયાણીની, કોઈ સ્ત્રીની આખર પણ વહાલી નથી ?

જલકા—તમારી આખરને હાનિ થાય એવું મેં શું કયું છે ?

લીલાવતી—તારા જેવો તારો પુત્ર પણ અધમ હોત તો માઈ શું થાત ?

સાવિત્રી—ધ્વિરને પવિત્રતા પ્રિય છે.

જલકા—ધ્વિરની અને ન્યાયની વક્તો કરો છો તો મારા પુત્રને તેના પિતાનું રાજ સોંપી દો.

લીલાવતી—રાજ ભીખ માગે નથી મળતું ને ચોરી જ્યે એ નથી મળતું. રાજ તો ક્ષત્રિયોના બાહુબળથી સંપાદન થાય છે. તું ક્ષત્રિયાણી મતી માલણ થઈ છે તે ક્ષત્રિમના ધર્મ તને ક્યાંથી સાંભરે ?

સાવિત્રી—રાણી સાહેબ ! આમ આકળાં થા માટે શું ?

જાલકા—વખત આવશે ત્યારે હું બતારીશ કે મને ક્ષત્રિયાણી થતાં આવડે છે કે નહિ. પણ, તમારે હવે ઉઘાળા ભરવાના છે. તમારો રાજપર કંઈ હક રહ્યો નથી. વાંઝીઆનાં રાજ બીજાને જ ભય છે.

હીલાવતી—તું એવા અપશબ્દ બોલનાર કોણ ?

જાલકા—તું મને તુંકારો કરનાર કોણ ? હું પણ રાજની રાણી છું. તારી નહાની ઉમર બાણી ક્યારની સાંખી રહી છું.

હીલાવતી—મારી નહાની ઉમરની તેં બહુ દયા ખાધી છે. હવે વધારે દયા ન ખાઈશ. પણ, તારા પર દયા કરી કહું છું કે તારે જીવતાં રહેવું હોય તો આ મુલકમાંથી ચાલી જ.

જાલકા—મારો કોઈ વાંકો વાળ કરી શકે એમ નથી. હું રાજમાતા ચઢિશ ત્યારે મારી મહેરબાની માગવાનો તારે વખત આવશે તે યાદ રાખજો.

હીલાવતી—ભૂખે અને તરસે મારા પ્રાણ જશે, પણ હું તારી મહેરબાની માગવાની નથી એ વિશે નિશ્ચિંત રહેજો. તારો પુત્ર રાજ યશે કે કેમ તે હું જાણતી નથી. પણ, તું તો રાણી મટી માલણ ચઢી છે તે મરતા સુધી માલણ જ રહેવાની છે. માફ હૈયું તેં ભાગ્યું છે તેવું તાફ હૈયું પણ ભાગજો.

(જાલકા ચકરી ખાઈ ભોંય ઉપર પડે છે.)

કમલા—અહો ! ગઠ તુટી પડ્યો !

સાવિત્રી—કમલા ! તું અને મંજરી એનું આશ્વાસન કરીને એને બહાર લઈ જાઓ, અને કોઈ જોડે ઘેર મોકલાવો.

(કમલા અને મંજરી જાલકાને પવન નાંખી ઉભી કરીને લઈ જાય છે.)

હીલાવતી—મેં એને કેવી ડામી !

સાવિત્રી—રાણી સાહેબ !

(અનુષ્ટુપ)

શાપ એ છે અનાચાર, શાપ દેવો ન કોઈને;

આધાત શાપ છે એથી પ્રભુના પ્રેમતંત્રને.

૬૨.

હીલાવતી—એને શાપ ઘટતો નથી ?

સાવિત્રી—એ મનુષ્યના અધિકારની વાત નથી.

(કમલા પ્રવેશ કરે છે અને પાટ ઉપર બેસે છે.)

લીલાવતી—જતાં જતાં એ કંઈ બોલી ?

કમલા—જગતિ આવતી હતી તેવામાં તે બોલી કે ‘ જગદીપ ! કિસલવાડીમાં અને પ્રભાપુંજમાં તારે મન ફેર જ નથી ? ’ પણ પછી, આંખો ઉઘાડતાં અમને જોઈ તે બોલતી અંધ થઈ ગઈ.

લીલાવતી—એનો પુત્ર રાજગાદી લેશે ?

કમલા—

(અનુહત્ત.)

વરવા યોગ્ય સ્વામીને રાજલક્ષ્મી સમર્થ છે;

સનાથ હોય એ લક્ષ્મી તેમાં છે હિત લોકનું.

૬૩.

સાવિત્રી—દરબારમાંથી વખતે એ વિશે ખબર આવશે.

લીલાવતી—હું સ્વસ્થ થાઉં ત્યારે બધી ખબર તમે મને કહેજો. હાલ તો મેં કહાડેલા રોપનો વેગ જાણે પાછો ફરી મારા પર ધસે છે. મને અહીંથી લઈ જાઓ.

(સાવિત્રી અને કમલા લીલાવતીને લઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાંની દરબારકચેરી.

(કલ્યાણકામ, પુષ્પસેન, દુર્ગેશ અને બીજા રાજપુરુષો તથા અગ્રેસર પુરવા-સીઓ દરબારમાં બેઠેલા પ્રવેશ કરે છે. એક છેડે બેઠેલા ગાયકો વાદિત સાથે ગાય છે.)

(આગળ પ્રતિહાર ચાલે છે તેની પાછળ રાઈ રાનના પોશાકમાં પ્રવેશ કરે છે. આખી કચેરી ઉભી થાય છે.)

પ્રતિહાર—શ્રીમત્ પરમ ભટ્ટાર્ક પરમ માહેશ્વર પરમ ભાગવત સમધિગત-
પંચમહાશબ્દ સકલસામંતાધિપતિ બાહુસહાય ગુર્જરનરેન્દ્ર શ્રી-
પર્વતરાય મહારાજાધિરાજનો જય !

(રાઈ સિંહાસન નીચેની પાટ પાસે આવતાં કમરે લટકતી તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી પાટ ઉપર ઠોકી ઠોકારા કરે છે. કચેરીમાં જેમની કમરે તરવાર છે તેઓ સર્વ આ વેળા પોતપોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી કાઢી ઉભી ધરી રાખે છે. રાઈ તરવાર પાછી કમરે લટકતા મ્યાનમાં મુકે છે. તે પછી, બીજા સહુ પોતપોતાની તરવાર મ્યાનમાં મુકે છે. ત્યાર બાદ, રાઈ સિંહાસન ઉપર બેસે છે. પાછળ છત્ર ધરેલું છે અને સેવકો ચમરી લઈ ઉભેલા છે.) (કચેરીનાં સહુ માણસ બેસે છે.)
(સંગીત બંધ થાય છે.)

રાજસાહ (આગળ આવીને નમન કરીને)—મહારાજાધિરાજને ધણી ખમા !

કવિત.

ગુર્જરગામે સૂર્યકો ઉદય મયો નૂતન,
બુઢાપનકો બાદલ હયામલ ચલો ગયો;
પ્રબલ પ્રતાપ વાકો જલ સ્થલ પૂર રહો,
ગુર્જર પ્રજાકો મુલ્લ તેજસે દીપ્ત મયો;
પાંચ આપ સ્થાલે તબ સ્વગરાજ થંમે નહિ,
પ્રહરાજ થંમે નહિ પૂર્વાદ્રિશીંગ પ્રહ્યો;
ગિરિસે બાહર આય નદરાજ થંમે નહિ,
ગુર્જરરાજ ન થંમે જોબન પાય નયો.

૬૪.

ગુર્જરેશ અધિક પરાક્રમ કરો ને અધિક જશ પામે.

પ્રતિહાર—મહારાજાની આજ્ઞા હોય તો પ્રધાનશ્રી ભેટ ધરવાનો આરંભ કરે.

રાધ—ભેટ આ પ્રસંગે અને તેમ નથી. પરંતુ, હું કહું છું તે સાંભળવાનું સહુને કહે.

પ્રતિહાર (નમન કરીને)—જેવો પૃથ્વીનાથનો હુકમ. (દરબારમાં બસાયેલા લોકો તરફ ફરીને મહોરેથી) આજની કચેરીમાં ભેટ બંધ છે. પણ, મહારાજાધિરાજ આજ્ઞા કરે છે તે સહુ સાવધાન થઈ સાંભળો.

રાધ—આ સમામાં સર્વત્ર આનંદ અને ઉમંગ પ્રસરી રહ્યાં છે તેનો ભંગ કરતાં મને બહુ ખેદ થાય છે. પણ, સત્ય પ્રકટ કરવામાં જેમ વિલંબ થાય છે તેમ વધારે હાનિ થાય છે. એ સત્ય તે એ છે કે હું પર્વતરાય નથી. અમકશો નહિં. હું ખુદાસો કહું છું. હું પ્રથમના ગુર્જરેશ રત્નદીપદેવનો પુત્ર જગદીપદેવ છું. મારી માતા અમૃતદેવી અને હું આ નગર પાસેની કિસલવાડીમાં કેટલાક વખતથી માળીને વેશ રહેલાં છીએ, અને, અમે જનકા અને રાધ એ નામે ઝોળાખાઈએ છીએ. મહારાજ પર્વતરાય આજની જ માસ પર રાત્રે કિસલવાડીમાં આવેલા તે વેળા અંધારામાં મેં અંધેથી નિશાચર પશુ ફરે છે એમ ધારી બાણ ફેંકેલું તે અકસ્માત વાગવાથી મહારાજના પ્રાણ ગયા, અને, તેમને ત્યાં જ દાટ્યા છે. મારે પર્વતરાય બનવું એવી યોજના તે વેળા થઈ, અને, તે પ્રમાણે મહારાજ પર્વતરાય જ માસ પછી ભોંયશમાંથી

નિઃશરે એવી કેવળ ખોટી ખબર મોકલાવેલી. પરંતુ, અસત્યવડે રાજ્ય મેળવવા હું ઇચ્છતો નથી. રણવાસમાં રાણી લીલાવતીને પણ હું આ ખરી હકીકત જણાવી આવ્યો છું. મહારાજ પર્વતરાયનો કોઈ વારસ નથી માટે દેશ ા અંધાધુની ન થાય એવી રીતે કોઈ નવા રાજાને ગાદીએ બેસાડવો એ રાજપુરુષોની અને પ્રજાના અગ્રેસરોની ઇચ્છા છે. મારા પિતાના વારસ તરીકે ગાદીનો હકદાર હોવાના હું દાવો ધરાવું છું. પરંતુ, ગયા છ માસમાં આલેલા કપડાંને કોઈ રીતે લાભ ન લેવાય માટે હું પંદર દિવસ દૂર રહીશ, અને, તે અવધિ પછી રાજપુરુષોની અને પ્રજાના અગ્રેસરોની ઇચ્છા હોય તેને રાજ-ગાદી આપવી એવી મારી સૂચના છે. એ ઇચ્છા કેમ જાણી લેવી તે મંત્રીશ્વર કલ્યાણકામ નક્કી કરી શકશે. ગયા છ મહીનામાં જેમ પર્વ-તરાય મહારાજની વતી સર્વેએ મંત્રીશ્વરનો અમલ કમુલ કર્યો છે તેમ આ પંદર દિવસ પણ નવા મહારાજની વતી મંત્રીશ્વરનો અમલ સર્વ કમુલ રાખશે. એ વિપ્રવરના સત્ત્વપ્રભાવથી રાજ્યતંત્ર જરૂર સુસ્થિતિને અને સમૃદ્ધિને માર્ગે ચાલશે. મારા પિતાથી મને મળતા હક ઉપરાંત મારે વિશે લોકો વધુ જાણતા નથી. પણ, એક વેળા હું રાઈ તરીકે મંત્રીશ્વરના પ્રસંગમાં આવ્યો છું, અને, ઉપમંત્રી હર્ગેશ ગાઈ નામ હામ જાણ્યા વિના મિત્ર તરીકે મને ઓળખે છે. તેઓ મારી કંઈક ઓળખાણ સહુને આપી શકશે. આ વિલક્ષણ પ્રસંગ હવે સમાપ્ત કરું છું. અને, મ.રા. દોષ માટે સર્વની ક્ષમા માગું છું.

(રાઈ ઉઠીને સભામાંથી જાય છે.)

કલ્યાણકામ—પ્રતિહાર! સભા વિસર્જન કરો.

પ્રતિહાર (મહોદયથી)—સભા વિસર્જન.

(સર્વે જાય છે.)

અંક છઠ્ઠો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ: રંગિણી નદીના કિનારો.

(જગદીપ નદીતટે શિલાપર બેઠેલો પ્રવેશ કરે છે.)

જગદીપ—આ રમણીય સ્થળ આટલું પાસે છતાં અહીં હું કદી આવ્યો જ નથી એ કેવું નવાઈ જેવું ! કિસલવાડી અને કનકપુર વચ્ચે હું બહુ ફર્યો છું, અને, આખું કનકપુર ફરી વળ્યો છું. પણ, કનકપુર મુકીને ઉત્તરે આ પહેલાં હું કદી આવ્યો જ નથી એ કેવું ! પણે આધે નદી બાગમાં થઈને જાય છે, અને, બાગમાં અગાડી મહોદું મકાન દેખાય છે. તોપણ, શીતલસિંહ મને આ તરફ કદી લાવ્યા નથી, અને, એ મકાન વિશે મને તેમણે કંઈ માહિતી આપી જ નથી ! હશે. પણ શીતલસિંહનું શું થશે ? હું એમને કે જલકાને મળવા રહ્યો હોત તો એમની બન્નેની ક્ષમા માગી શકત. ક્ષમા ! અમારા ત્રણ-માંથી ક્ષમા કોણે કેવની માગવાની ! વળી, હું રાતે બહારાબહાર નિકળી આવ્યો ન હોત તો મને આવી સ્વતંત્રતા ક્યાંથી મળત ! એ સ્વ-તંત્રતાના ઉપભોગમાં અરુણાદયથી કેવો ઉદ્ધાસ થાય છે !

(વસંતતિલકા)

ધીમે ધીમે સ્ફુરતું જે ગગને પ્રભાત,
એકાત્મ તેશું થઈ આ પૃથિવી સમસ્ત !
જ્યાં ત્યાં પ્રભાત ફુટતું જલ વાયુ વૃક્ષે !
ફૂટે પ્રભાત વણિ પક્ષિણિ પાંખમાંથી !

૬૫.

અને મારામાંથી પણ પ્રભાત પ્રકટ થતું મને લાગે છે !

(સંગીત સંભળાય છે.)

જગદીપ—અહો ! આ ધ્વનિ શાનો સંભળાય છે ? સંગીતનો સ્વર નદીના પટ ઉપર થઈને આવ્યો આવે છે. (દષ્ટિ લાંબે નાખીને) નદીમાં હોહી છે તેમાં બે સ્ત્રીઓ છે. એક હંકારે છે અને એક સારંગીના વાદ્ય

સાથે માય છે. કેવો મધુર કંઠ ! હોડી આ તરફ આવે છે. પણ, નદી
બાગમાંથી બહાર નિકળે છે ત્યાં નદીના પટ ઉપર ઝુલતો ઝાંપો છે
એટલે અહીં સુધી હોડી આવશે નહિં. હું અહીં જ બેસીને સાંભળું.
આ ચંબેલીના છોડનો ઓથો છે તેથી હું નજરે નહિં પડું.

(નદી પર તરતી હોડીમાં બેઠેલાં વીણાવતી અને લેખા આંધેથી આવતાં પ્રવેશ
કરે છે. લેખા હોડી હંકારે છે અને વીણાવતી સારંગી વગાડી ગાય છે.)

વીણાવતી—

(ભરવી.)

વિનવું, માર્ગ કરો ! વહે મુજ નાવ.

શૈલ નદી ! તુજ પ્રતિકૂળ સ્રોત તું, વચમાં આ નાવ સમાવ; વિનવું.
વાયુ ! ધસે જે વેગ તુજ સામે, નાવ કાજ તે હઠાવ; વિનવું.
કાષ ! તું તજ આ જડ ભાર તારો, નાવ હલકી બનાવ; વિનવું.
જાઓ છુટી સહુ સ્થૂલ મુજ બન્ધન, સૂક્ષ્મ ગતિ ! તું આવ; વિનવું.
સરસ પથ મન અભિલાષા ૬૫.

જગદીપ—એકાએક સંગીત બંધ કેમ થયું ? (દૃષ્ટિ કરીને) અરે ! પછે
હોડી હુમે છે ! (હસે થાય છે.)

(‘ કોઈ આવજો રે’ એવી શ્રુતિ સંભળાય છે.)

જગદીપ—હું શી રીતે જઈ પહોંચું ? બાગની આસપાસ તો ઉંચો કોટ
છે. હા ! નદીના પટ પરનો ઝુલતો ઝાંપો એક ઠેકાણે તુરંતો છે !
નદીમાં થઈને એ રસ્તે જાઉં. પાણી ઉંડું આવશે ત્યાં તરીશ.

(નદીમાં પ્રવેશ કરીને હતાવળો ભય છે.)

(હોડીમાં પાણી ભરાઈ જતાં હોડી હુમે છે, અને, વીણાવતી અને લેખા
પાણીમાં પડે છે. જગદીપ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. લેખા તણાઈને આંધે ભય છે.
વીણાવતી પાણીમાં નીચે ભય છે. જગદીપ વીણાવતીને ઉચ્ચકીને ઢિનારે લઈ
આવે છે અને સુવાડે છે.)

જગદીપ—એણે પાણી પીધું નથી. માત્ર ધાસકાથી બેભાન થઈ ગઈ છે.
બાઈ ! બાપુ ! જાગ્રત થાઓ ! અહો ! કેવું અહુત લાવણ !

(મન્દાકાન્તા.)

અંગે અંગે પટ જલ તાણું ઝીણું એને વિંટાયું,
 ઘોળું કેવું ચક્રચક્ર થતું કાન્તિથી તે છવાયું !
 ચારે પાસે તૃણમય ધરા તેજસંકાન્તિ પામી
 દીપે જાણે લિલમયિ જડી ભૂમિ પ્રાસાદમાંની.

૧૭.

અને, આ પણ કોઈ પ્રાસાદમાંની જ લાવણ્યશ્રી છે. પણ, અરે, મૂર્છાગત થયેલી પરવશ સ્ત્રીના અંગનું નિરીક્ષણ કરવું એ યોગ્ય છે ? હું આડી દૃષ્ટિ રાખીને જ એને જગાડવા પ્રયત્ન કરીશ. (આડું જુએ છે.) બાઈ ! ઉઠો !

(લેખા બીને હુગડે પ્રવેશ કરે છે.)

લેખા—હાય ! હાય ! કુંવરીઆનું શું થયું ? (જગદીપને જોઈને અટકાવે) તમે દોણ છો ?

જગદીપ—હોડી હુમતી જોઈને હું મદદે દોડી આવ્યો છું. અને, આમને મેં પાણીમાંથી બહાર કહાડીને સુવાડ્યાં છે. જુવો, એ હાડ્યાં !

(વીણાવતી આંખો કપાડે છે.)

વીણાવતી—લેખા ક્યાં છે ?

લેખા—આ રહી. હું તમારી પાસે જ છું.

વીણાવતી—આપણે શી રીતે બચ્યાં ?

લેખા—હું તો વહેણમાં થોડું તણાઈને પછી કિનારા તરફ જતાં છોડ્યાં ઝાલીને બહાર નિકળી આવી. તમે તો હોડી આગળ જ હુપ્પ્યાં તે આમણે તમને બહાર કહાડ્યાં.

(વીણાવતી ખેડી થઈને જગદીપ તરફ જુએ છે અને પછી નીચું જુએ છે.)

વીણાવતી—લેખા ! હાલ તો આપણે અહીંથી જવું જોઈએ. આપણાં હુગડાં ભીનાં છે. આપણા નોકરો આ આવી પહોંચ્યા.

(નોકરો પ્રવેશ કરે છે.)

લેખા (નોકરોને)—આ માટે પાલખી લઈ આવો.

(નોકરો બચે છે.)

લેખા (જગદીપને)—અમે આપનાં બહુ આભારી છીએ. પણ, હવે આપ સિધારો. આ બૃત્તિમાં કોઈ પરાયાએ પેસવું નહિં એવી સખત આજ્ઞા છે.

વીણાવતી—લેખા ! એમ અસબ્ય થવાય ?

લેખા—ત્યારે શું એમને આપણે ત્યાં આવવાનું નિમંત્રણ કરું ?

વીણાવતી—એવી મારી ઇચ્છા છે એમ મેં તને ક્યારે કહ્યું ?

જગદીપ—આ અકસ્માત બનાવથી આમને કોઈ અસ્વસ્થતા થઈ નથી. એ સમાચાર મને મળે તો હું ઉપકૃત થાઉં.

લેખા—એ કેવળ અશક્ય છે.

(નોકરો પાલખી લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

લેખા (વીણાવતીને)—આ ! આસો, આ પાલખીમાં બેસો. (જગદીપને)

કોટમાં સામું દાર છે તે આપને જવા માટે નોકર ઉઘાડી આપશે.

(વીણાવતી જગદીપ તરફ દૃષ્ટિ કરતી પાલખીમાં બેસે છે. પણ, નોકરો પાલખી ઉઘાડી નય છે. સાથે લેખા નય છે.)

જગદીપ (પાલખી પાછળ દૃષ્ટિ કરીને)—કેટલી ઝડપથી પાલખી અદસ્ય થઈ ગઈ ! પણ, બીજા પાસેથી રત્ન ઝુંટાવી લેનાર એ બીજાનું શું થયું તે જોવા ક્યારે ઉભું રહે છે ?

(ચામર.)

હોડિમાંથિ રત્ન એ ઝુંટાવિ રંગિણી નદી

ચાલિ તે લઈ પગાડિ હોડિ મૂકિ ફૂગતી;

રંગિણી કનેથિ ખેંચિ મેં ન જોયું તે બણી,

મારિ વૃત્તિ તે ગણે શું જાય જે મને હુંડી ?

૬૮-

એવી હુંડાયાની અવસ્થામાં હું આવ્યો છું ? આજ હું એ કોઈ નવો જ ભાવ અનુભવું છું ! પેલું દાર મારે માટે ઉઘાડ્યું. મારે જન્મ જ પડ્યો ?

(વંશસ્થ.)

નં જાણું માઈં મુકિ જાઉં શું અહીં,
 ન જાણું માઈં લઈ જાઉં સાથ શું;
 બહાર આવી ઉરવૃત્તિઓ બહુ,
 સમેટિ જાણું નહિં તે હું આ ઘડી.

૬૯૦

(દ્વારમાં થઈ કોટ બહાર નીકળે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલના મુખ્ય દરવાજા બહારની એકાન્ત જગ્યા.

(જગદીપ અને દુર્ગેશ વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્ગેશ—તે પછી તમે એને દીઠી જ નથી ?

જગદીપ—ફક્ત એક વાર દીઠી છે. હોડીના એ અકસ્માત બન્યો તે દિવસે હું કોટ બહાર આવ્યો પછી તરત નદી પરનો ઝુલતો ઝાંપો તુટ્યો હતો ત્યાંથી સાંધી લેવામાં આવ્યો. સાંજ સુધી હું ત્યાં રહ્યો પણ કોઈ જણાયું નહિં. જે ચંબેલીના છોડ આગળથી હોડી પ્રથમ ડુબતી મારી નજરે પડી હતી ત્યાં બીજો દિવસે સવારે મહોટો મગરમચ્છ મરેલો પડેલો હતો. તે જોવા એ યુવતી પરિવારિકાઓ સાથે બહાર આવી હતી. આથેથી તેમને જોઈ તેમને પાછા ફરવાના માર્ગ પર આવેલા શિવાલયના ઓટલા પર જઈને હું બેઠો. પાસે આવતાં પરિવારિકાઓએ મને જોઈ મારા બચ્ચી રોપબરી દૃષ્ટિ કરી.

દુર્ગેશ—અને એ યુવતીએ ?

જગદીપ—એ તો

(ઉદ્ગમિત.)

ચાલિ ગઈ મુજ આગળથી મુખ રાખિ નિયું, હૃદય ઉભરાતું,
 એમિ અગાડિ જઈ લટને અમથી જ સમારિ કરી મુખ પાંખું.

ને જરિ ચોરવિ દષ્ટિ કરી મુજ સામિ, પછી, મુખને મલકાવ્યું,
પાછી ફરી પછિ ચાલિ ગઈ, દૃઢ સંશય—શું કંઈ સ્વપ્ન જ આવ્યું. ૭૦.
દુર્ગેશ—અને, હવે સ્વપ્નાવસ્થા ચાલે છે કે સંશયાવસ્થા ?

જગદીપ—મારી વિદ્વલતા હાસ્યપાત્ર બાસતી હશે, પણ, તેનો ઉપાય એ
યુવતીના પુનર્દર્શન વિના બીજો એકે નથી.

દુર્ગેશ—એનું નામ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું ?

જગદીપ—એના નામના શબ્દથી મારા કર્ણુ ધન્ય થયા નથી. એની એક
પરિચારિકાનું નામ લેખા છે.

દુર્ગેશ—સ્વામીથી સેવક ઓળખાય કે સેવકથી સ્વામી ઓળખાય ?

જગદીપ—જગતના બધા સિદ્ધાન્તો મારી સ્મૃતિમાંથી ખસી ગયા છે.
મને યાદ આવે છે કે લેખાએ એને ‘કુંવરીબા’ કહી હતી.

દુર્ગેશ—‘કુંવરીબા’ ? અહીં તો કોઈ કુંવરી નથી. પર્વતરાયને પ્રથમના
રાણીથી એક કુંવરી હતી તે તો કેટલાંક વર્ષ પર કાંઈ બેદબરેલી રીતે
ગુજરી ગઈ. અને, ‘કુંવરી’ કહેવાય એવી કોઈ બાલા અહીં છે જ નહિં.

જગદીપ—ત્યારે, આ મહેલમાં કોણ રહે છે ?

દુર્ગેશ—એ મહેલમાં કોઈ કાયમ રહેતું નથી. એ મહેલ રાણી સાહેબના
ખાસ તાબામાં છે, અને, તેઓ કોઈ વખત અહીં આવે છે. એમની
રજા સિવાય કોઈ એ મહેલમાં જઈ શકતું નથી. એ મહેલની વ્યવ-
સ્થા અને ખર્ચ પણ લીલાવતીને હસ્તક છે. મંત્રીશ્વરને પણ એ મંબંધે
કાંઈ વ્યવહાર કરવાનો નથી; બધું લીલાવતી જ કરે છે. એ યુવતી તે
લીલાવતી તો નહિ જ ?

જગદીપ—એશક નહિં. એનું વય લીલાવતીથી કાંઈક ઓછું છે, પણ,
એનું સૌંદર્ય લીલાવતીથી સહસ્રગણું વધારે છે. લીલાવતીને મેં
જોઈ ત્યારે તેનું સૌન્દર્ય મને અતુપમ લાગેલું. પરંતુ, હવે મને
સમજાયું કે ઉપમાનોના વિશાળ સંગ્રહનો ચિત્તમાં સંચય કર્યા વિના
‘અતુપમ’, ‘અતુલ્ય’, ‘અપૂર્વ’, ‘સર્વોત્કૃષ્ટ’, ‘અલૌકિક,’ એવાં
વિશેષણો વાપરવાં એ માત્ર મૂર્ખતાનો આડંબર છે. પણ, એ અગાત
મુન્દરીનું વર્ણન કરવા માટે વિશેષણો કે ઉપમાનોની જરૂર જ નથી.

(હરિગીત.)

શું ધરતિ કે શું પાણિ કે શું પવન કે શું માનવી,
જે જે ધડીએ ધન્ય થાતું એહના સંસર્ગથી,
તે તે ધડીએ દાખવે સૌન્દર્ય પોતાનું ઉંડું,
ને તૂટતો સંસર્ગ જ્યાં કદ્દ ત્યાં તે થઈ જતું.

૭૧.

એ નિશાની એને ઓળખવાને યસ છે.

દુર્ગેશ—એવી કોઈ સુન્દર સ્ત્રી આ પ્રદેશમાં વસતી હોવાતું કમલા જાણે છે કે કેમ તે હું પુછી જોઈશ. પુરુષોને ખબર ન પાડાય, પણ, સુન્દર સ્ત્રીની સ્ત્રીઓને ખબર ન હોય એમ બનતું નથી. પણ, અત્યારે આપણે બને તે તપાસ કરીએ. કોઈ નોકર ચાકરો મહેલના કોટમાં જતા આવતા નજરે પડ્યા છે ?

જગદીપ—ખીજ વાર એ સુન્દરીને જોઈ ત્યાર પછી હું મહેલની ચારે તરફ ફરી વળ્યો છું. પાંચ દિવસથી એ પ્રદક્ષિણા કરે છું. તરાપો બનાવી તે પર નદી ઓળંગી બન્ને પારના કોટના એકેએક દાર આગળ વાટ જોઈ બેઠો છું. પણ, કોઈ દાર ઉઘડતું નથી ને કોઈ માણસ નિકળતું નથી કે પેસતું નથી. માત્ર સવારે કોટનું આ મુખ્ય દાર ઉઘડે છે તેમાંથી અંદર રથું રથું કોઈ એક રાત્રી ગાયને બહાર કહાડે છે ને એક રખારી બહારથી દરવાજા આગળ આવી એ ગાયને ચરાવવા લઈ જાય છે. સાંજે તે ગાયને પાછી દરવાજા આગળ લઈ આવે છે ત્યારે દરવાજા ઉઘડે છે, અને, માંહે રહી કોઈ ગાયને અંદર લઈ લે છે. દરવાજા આગળ અંદરથી કોણ આવે છે તે જણાતું નથી, અને, રખારી દરવાજાથી આવો દિબો રહે છે.

દુર્ગેશ—રખારી સવારે ક્યારે આવે છે ?

જગદીપ—હવે વખત થયો છે. અને તે જ માટે હું આ તરફ આવ્યો છું. સવારસાંજ દરવાજા ઉઘડતો જોવાનો સંતોષ મેળવું છું.

દુર્ગેશ—એથી કાંઈ વધારે સંતોષ મેળવવાનો માર્ગ કદાચ એ પ્રશ્નને જડી થકશે.

જગદીપ—શી રીતે ?

દુર્ગેશ—એ યુવતીના દષ્ટિપાત અને સ્મિતનો જે વિભ્રમ તમે વર્ણવ્યો તે પરથી જણાય છે કે એનું હૃદય તમારામાં આસક્ત થયું હોવું જોઈએ, અને, એ પણ તમારા દર્શન માટે ઉત્કંઠિત થઈ હોવી જોઈએ.

જગદીપ—એવાં અનુમાન બાંધ્યાથી શું હાથમાં આવ્યું ?

દુર્ગેશ—પ્રેમમાં પણ ધીરજ વિના ચાલે તેમ નથી. અનુમાન બાંધ્યાથી તો સ્વર્ગનો માર્ગ પણ હાથ લાગે છે. તમે ઉત્કંઠિત થઈ બહાર ફરતા હશે એમ પણ એ યુવતી ધારતી હોવી જોઈએ. અને, માત્ર આ જ દાર ઉઘડે છે અને તેમાંથી એ ગાય જ બહાર આવે છે એ સ્થિતિ તો એ જણતી જ હોવી જોઈએ. તો, એ ગાય બહાર આવવાને પ્રસંગે એ કાંઈ સંદેશો મોકલવાનો પ્રયત્ન કરે એમ કેમ ન અને ?

જગદીપ—જુઓ, પેલો રખારી આવે છે ને દરવાજા તરફ જાય છે.

(રખારી આવેથી પ્રવેશ કરે છે.)

જગદીપ—પેલો દરવાજો ઉઘડ્યો, અને, ગાય બહાર આવી દરવાજો પાછો વસાઈ પણ ગયો.

દુર્ગેશ—ગાય રળીઆમણી દેખાય છે. એને ગળે કોડીઓની માળા બાંધેલી છે. ચાલો, આપણે એ ગાય ને રખારી પાસે જઈએ.

(બન્ને તે તરફ જાય છે.)

દુર્ગેશ—રામ રામ ! બાઈ રાયકા !

રખારી—રામ રામ.

દુર્ગેશ—અમે આ ગાયને જરાક પરસાદ ખવડાવીએ ? અમે ક્યારના લાલ ગાય ખેાળીએ છીએ.

રખારી—ખવરાવોને. રાંધ્યું ખાધાનો તો ઈને ધખારો સે. (ડાંચ પર મહોડું ટકવીને હસે રહે છે.)

દુર્ગેશ (ભાષામાંથી થાળી છોડી ગાયના મહોં આગળ ધરી ગાયને ખવડાવતાં)—
આ કોની ગાય છે ?

રબારી—પરભુ બાણે ચેની સે.

દુર્ગેશ—તમને ચરામણ કાઈ આલતું હશેને !

રબારી—ઈ તો દરબારમાંથી મળે સે. લ્યો આ ગા ખાઈ રહી. (ગાયને)
હેંડ હવે ટેંબા બણી. (ડચકારા બોલાવતો ગાયને હાંકી બચ છે.)

જગદીપ—સ્વર્ગ એ ના જડયું ને સ્વર્ગનો માર્ગ એ ના જડયો. પૃથ્વી પર
હતા તેમ જ છીએ.

દુર્ગેશ—જુઓ ! આ વિમાન જેવું તો કાંઈ દેખાય છે.

(પોતાના હાથમાંનો કાગળનો હુચો ખતાવે છે.)

જગદીપ—એ ક્યાંથી જડયો ?

દુર્ગેશ—ગાયત્રી પાસે ઉભા રહી એને ખવડાવતાં ખારીક નજરે જોતાં
એને ગળે બાંધેલી કોડીઓમાંથી વચલી મહોટી કોડીમાં કાંઈ જણાયું.
તે મેં હળવે રહી ખેંચી લીધું. હું રબારીને માફ ઓહું કરીને જ
ઉભો હતો, એટલે, એને દેખાયું નહિં. હવે જુઓ, એ કાગળમાં
કાંઈ સરવ છે ?

જગદીપ (કાગળ ઉધારે છે.)--કાંઈ કવિતા લખેલી છે. (વાંચે છે :)

(ઉપન્યતિ.)

એકાન્તવાસી ઋણુ બાલિકાને
લઈ ઉપાડી જલસ્રોતમાંથી,
શા આ બિજા સ્રોત અગમ્ય માંહે
મુકી તણાતી અસહાય છેક ?

૭૨.

દુર્ગેશ—મેં કહ્યો હતો તે જ સ્થિતિ છે. મારી પાસે આ લેખનસામગ્રી
છે તે વડે એનો ઉત્તર લખો.

જગદીપ—એનો ઉત્તર એ જ કાગળની ખીજ બાજુએ લખું છું કે

(વસંતતિલકા.)

એ સ્રોત છે હૃદયનાં રસ પુણ્ય કેરો,
એમાં કદાપિ નયિ જોડ વિના તરાતું;

ઉત્કંઠ જેહ તલસે બનવા સહાય,
રોકી રહ્યું વિરસ વેદન કૂર તેને.

૭૩.

(કાગળ પર લખે છે.)

દુર્ગેશ—એ કાગળ હવે સાંજ સુધીમાં પાછો એ ગાયને ગળે એ જ
કોડીમાં નાખી દેજો. હવે તો, ગાય પર હાથ ફેરવવાને બદલે પશુ
ગાય પાસે જઈ શકશે. કાલે પ્રત્યુત્તર મળ્યા વિના નહિ રહે.

જગદીપ—તમારા આ મિત્રકાર્ય વિના મારો પ્રેમ અપંગ રહેત. હું
વસતીથી દૂર ઉઠ્યો છું, અને, પ્રેમીઓની યુક્તિઓથી અગ્નિઓ છું.

દુર્ગેશ—

(ઉપજાતિ.)

જેવો હિરો હોય જડયા વિનાનો,
ગુંથ્યા વિનાનું કુલ હોય જેવું;
તેવો દિસે આ તમ પ્રેમ સાદો,
ન યુક્તિઓમાં ભળિ કાન્તિ જેની.

૭૪.

જગદીપ—મને ન સુઝી તે યુક્તિ એકાન્તમાં વસનારી એ ઝગતુ બાલિ-
કાને આવડી છે !

દુર્ગેશ—પ્રેમ ઉદ્ભૂત થયા પછી સ્ત્રીને પ્રેમયુક્તિઓ શિખવા જવું
નથી પડતું.

જગદીપ—અરે ! કનકપુરની ખખરો તમને પુછવાનું તો હું ભુલી જ
ગયો છું.

દુર્ગેશ—મને તમારા કરતાં કનકપુરની કંઈ વધારે ખબર નથી; કેમકે,
તમે રાજસભામાંથી નિકળ્યા પછી તરત જ હું તમારી શોધમાં
નિકળ્યો છું. પરંતુ, તમે બહારોબહાર નિકળી આવ્યા ને હું મારા
પ્રયાણની ખબર કમલાને કહેવા ગયો એથી આપણા વચ્ચે અન્તર
પડી ગયું.

જગદીપ—કુંવારા અને પરણેલા વચ્ચે એટલું અન્તર તો હોય જ. પણ
તમે મને શી રીતે શોધી કહાડ્યો ?

દુર્ગેશ—તમે રાજસભામાં વૃત્તાન્ત કહેતાં કિસમવાડીનું 'કેકાણું' કહેલું

તેથી પહેલાં ત્યાં હું તમારી ખબર કહાડવા ગયેલો. ત્યાંથી કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિ, તેથી, નગરની ચારે દિશામાં ફરીને શોધ કરવા માંડી. અને અન્તે, નદી પ્રત્યેની તમે ઘણી વાર દર્શાવેલી અસંકિત પરથી તમે કોઈ ઠેકાણે નદીતટે હશે એમ કલ્પના કરી નદીને માર્ગે કમણુ કરતો હું અહીં આવી પહોંચ્યો. તમે એ શિવાલયની પડાળીમાં વાસ કરવાને બદલે નગરમાં આવો તો કેમ ! ત્યાંથી વખતોવખત અહીં આવી શકારો.

જગદીપ—પંદર દિવસ તો હું નગરથી દૂર જ રહેવા મચ્યું છું. તે વિના મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તટસ્થતા પળાય નહિ.

દુર્ગેશ—હું નગરમાં જઈ કમલાને તમારા સમાચાર કહીને તથા નગરની ખબરો મેળવી અહીં પાછો આવીશ અને તમારા એકાન્તવાસની સગવડનાં કાંઈ સાધન લેતો આવીશ. અને, આવીને તમારો અભિલાષ વિશેષ સિદ્ધિ પામેલો જોઈશ.

જગદીપ—એ સિદ્ધિનો આધાર પેલી ગાયને ગળે છે. એ ચરતી હશે ત્યાં જ હું જઈ છું. કમલાદેવીને કહેજો કે એમને સહિયર આણી આપવા સાર મેં ગાયની પૂજનું વ્રત આરંભેલું છે.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલની વાડીમાંહેની બૂમિ.

(કોઠની પાસે અંદરની બાજુએ પીપળાના ઝાડ આગળ ઉભેલી વીણાવતી પ્રવેશ કરે છે.)

વીણાવતી—હજી કેમ આવ્યા નહિ ? આવશે ખરા કે નહિ ? આટલી મોટી રાત્રે આ પીપળા ઉપરથી ચઢી ઉતરીને અહીં આવવા મેં એમને બોલાવ્યા, પણ, એટલું બધું સાહસ એ કરશે ? ગાયની કોડીમાં મારા પત્ર નીચે તો ઘખી મોકલ્યું હતું કે 'મને તેમ કરીને પણ આવીશ.' પણ, એવું શું છે કેમને મળવા સાર મને તેમ કરીને પણ એ આવે ? ત્યારે, એવું શું છે કે એમને મળવા સાર હું પરિ-

જનોને હિંમતોં મુકી છાનીમાની આ એકાન્ત સ્થળે આવી ઉભી છું ?
એવું શું છે ? હૃદય ! એનો ઉત્તર તો તું જ દઈ શકે. તું મને
અહીં ખેંચી લાવ્યું છે.

(ઉપભતિ.)

તેં જે ક્ષણેથી દઈ દેંકિ શાન્તિ,
અહીં અગણી નવિ કોઈ વૃત્તિ;
ત્યાંથી છુટ્યું તું મુજ તંત્રમાંથી,
ને હું બની છું તુજ તંત્રવશ્ય.

૭૫.

(હંચ જઈને) અહો ! આ ઝાડમાંથી કોણ ડોકીડં કરી રહ્યું છે ?
અરે ! એ તો ચન્દ્ર છે. ચન્દ્ર ! મારી આ વિવશતા જોવાતું તને કુતૂહલ
થાય છે ! અને આ શું ?

(ઉપેન્દ્રવજ્ર.)

મને વિંટીને કિરણોની જળે,
ધિમે ધિમે ભૂમિયે તું ઉપાડે;
કરે શું એ કૌતુકપ્રેમિ સાર,
નિહાળવા મન્યનકષ્ટ માઈ ?

૭૬.

પણ, કદાચ હું તારા પર ખોટો આરોપ મુકતો હઈશ. તું મારી મદદે
આવીને આમ કરતો નહિં હોય ?

(અનુદુષ્.)

જેહના દર્શનાર્થે હું ઐત્સુક્યે અધિરી ઉભી,
તેની પાસે મને લે શું અન્તરાયો થઈ ઉંચે ?

૭૭.

(પીપળાના ઝાડ ઉપરથી અવાજ સંભળાય છે :)

‘ સુંદરી ! અન્તરાયોનું સામ્રાજ્ય હવે ઉતરી ગયું છે ! ’

વીણાવતી (ચમકીને)—અરે ! મારાં વચન કોણે સાંભળ્યાં ? (ઝાડના
થડને અડકીને ઉભી રહી હચ્ચ બુઝે છે.)

(જમહીપ ઝાડને થડથી નીચે ઉતરે છે.)

જમહીપ—(ઉતરતાં ઉતરતાં)—એ વચનામૃતનો જે પિપાસુ હતો તેણે જ
પાન કર્યું છે. (નીચે ઉતરી ઝાડના થડને અડકી વીણાવતી પાસે ઉભો)

રહે છે.) અને, એ પાને તેને અધિક તૃપ્તાતુર કર્યો છે. પરંતુ, એ અમૃતના સરોવર પર ઠાંઈ ઢાંચા કેમ દેખાય છે ?

વીણાવતી—મને ચિંતા થતી હતી કે કોટ બહાર બુલતી આ ઝાંઝી ડાળીઓ ધણી ઉંચી છે તેને શી રીતે પહોંચીને જાડ પર ચઢાશે.

જગદીપ—જાડ પર ચઢતાં હું નહાનપણથી શિખ્યો છું, પણ, મને ખ્યાલ નહોતો કે એ કુશળતા કોઈ દિવસ સ્વર્ગનું દર્શન કરાવશે.

વીણાવતી—આપ અતિશયોક્તિનાં વાક્ય બોલો છો.

જગદીપ—મારું હૃદય બોલાવે છે તે કરતાં એક અક્ષર પણ વધારે નથી બોલતો. હૃદયને જે વિષય કહેવાનો છે તે અતિશય હોય એમાં તો આપને વાંધો ન જ હોય !

વીણાવતી—આપ કયા વિષય વિશે કહો છો તે સાદી ભાષામાં કહો તે વિના આ કોટની અંદર રહેનારને શી સમજણ પડે ?

જગદીપ—આ કોટની બહારની ભાષામાં એ વિષયને પ્રેમ કહે છે. આ કોટની અંદર એને માટે કદાચ બીજો કોઈ શબ્દ હશે.

(વીણાવતી નીચું જોઈ રહે છે; પછી, ઝાડના થડની છાલ પર નખથી “મુંઝવણ” શબ્દ લખે છે.)

જગદીપ (વાંચીને)—તરણી ! એ મુંઝવણનું ખરું નામ પ્રેમ છે એમ તમે હવે જાણ્યું તો પછી એનો જ સ્વીકાર કરવો ઘટે છે.

વીણાવતી—ખરો શબ્દ સ્વીકાર્યા પછી પણ ખોટાએ કરેલી મુશ્કેલી ખસતી નથી.

જગદીપ—પ્રેમ આગળ કોઈ મુશ્કેલીઓ ટકતી નથી.

વીણાવતી—મારી પરવશતાનો તમને ખ્યાલ નથી. હું રાજપુત્રી છું, પણ, બીખારણ જેટલી પણ હું સ્વેચ્છાની માલીક નથી.

જગદીપ—તમે રાજપુત્રી ! કયા રાજનું આંગણ આવાં અણમૂલ પગલાંથી ધન્ય થયું છે ?

વીણાવતી—પિતાને આંગણે મારો સંચાર હોત તો આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન

જ ન થાત, પરંતુ, મહારાજ પર્વતરાયને પોતાની પુત્રીને દૂરના
એકાન્તવાસમાં પુરી રાખવી ગમે છે.

જગદીપ—તમે પર્વતરાયનાં પુત્રી ! તેમનાં કુંવરી તો ગત થયાં છે એમ
લોકો જાણે છે !

વીણાવતી—મારી આસપાસ આ કોટ ઉપરાંત ભેદના બીજા શા શા પડદા
વિંટાળેલા છે તે હું જાણતી નથી, પણ, હું પર્વતરાયની પુત્રી વીણા-
વતી છું અને હજી ગત થઈ નથી એટલું તો જાણું છું.

જગદીપ—અહો ! પ્રેમ ! તને કેવાં તોફાન સુએ છે ! ક્યાં પર્વતરાયની
પુત્રી વીણાવતી અને ક્યાં રત્નદીપદેવના પુત્ર જગદીપ !

વીણાવતી—તમે રત્નદીપદેવના પુત્ર ! તમે અહીં શી રીતે ?

જગદીપ—એ અપરાધનો વૃત્તાન્ત વર્ણવીશ ત્યારે તમે અર્પેલો પ્રેમપ્રસાદ
રાખવાનો મારો અધિકાર નહિં રહે.

વીણાવતી—

(વચનંતરિકા.)

આ વાડિમાં વિવિધ જે કુસુમો ફળે,

દે છે સુગંધ, પણ, તે નહિં પાછિ લે છે;

ને કહાડતાં મધુર જે રવ પક્ષિ આંહીં,

લેતાં ન ખેંચિ ફરિ તે નિજ કંઠ માંહી.

૭૮.

જગદીપ—પ્રિયા ! તું એ કુસુમો અને પક્ષીઓ સાથે ઉછરી છે, અને,
તેમના જ વર્ગની છે. તેમની પેઠે તારૂં પ્રેમદાન પણ અસોખ્ય છે, તે હું
જાણું છું. પરંતુ, તારા પિતા પ્રતિ થયેલો મારો અપરાધ હું ગુપ્ત રાખી
તારૂં પ્રેમદાન અંકુશિત થવા દઉં એ ન્યાય નથી.

વીણાવતી—જેના ગુણને હું પ્રજ્ઞુ છું તેના અપરાધ જાણવાની મને શી
જિજ્ઞાસા હોય ?

જગદીપ (જમીન તરફ જોઈને)—અરે ! આ મારા પગ સાથે શું અ-
ચક્રાકું ? (વાંકે નળા જમીન પરથી વસ્તુ હાથમાં લઈ) માછલીના
કાંટા જેવું જાણાય છે ! અને, એમાં રેશમી દોરી પડેલેલી છે !

વીજાવતી—એ કાંટા મારા કંઠમાં ખાંધેા હતા તે છૂટીને પડી ગયો
એ જાળવી રાખવાનો છે.

જગદીપ—એવું એનું શું મૂલ્ય છે ?

વીજાવતી—એ અમૂલ્ય છે. જે મગરમઝછે જીવતાં આપણો પ્રથમ મેળાપ
કરાવ્યો, અને, પોતે મુલા પછી પણ આપણો ફરી મેળાપ કરાવ્યો
તેના અંગમાંના એ કાંટા છે.

જગદીપ—એમ છે તો એની બહુ આદરથી રક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ,
મગરમઝછે શી રીતે એ ધન્ય કાર્ય કર્યું ?

વીજાવતી—સમુદ્રમાંથી ભરતી સાથે મગરમઝ નદીમાં આવ્યો આવેલો,
અને, નદીના પટ ઉપરનો પેલો ખુલ્લો જાંપો તોડીને તે વાડીની હદમાં
પેંડેલો. મારી હોડી નીચે તેનું અંગ આવતાં હોડી ઉધી વળેલી. જાંપના
બાલા વાગવાથી તેનું મૃત્યુ થયેલું, અને, ભરતી ઉતરી જતાં તેનું
શબ પાછું તણાઈ વાડી બહાર આવીને દિનારે પડેલું. ત્યાં બીજો
દિવસે જઈ તેના અંગમાંથી હું આ કાંટા સ્પર્શક ચિહ્ન માટે લઈ
આવી છું. એના દેહને મેં ત્યાં જ અગ્નિદાહ કરાવ્યો છે.

જગદીપ—એની સેવા અતુલ છે.

(અટકાવ.)

પ્રેમરક્ષિંગ લાવેલો વડવાનલમાંથી એ;

રોપવા આપણી માંહે તોડિયાં જડ બન્ધનો. ૭૯.

એણે જાંપો તોડ્યો ન હોત તો આ બંધ વાડીમાં મારો પગસંચાર
ક્યાંથી થાત ? અને, એણે હોડી ઉઘાડી પાડી આ વાડીમાંની અપ્સરને
મારી તરફ જલમાર્ગે પ્રેરિત કરી ન હોત તો હું એ દિવ્ય મૂર્તિની પ્રાપ્તિ
ક્યાંથી કરત ? આ કાર્યમાં એના જીવનનું બલિદાન થયું પછી એનું શબ
જ્યાં આપણા પુનઃ સમાગમનું નિમિત્ત થઈ બાળીશું તેનું છે ત્યાં આપણે
સ્મરણસ્તંભ ઉભો કરીશું અને તે ઉપર એમ કાલસાવીશું કે

(તોટક.)

હળવાં ભરજો પમલાં અહિં આં,
કચરાતિ રખે રજ આ સ્થળની;
ભરિ ભરમ અલોકિક એ રજમાં,
વડવાગ્નિકણે જહિં પ્રેમ રજુરે.

૮૦

પરંતુ, પ્રેમની અમૂલ્ય કીર્તિ સાંદર્ય સાથેના યોગમાં રહેલી છે. માટે એ પ્રેમહૃતના આ અવશેષને આ ગૌર કંઠ ઉપર આપેલી ધન્ય પદવીએ તેને ફરી સ્થાપિત કરવો જોઈએ.

(જગદીપ મગરમચ્છનો કાંટો વીણાવતીને કંઈ બાંધે છે. તેમ કરતાં વીણાવતીના કંઠ પર જગદીપના હાથ રહેલા છે તે વેળા બન્નેની આંખો સામ-સામી મળે છે, અને, તેવી સ્થિતિમાં તેઓ ક્ષણભર ઉભાં રહે છે.)

વીણાવતી—બહાલા ! તું મારી આંખોમાં શું જોઈ રહ્યો છે ?

જગદીપ—પ્રિયતમ વીણા ! મેં આજ સુધી જે દીકું નથી તે અત્યારે તારી આંખોમાં જોઈ છું.

(વસંતતિલકા.)

સીમા અબેધ નડતી મુજને બધે જે,
તે ચક્ષુ આ તુજ મહીં થતિ હુપ્ત દેખું;
નિસ્સીમ દર્શન થતું તુજ ચક્ષુમાં જે,
તેથી અગમ્ય ધટના થતિ આજ ગમ્ય.

૮૧

(અનુબંધ.)

ધેરે અગમ્યતાનો જે દશે દિશ ફરી વળ્યો,
ખસી જતો નિહાળું આ પ્રેમાર્દ્ર નયનો મહીં.

૮૨

વીણાવતી—મારી આંખો મારા દિલદારને કોઈ પણ રીતે કામ આવતી હોય તો તે કહાડીને આપી દેવા હું તૈયાર છું.

જગદીપ—મારે તો આખી વીણા જોઈએ છે. એના કયા અંગની કિંમત ત્યારે કહું અને કયા અંગની કિંમત આછી કહું ?

વીણાવતી (હાથ જોઈને)—આ ચન્દ્રને આજે જન્મ નથી. જાડપરથી નીકળી આવીને એણે હાયાતું આવરણ આપણા પરથી ખસેડી લીધું છે. આપણે બીજા કોઈ જાડની હાયાનો આશ્રય લઈએ કે જ્યાં મહેલમાંથી દષ્ટિગોચર ન થવાય.

જગદીપ—પ્રેમપ્રતિજ્ઞાથી પાવન થયેલું આ સ્થળ છોડતાં પહેલાં અહીં તારી સુકોમલ અંગુલીએ મુદ્રા ધારણ કરાવવી ધટે છે. મારી પાસે આ વેળા સુવર્ણ પણ નથી અને રત્ન પણ નથી. પરંતુ, પ્રેમરસની અમૂર્ત મુદ્રાથી તારી અંગુલી અક્ષિત કરવાની અનુશા માગું છું.

(વીણાવતી પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરી આંગળીઓ ધરે છે. જગદીપ હુટણીએ પડી વીણાવતીની અંગુલી પર ચુબન કરે છે.)

જગદીપ (હસો થઈને)—સ્વર્ગમાં અમૃતનો આરવાદ છે એની મને હવે પ્રતીતિ થઈ. હવે, પેલા જાડની હાયામાં જઈ પ્રભાત આપણા વિયોગ કરાવે તે પહેલાં હું માફ વૃત્તાન્ત નિવેદન કરી મારા હૃદય પર રહેલો ભાર હલકો કરું.

(બન્ને ભય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલ અંદરનો ખંડ.

(વીણાવતી આસને બેઠેલી પ્રવેશ કરે છે. લેખા બાજુના પાછળ સંતારીને ઢબી છે.)

વીણાવતી (સ્વગત)—આ અવનવો અનુભવ કયી ઇન્દ્રિયોનો છે ?

(દિંડી.)

દેખું તેજ કાંઈ, પણ, ન રૂપરંગ,

ચાખું સ્વાદ કાંઈ, પણ, ન રસનસંગ;

સુંઘું ગંધ કાંઈ પણ, ન ધાણુઆણ,

સુણું શબ્દ કાંઈ, પણ, ન શ્રોત્રઆવ્ય.

અડકું વસ્તુ કાંઈ, પણ, ન તે ત્વચામાં,

વસું દેશ કાંઈ, પણ, ન તે ધરામાં;

દિસે આંકુર નહિં, કુટવું કાંઈ સાગે;

દેહમાંથી ભામ કાંઈ આત્રમ માગે.

૮૩.

૮૪.

શું જમતના બમણનું કેન્દ્ર બદલાયું છે કે મારા પોતાના જીવન-
ચક્રનું કેન્દ્ર બદલાયું છે ?

(લેખા નિકળીને પાસે આવે છે.)

લેખા—કુંવરીબા ! તમે એવા એવા વિચાર કરો છો તે મને ખીટ
લાગે છે.

વીણાવતી—કેવા વિચાર ?

લેખા—તમે બોલતાં હતાં તેવા. તમારે માટે મને ચિન્તા થવા માંડી છે.
તેથી, મેં બારણા પાછળ રહીને સાંભળ્યું.

વીણાવતી—મારે માટે શી બાબતની ચિન્તા થવા માંડી છે ?

લેખા—તે દિવસે હોડી ડુબ્યા પછી પેલા કોઈ પુરુષે તમને પાણીમાંથી
કાઢ્યાં ત્યારથી તમે બદલાઈ ગયેલાં છો.

વીણાવતી—મૃત્યુના આંગણમાં જઈને પાછી આવી તે એનીએ
ક્યાંથી રહું ?

લેખા—એ પુરુષનું તમને કંઈ સ્મરણ રહ્યું છે ?

વીણાવતી—જેણે જીવિતદાન આપ્યું તેનું વિસ્મરણ શી રીતે થાય ?

લેખા—સ્મરણ સાથે કાંઈ લાગણી મિશ્રિત થઈ છે ?

વીણાવતી—થઈ હોય તો શું ?

લેખા—માત્ર ઉપકારની કે તેથી વિશેષ ?

વીણાવતી—વિશેષને એ પાત્ર નથી ?

લેખા—કુંવરીબા ! આ શું કહો છો ? તમારું ચિત્ત એના તરફ આક-
ર્ષાયું તો નથી ?

વીણાવતી—ચિત્તાકર્ષણ એ કાંઈ અનિષ્ટ વસ્તુ છે ?

લેખા—તમારાં આવાં વચનથી હું ગભરાઈ છું. જે સમ્પદ તમારી આગળ
મેં કદી વાપર્યો નથી તેના હવે ઉચ્ચાર કરીને પુછું છું કે તમારા
હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ થયો છે ?

વીણાવતી—સમ્મતો ઉમ્માર દાખી રાખ્યાથી ભાવનો ઉદ્ભવ કદી દખાઈ રહ્યો છે ?

લેખા—હાય ! હાય ! આ તો ગળળ થયો !

વીણાવતી—એમાં ગળળ શાનો ? પ્રેમ એ પુણ્ય અને ઉચ્ચ વસ્તુ નથી ?

લેખા—પણ, તમારાથી પ્રેમ ન થાય.

વીણાવતી—મારાથી પ્રેમ ન થાય ? શું જગતની પ્રેમઘટનામાંથી વિઘાતાએ મને બાતલ કરી છે ?

(લેખા પોતાની આંખોમાંનાં આંસુ લુછે છે.)

વીણાવતી—લેખા ! એકાએક આ શું ?

લેખા—જગતમાં શું છે તે તમે શું જાણો ? તમે ક્યે દહાડે આ વાડીમાંથી નિકળીને બહાર જગતમાં ગયાં છો ?

વીણાવતી—પ્રેમની પ્રાપ્તિ સાથે જ મને જગતનો સમાગમ થયો છે; અને, મને સમજાયું છે કે આ વાડીમાં છે તે જગતમાં છે. હું અનુભવું છું તે પ્રેમનો પ્રવાહ બધે વ્યાપી રહ્યો છે; તે છતાં તું શા માટે કહે છે કે મારે એકલીએ એ પ્રવાહથી અલગ રહેવું !

લેખા—અરે દેવ ! કહેવાતું આખરે મારે માથે આવ્યું ! હું કહું છું, પણ, તે પહેલાં આ કટારી ઉંચી મુકવા દો.

(ખિંટીએ લટકતી કટારી લઈને પેટીમાં મુકે છે. પેટીને તાળું વાસીને કુંચ પોતાની કંઠે ખોસે છે.)

વીણાવતી—લેખા ! તને આ શું થયું છે ? આવું આવું વિચિત્ર શું કરે છે આ કટારી કેમ પેટીમાં મુકી ?

લેખા—તમે પ્રેમનું નામ દઈ રહ્યાં છો, અને, પ્રેમીઓ ઉતાવળાં હોય છે. હું કહું તેથી નિરાશામાં આકળાં થઈ તમે દાંધ સાહસ કરી એસો એ ખીંક મેં આ કટારી મુકી દીધી.

વીણાવતી—નિરાશા આવશે ત્યારે એક નિમ્મસનો આઘાત બસ નહિં થાય કે કટારીના આઘાતની જરૂર પડશે ?

લેખા—તમને પ્રેમનાં પુસ્તકો કદી વાંચવા આપ્યાં નથી તોએ તમે એવાં પુસ્તકોમાં લખ્યું છે તેવું જ બોલો છો ! તમે હમણાં કહ્યું તેવો જ હોલો મેં વાંચ્યો છે.

વીણાવતી—કેવો હોલો ?

લેખા—

(ડુહો.)

“ કોઈ કટારી કર મરે, કોઈ મરે ચિત્ત સ્વાય;
પ્રીતિ એસી કીજિયે, ‘ હાય ! ’ કરે જિઅ જાય. ” ૮૫.

વીણાવતી—પણ એવું વસમું છે શું તે તો કહે.

લેખા—તમે મારી પાસે આવીને બોલો બેસો.

(બન્ને જમીન પર બેસે છે.)

લેખા—તમને તમારાં માતા બેથેલાં સાંભરે છે ?

વીણાવતી—બિલકુલ નહિં. હું બહુ નહાની હઉંશી.

લેખા—ત્યારે તો એમના છેવટના મંદવાડતું ક્યાંથી સાંભરણુ હોય ?

વીણાવતી—નહિં જ.

લેખા—એમને જ્યારે એમ સમજાયું કે આ મંદવાડમાંથી નહિં ઉઠાય ત્યારે એમને તમારે માટે બહુ ચિન્તા થઈ. તમારૂં લગ્ન બેવાનો દિવસ આવશે એનો એમને ભરોસો ન રહ્યો, તેથી, એમણે મહારાજને આગ્રહ કર્યો કે હું જીવું છું ત્યાં સુધીમાં વીણાવતીને પરણાવી દો.

વીણાવતી—કેવું નવાઈ જેવું ! હું તો એક બાળક હઉંશી !

લેખા—એકની એક પુત્રીના લગ્નનો લહાવો લેવાનો, તેથી, તમારી એટલી નહાની ઉંમર છતાં છુટકો નહોતો.

વીણાવતી—પછી ?

લેખા—પછી, મહારાજે તમારાથી સહેજ મહોટી ઉંમરના એક રાજકુમાર શોધી કાઢ્યા. તે જાતે તો બહોળા બાળકો નહિં, પણ, તેમનું ખાંડું આવ્યું તેની સાથે તમારૂં લગ્ન કર્યું.

વીણાવતી—ઠાણું ક્યું ?

લેખા—તમારાં માતપિતાએ.

વીણાવતી—કેવું હસવા જેવું !

લેખા—એ તો શ્રદ્ધિ છે. પણ હવે વિકટ વાત આવે છે. બાપુ ! તમે મારી નજીક આવો. (વીણાવતીને સોડમાં લે છે.) મારી જીભ ઉપડતી નથી. પણ, કશા વિના હવે છુટકો નથી. એ લગ્ન પછી આઠ દિવસે એ રાજકુમાર તાવમાં સપડાઈને દેવલોક પામ્યા. (આંસુ ઢાળે છે.)

વીણાવતી—કેવું સંકટ ! એનાં માતપિતા બિચારાં બહુ દુઃખી થયાં હશે !

લેખા—એનાં માતપિતાની કેમ વાત કરો છો ? એ માહી ખખર આવતાં જ રાણી રૂપવતીએ પ્રાણ છોડ્યા.

વીણાવતી—મારી માતા બહુ કોમલ હૃદયની હશે. બીજાના દુઃખથી એને કેવો સખત આઘાત થયો !

લેખા—બીજાનું દુઃખ અને પોતાનું નહિં ?

વીણાવતી—પોતાનું ?

લેખા—પોતાની એકની એક પુત્રીનો ભવ બગડ્યો એના જેવું બીજું શું દુઃખ હોય ?

વીણાવતી—મારો ભવ બગડ્યો ? મેં શું ક્યું કે મારો ભવ બગડ્યો !

લેખા—બાપુ ! તમે દુનિયાથી છેક અજ્ઞાન છો. એ રાજકુમારના મૃત્યુથી તમે વિધવા થયાં એ તમે હજી સમજ્યાં નથી ?

વીણાવતી—હું વિધવા થઈ ? શી વાત કરો છો ! હું મારે પરણી છું ?

લેખા—તમને પરણાવ્યાં એટલે તમે પરણ્યાં જ ગણાઓ.

વીણાવતી—એ લગ્ન તો ફક્ત મારાં માતપિતાના લહાવાતું અને ગમ્મતનું હતું.

લેખા—અને, તોએ તે તમારું ખરું લગ્ન જ કહેવાય.

વીણાવતી—ખરું લગ્ન તો પ્રેમનું હોય છે !

લેખા—તે જ માટે કહું છું કે તમારાથી હવે પ્રેમ ન થાય. અતિ પ્રેમ એક જ પુરુષ માટે હોવો જોઈએ.

વીણાવતી—પણ, મેં મારે પ્રથમ બીજા કોઈ પુરુષ માટે પ્રેમ કર્યો છે ?

લેખા—તમારૂં લગ્ન થયું એટલે તમે પ્રેમ કર્યો જ કહેવાય. વિધવાથી પ્રેમ થતો હોય તો વિધવાથી લગ્ન ન થાય? વિધવાના લગ્નની આપણા શાસ્ત્રોમાં ના કહી છે.

વીણાવતી—શા માટે ના કહી છે ?

લેખા—વિધવા લગ્ન કરે તો પ્રેમની ભાવના ખંડિત થાય.

વીણાવતી—જેના પર મારો પ્રેમ છે તેની સાથે હું લગ્ન કરું તો પ્રેમની ભાવના પુષ્ટ થાય કે ખંડિત થાય ?

લેખા—પ્રેમનું સ્વરૂપ તો શુદ્ધ છે.

વીણાવતી—મારા પ્રેમમાં કંઈ અશુદ્ધતા છે ?

લેખા—આ સ્થિતિ ન આવે માટે મહારાજે કરેલા સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા !

વીણાવતી—મહારાજે શા પ્રયત્ન કરેલા ?

લેખા—આ માઠો બનાવ બન્યો તે વખતે તમને એ વાત કોઈએ કહી નહિં, અને, કહે તો તે વખતે તમે સમજો શું ? પછી, મહારાજે આજ્ઞા કરી કે તમારી મહોટી ઉમર થાય ત્યાં સુધી તમને આ વાત કોઈએ કહેવી જ નહિં. વસતિમાં એવી ગુપ્તતા રાખવી કઠણ તેથી મહારાજે તમને નગર બહારના આ એકાન્ત મહેલમાં મારી સંભાળ નીચે સુક્યાં. પછી, મહારાજે ફરી લગ્ન કર્યું, અને, વૈધવ્ય સહન કરવામાં તમને કંઈ કઠણપણું ન લાગે માટે મહારાજે આજ્ઞા કરી કે તમારા સંસ્કાર જ એવા કરવા કે વૈધવ્યની વાત જાણવાની વેળા આવે ત્યારે સંસારના વિષયોમાં તમારૂં ચિત્ત જઈ શકે જ નહિં. તમારા ચિત્ત આગળ પ્રેમનો વિચાર સરખો આવે નહિં એવી રીતે તમને કેલવણી આપવાની મને આજ્ઞા હતી. કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી તમને મળે નહિં એવો બંદોબસ્ત કર્યો. અને, વધારે જાણતા માટે તથા લોકોનું કુતૂહલ અટકાવવા માટે તમારા મરણની ખબર ફેલાવી. અહીં જે થોડા નોકરો છે તે પણ તમે કોણ છો તે જાણતા નથી, અને, અહીંથી બહાર જવાની તેમને આજ્ઞા નથી.

વીણાવતી—આટલા આટલા રોકાણ અને દબાણ છતાં જ પ્રેમ સ્ફુર્તો તેને હવે ક્યા બલથી પાછો કહાડવો ધાર્યો છે ?

લેખા—પ્રેમનો પ્રતિબંધ ન થઈ શકે તોપણ લગ્નનો પ્રતિબંધ થઈ શકે છે.

વીણાવતી—પ્રેમ અને લગ્નનો વિયોગ કરવો ઇષ્ટ છે ? અને, લગ્ન તે લગ્ન કરનારની ઇચ્છાનો વિષય નથી ?

લેખા—મહારાજ કદિ એમ બનવા દેશે નહિં.

વીણાવતી—લેખા ! હવે તું ઠાંઈ જતાંત ગુપ્ત રાખી શકે એમ નથી. મહારાજ વિદેહ થયા છે, અને હવે, માફ બલિષ્ઠ મારે જ ઘડવાનું છે.

લેખા—ખરે ! અહીં કોઈનો પગસંચાર થયો છે ?

વીણાવતી—પ્રેમે જેને માટે આ વાડીનાં બંધ દાર તોડ્યાં છે તેનો જ પગસંચાર થયો છે. લેખા ! તું ગભરાઈશ નહિં. હવે બધી જવાબ-દારી મારે માથે છે.

લેખા—પણ, એરા અન્નણ્યા પુરુષને મળવું યોગ્ય છે ?

વીણાવતી—જેને હૃદયે જાણ્યો તે અન્નણ્યો કેમ કહેવાય ?

લેખા—હૃદયે જાણ્યો તે તો ફીક, પણ, એ કોણ છે તેની ખબર નહિં કહાડો ?

વીણાવતી—હું તને સર્વ કહીશ. અને, તેના ગુણ તું સાંભળીશ ત્યારે તું પણ તેને જોવા ઉત્કંઠિત થઈશ. હવે હું તારાથી ગુપ્ત રીતે એને નહિં મળું. એ આવશે ત્યારે તને જોડેના ખંડમાં રાખીશ. પણ, અત્યારે તો આપણુ બન્ને અસ્વસ્થતા ભુલી જવા સાર વાડીમાં જઈ કુલ વીણીએ.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલ અંદરનો ખંડ.

(વીણાવતી અને જગદીપ સંભાષણ કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

વીણાવતી—લેખાની એ બધી દલીલ નિષ્ફળ ગઈ ત્યારે એણે મને કશું કે તમે દુઃખી થવાને સરખાયેલાં છો એમ માની લો.

જગદીપ—વિધાતા પર કેવો દુષ્ટ આરોપ ! પછી તેં શું કશું ?

વીણાવતી—મેં લેખાને પુછ્યું કે આ વાડી બહારનું જગત આ વાડી જેવું જ છે કે કાંઈ જુદી જાતનું છે ? એ બોલી કે જગત તો બધે એક સરખું જ છે. ત્યારે મેં કહ્યું કે આ વાડીમાં તો હું એકેએક ખુણે ફરી છું અને કોઈ પુષ્પ, પક્ષવ, પશુ કે પક્ષીને દુઃખી થવા સરળ-થેલાં દીઠાં નથી.

(હસીને.)

કળિયો કુટીને ખીલતી, જન્મી પતંગો ઝડતાં;
ગતિ આવતાં મૃગશાવકા ક્રીડા કરતાં ફરતાં;
આ વાડીમાં ઉદ્ધાસ અર્થે સૃષ્ટિ સધળી ઉદ્ભવે;
હું એકલી સરળપ શું દુર્ગતિવિધાને કેા નવે ? ૮૬.

જગદીપ—કુદરત તારી આગળ ખરે સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ છે. અને, આવી સુંદર વાડીમાં વર્ષો કાઠયાં છતાં લેખા કુદરતનો મર્મ સમજી નથી તો પ્રેમ કેવો અનાદરણીય છે તે એ કયાંથી જાણે ?

વીણાવતી—પ્રેમને લેખા તાપ લાગતાં વરાળ પેડે ઉડી જનારી વસ્તુ સમજે છે. કશાથી હું કગી નહિં ત્યારે એણે મને કહ્યું કે તમારા વૈધવ્યની વાત સાંભળતાં એમના પ્રેમનું એક બિન્દુ પણ રહે છે કે કેમ તે જોજો.

જગદીપ—એ વચન સાંભળી તને કાંઈ ખીક લાગેલી ?

વીણાવતી—શાની ખીક ?

જગદીપ—મારો પ્રેમ ઉડી જતાં ત્યાગ થવાની.

વીણાવતી (આંખોથી નિરોધ કરીને)—

(શાદૈક્ષવિક્રીડિત.)

પેલું સારસ જોડું જે વિચરતું દીસે નદીને તટે,
એમાંની કંઈ વેળ સુધિ સ્થળ આ માદા હતી એકલી;
કાંઈ કાળ વિતે પછીયિ નર ત્યાં આવી મળ્યો એહને;
એને ત્યાગિની ખીક લાગિ નયિ તો લાગે મને શી રિતે ? ૮૭.

જગદીપ—હું એવા વિશ્વાસને પાત્ર છું તેથી પોતાને ધન્ય માનું છું. પરંતુ, સંસારનો માર્ગ સરસ નથી. આપણામાં હાલ વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ છે, તેથી, આપણે લગ્ન કરીશું તો કદાચ રાજગદીનો માર્ગ બંધ થઈ જશે, અને, જનસમૂહ આપણી સાથે સંબંધ નહિં રાખે.

વીણાવતી—એથી મારા જગદીપના જગદીપ-પણામાં ફેર પડશે ?

જગદીપ—

(ઉપજ્ઞાતિ.)

વીણાવતી પ્રેમચિત્રે જે વિંટાયો,
વીણાવતી સંગચિત્રે જે ધડાયો;
જેને ન વીણા વિણુ યોગ ક્ષેમ,
જુદો અને તે જગદીપ કેમ ?

૮૮.

વીણાવતી—તો વીણાને રાજગાદીની કે જનસમૂહના સંબંધની શી દરકાર હોય ?

જગદીપ—આપણા સુખની પરિપૂર્ણતા કરવા લગ્નનો દિવસ કરાવવાનો તે મારા કનકપુર ગયા પછી ફરી શકશે. એટલો વિલંબ થશે.

વીણાવતી—વિલંબ એટલે વિયોગ !

જગદીપ—પ્રેમપત્નના પ્રવાસીઓના ભાથામાં થોડોધણો વિયોગ આવ્યા વિના રહેતો નથી. અને, તેના આરમ્ભમાં જ આસ્વાદ કરી લેવો એ સાઈ છે કે પછી મિષ્ટ આસ્વાદ જ બાકી રહે.

વીણાવતી—આ વાદી બહારતું જગત બહુ વિશાળ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તો એ જગત આવડું મહોડું જતાં તે પ્રેમમાંથી વિયોગ નાચુદ કરવાનો કોઈ ઉપાય દર્શાવી શકતું નથી ?

જગદીપ—જગત તો કોઈ ઉપાય દર્શાવી શકે તેમ નથી. પરંતુ, જગતના જે નિયંત્રાએ પ્રેમતું વરદાન આપ્યું છે તેણે આશાતું પણ વરદાન આપ્યું છે, અને, તેવડે વિયોગકાળમાં પ્રેમીઓનાં હૃદય ટકી રહે છે. અને, આપણે ફરી મગીએ ત્યાં સુધી આશાને જ આધારે જીવીશું.

(બંને બચે છે.)

અંક સાતમો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલથી કનકપુર જવાનો માર્ગ.

(જગદીપ અને દુર્ગેશ વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્ગેશ—એમાં કાંઈ સંદેહનો અવકાશ જ નથી. રાજપુરુષોએ અને પ્રજાના અગ્રેસરોએ સર્વત્ર એ જ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે કે જગદીપદેવ રાજગાદીએ બેસે.

જગદીપ—કોઈનો ભિન્ન મત સંભળાયો જ નથી ?

દુર્ગેશ—માત્ર એક જ માણસનો ભિન્ન મત જાણવામાં આવ્યો છે. અને, તે માણસ તે બીજું કોઈ નહિં પણ શીતલસિંહ છે !

જગદીપ—શીતલસિંહ ! કેવું આશ્ચર્ય ! શીતલસિંહે તો મારો ખરો વૃતાન્ત સવારીની આગલી રાત્રે મારે મહોડેથી સાંભળ્યા પછી મને એમ કહેલું કે ‘આપ રાજ થવા યોગ્ય છો’ અને મને વિનંતિ કરેલી કે ‘મને આપના અચલ નિઃશ્વાન પરમ ભક્ત તરીકે સ્વીકારશો’ !

દુર્ગેશ—એ વખતે એનું ચિત્ત બચથી ઘેરાયેલું હતું, અને, બીજી કોઈ રીતે એને લાભ થવાનો માર્ગ હતો નહિં. પણ, ગાદી પરનો દાવો તમે મોકુફ રાખ્યો તેથી એને એક નવો મહત્વલોભ થયો છે. પોતાના પુત્રને રાણી લીલાવતી પાસે દત્તક લેવડાવી તેને ગાદી અપાવવાની એ ખટખટ કરે છે.

જગદીપ—અને, રાણી લીલાવતીની શી ઇચ્છા છે ?

દુર્ગેશ—તે હજી જણાયું નથી. પરંતુ, આ મહત્વલોભથી શીતલસિંહનું દુર્બલ ચારિત્ર્ય બહુ ઉપહાસપાત્ર થયું છે. પોતાને તે મારે ગૌરવવાળો કલ્પવા લાગ્યો છે.

જગદીપ—દુર્બલ કે પ્રબલ—કયા ચારિત્ર્યને મહત્વલોભ ઉપહાસપાત્ર નથી બનાવતો ?

(ઉપનતિ.)

મહત્વક્ષોભે નર મૂર્ખ થાય,
 મિથ્યા તરંગો કરિને કુલાય;
 મર્યાદ ભૂલી નિજ યોગ્યતાની
 ભરે ફલંગો કંઈ લંગડાતી.
 નીચા જનોની કરિ મિત્રતા તે
 સાહાય્ય શોધે ઉંચિ સિદ્ધિ માટે;
 દમામ પોક્ષો કરિ રાજિ થાય,
 પોતે જ પોતાથકિ તે ઠગાય.

૮૯

૯૦.

દુર્ગેશ—શીતલસિંહનાં એ વળખાંથી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. પણ,
 એક ખરેખરું ચિંતાકારણ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તમારાં માતા ભયંકર
 મંદવાડમાં છે.

જગદીપ—મારી માતા ! મારી વહાલી માતા ! એને શું થયું છે ? મને
 જ્ઞ કહો. એ વાત આટલી મોડી કેમ કરો છો ?

દુર્ગેશ—તમારા હૃદયને એકદમ સખત આઘાત ન થાય માટે પ્રથમ થોડી
 વિષમતાની હકીકત કહ્યા પછી આ ભારે વિષમતાની હકીકત કહેવાનું
 મેં રાખ્યું હતું. તમે દરબાર ભર્યો તે દિવસનાં એ માંદાં થયાં છે.

જગદીપ—હું સવારીમાં નિકળ્યો તે વખત તો એને કાંઈ માંદગી નહોતી,
 અને, એ ઘણા ઉમંગમાં હતી !

દુર્ગેશ—તમે રાણી લીલાવતીને ખરી હકીકત કહી એમના આવાસમાંથી
 નિકળી દરબારમાં આવ્યા તે જ વખતે તમારાં માતા માલણને વેશે
 રાણી લીલાવતી પાસે ગયાં. અનેલી હકીકત એમને માલમ નહિં તે
 પ્રકટ કરી રાણી લીલાવતીએ એમનો તિરસ્કાર કર્યો, તેથી, બે વચ્ચે
 કલહ થયો, અને, અતે તમારાં માતા બેભાન થઈ ગયાં.

જગદીપ—હું એક સ્થળે આઘાત બચાવવા ગયો ત્યારે ખીજે સ્થળે
 આઘાત થઈ બેઠો ! મનુષ્યની યોજનાશક્તિ કેટલી પરિમિત છે !
 ત્યાં તો મારી માતાની સંભાળ લેનાર પણ કોઈ નહિં હોય !

દુર્ગેશ—સાંવિત્રીદેવી અને કમલા ત્યાં હતાં.

જગદીપ—મેં જ તેમને રાણી પાસે મોકલ્યાં હતાં; પણ, રાણીને આશ્વાસનની જરૂર પડશે એમ ધારીને.

દુર્ગેશ—રાણીને પણ આશ્વાસનની જરૂર હતી. અને એ રીતે, સુભાગ્યે એ બે ત્યાં હોવાથી આપનાં માતાની પણ સારવાર થઈ. સાવિત્રી-દેવીની આગ્રાથી કમલા અને મંજરીએ એમને સાવધ કરી ઘેર મોકલ્યાં.

જગદીપ—ત્યારથી એનો મંદવાડ ચાલુ જ છે ?

દુર્ગેશ—પછી દરબારમાં તમે જો કહ્યું અને કયું તે એમના જાણવામાં આવ્યું એટલે એમનું હૃદય છેક ભાગી ગયું, અને, મંદવાડ બહુ વધી ગયો.

જગદીપ—એ ક્યાં રુદ્રનાથમાં છે ?

દુર્ગેશ—ના, કિસલવાડીમાં છે.

જગદીપ—એની પાસે કોઈ નહિં હોય !

દુર્ગેશ—દરબાર પછી હું તમારી ખોળમાં નિકળ્યો તે પછી કમલા એમની પાસે ગઈ અને આપણા વચ્ચેની મૈત્રીની હપ્તકત કહી ચાકરી કરવાની અનુચ્છા માગી. ત્યારથી કમલા એમની માવજત કરે છે.

જગદીપ—કમલાદેવીનો હું કેવો આભારી થયો છું ! પરંતુ, તમે જાનિ મને તરત ખબર કેમ ન મોકલાવી ?

દુર્ગેશ—તમારાં માતાએ જ ના કહી. ગાદીનો નિર્ણય થતા સુધી દૂર રહેવા તમે પંદર દિવસની અવધિ ડરાવી છે તે તમે પાળી શકો માટે તે પહેલાં તમારે ન આવવું એવી ધમ્મજા તેમણે દર્શાવી.

જગદીપ—મને ગાદી અપાવવા માટે જ એણે ખીચારીએ આ બધું કયું છે અને ખમ્યું છે. માતા વિના એવું કોણ કરે ? માતૃત્વની ધટના પ્રાણીઓને કેવી વરદાનરૂપ પ્રાપ્ત થઈ છે ! એ ધટનામાં પ્રાણીઓના હૃદયનો ઉદ્ધાસ કેવો અદ્ભુત રીતે સમાયો છે !

(અનુક્રમ.)

માતૃત્વ પ્રભુએ સર્જી ઉપજાવ્યો મિટો ઝરો;
કૃતજાતા, દયા, સ્નેહ સિંચાત નહિં તે વિના.

દુર્ગેશ—પશુઓ અને પક્ષીઓ જન્મ પછી થોડો કાલ જ માતૃત્વની કદર પિછાને છે, પણ, મનુષ્યો તે કદર કમમતી પિછાને છે, એમાં જ ખરે! મનુષ્યજાતિ અને બીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચેના ભેદનો આરંભ થાય છે. એ માતૃત્વની કદસ્થી જ મનુષ્ય કુટુંબ અને સમાજના ઉચ્ચ સાંસારિક બંધારણ તરફ વળે છે.

જગદીપ—અત્યારે તો એ સાંસારિક બંધારણમાં મને દુઃખભરી અને વિસંવાદી દ્વિવિધતા જણાય છે.

(પ્રિયંવદા.)

પ્રણયના મધુર રંગની પિછી
હૃદયના પટ પરે ફરંતિ જ્યાં,
સળગતો પ્રમળ અગ્નિ કષ્ટનો
નિકટ એ પટ પુઠે અદૃષ્ટ ત્યાં.

૯૨.

એ સુખ ખરૂં કે એ દુઃખ ખરૂં ?

દુર્ગેશ—એ બન્ને ખરાં છે, અને, એ બન્નેથી જ સાંસારિક બંધારણની ઉચ્ચતા ધડાય છે અને સંવાદી થાય છે.

જગદીપ—સુખદુઃખનો સંવાદ હોય કે ન હોય, પણ, અત્યારે બિનચરતે દુઃખાગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા હું તૈયાર છું. મારી વ્યાધિચરત માતા પાસે મને ત્વરાથી લઈ ચાલો.

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ : કિસલવાડીમાંતું ઘર.

(ખાટલા પર મહોટિ તકીએ અઢેલીને બેઠેલી અમૃતદેવી અને ખાટલા પાસે આસને બેઠેલાં જગદીપ, દુર્ગેશ અને કમલા પ્રવેશ કરે છે.)

અમૃતદેવી—કમલાએ જેવી મારી ચાકરી કરી છે તેવી જગદીપ ! તારાથી પણ ન થાત. હમિદે મને કમલા જેવી જોઈ પુત્રી આપી હોત તો મારા હૃદયને કેવો વિસાઓ મળત ! પણ હું એક પુત્રને સુખી કરી

શકી નથી તે એ સંતાનને તો કેવાં એ દુઃખમાં મુકત !

જગદીપ—મને સુખી કરવા તે કયો પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો ? અને તેમ છતાં, હું સુખી ન થાઉં તો મારી જ સુખ પામવાની અશક્તિ. અમૃતદેવી—પણ, મારો કયો પ્રયત્ન સફળ થયો કે તને સુખ પામવાનો વખત આવે ?

જગદીપ—પ્રયત્ન સફળ થવાની જરૂર છે ? મારી માતાએ મને સુખી કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે એ વાત જ પરમ સુખ ઉદ્દેશ્ય કરવાને સમર્થ નથી ?

અમૃતદેવી—જગદીપ ! તને એટલું સુખસાધન પ્રાપ્ત થયું છે તો મારા અન્ત પહેલાં એટલો મને સંતોષ થયો. બીજા કોઈ પણ સંતોષ વિના મારે મરવાનું છે ! પ્રભુ ! જેવી તારી ઇચ્છા ! (તકીઆ પર માથું ફેરવી નાખે છે.)

કમલા—બા સાહેબ ! આવા સંતાપથી આપની તબીયત બગડી છે, અને, વધારે બગડે છે. વૈદ્યરાજે તો આટલું બધું બોલવાની પણ ના કહી છે.

અમૃતદેવી (માથું પાછું ફેરવીને)—જે શરીર સુધરવાનું નથી તે વહેલું બગડે કે મોડું બગડે એમાં શો ફેર છે ?

જગદીપ—મા ! તું તારા મનને નિરાશાથી કેમ ઘેરાવા દે છે ? તારા આશાવન્તપણામાં આખા યુગને પ્રોત્સાહિત કરવાનું સામર્થ્ય હતું તે ક્યાં ગયું ?

અમૃતદેવી—કચરાઈ ગયું, છુદાઈ ગયું. હવે મને સમજાયું છે કે

(અનુહત્.)

આવે કાલતણો બાર એવો સખ અસલ કે
આશાવન્તનું સામર્થ્ય ટકે એક જ સત્વથી.

૯૩.

પણ, એ સામર્થ્ય ભાગી ગયા પછી એ સત્વનું બાન થયું તે શા કામનું ?

કુર્મીશ—બા સાહેબ ! પ્રશ્ન પુછું તે ક્ષમા કરશો. એ સત્વ તે કયું ?

અમૃતદેવી—ઈશ્વરશક્તિ.

કમલા—ઈશ્વરશક્તિની આપનામાં શી ન્યૂનતા છે ?

અમૃતદેવી—કમલા ! તને આ મંદવાડ વખતનો જ મારો પરિચય છે.
પણ,—હા ! મનુષ્યોની સ્મૃતિઓ પર થોડે થોડે અન્તરે પ્રલય ફરી
વળતો હોય તો કેવું !

જગદીપ—માનવસ્મૃતિઓમાં હુઆડી દેવા કરતાં તરતું રાખવા જેવું
બધું વધારે હોય છે.

અમૃતદેવી—એકંદરે સરવાળે તેમ હશે. પરંતુ, પર્વતરાયનું મૃત્યુ થયું તે
દુર્ભાગ્ય દિવસના મારા સંકલ્પોની સ્મૃતિ તરતી રહી ન હોત તો
મારા અન્તસમયની વેદના કેટલી ઓછી થાત !

જગદીપ—મેં એ સંકલ્પોમાં સામીલ થઈ તારી અડધી જવાબદારી મારે
માથે લીધી છે.

અમૃતદેવી—મારા અધર્મ્ય સંકલ્પોમાં તને સામીલ કરવાથી મારી જવાબ-
દારી અડધી થયેલી લાગતી નથી, પણ, બેવડી થયેલી લાગે છે.

જગદીપ—ગમે તેમ હોય, પણ, ભૂત કાળ બદલાય તેમ નથી.

અમૃતદેવી—તેથી જ સ્મૃતિઓનો હુમલો હું પાછો હટાવી શકતી નથી.

કમલા—ભૂત કાળની સ્મૃતિઓને પડતી મુઠ્ઠી ભવિષ્ય કાળની આશાઓનું
મનન કેમ ન કરવું ?

અમૃતદેવી—એવો વિશ્લેષ થઈ શકતો હોય તોપણ ક્ષી આશાઓનું
હું મનન કરું ?

કમલા—જગદીપદેવના રાજ્યારોહણની આશાઓનું.

દુર્ગેશ—અને, એ માત્ર આશાનો વિષય નથી. જગદીપદેવ ગાદીએ બેસશે
એ નિશ્ચય છે.

જગદીપ—શીતલસિંહ પોતાના પુત્રને દત્તક નહિં લેવડાવી શકે ?

દુર્ગેશ—ભગવન્ત આજ સવારે જ કહેતા હતા કે શીતલસિંહ કદી
ધાવવાનો નથી.

અમૃતદેવી—શીતલસિંહનું ગળું કેટલું ! એક કુદકો માર્યા પછી બીજો
કુદકો તો શું, પણ, બીજું ડગલું ભરવાની એનામાં મતિ નથી.
મને એની બીક નથી.

જગદીપ—ત્યારે શાની બીક છે ?

અમૃતદેવી—લીલાવતીનાં વચન ખરાં પડવાની. એણે મારો તિરસ્કાર કરી મને કહ્યું હતું કે ‘ તું મરતા સુધી માલણ જ રહેવાની છે. ’ માફ મરણ આણવાની કે મને માલણ રાખવાની લીલાવતીની સત્તા નથી. પણ, એ વચન સાંભળ્યાં તે જ વેળા મને ભાન થયું કે એ શિક્ષા મને ઘટે છે, અને, તે ક્ષણથી માફ હૃદય ભાગી ગયું છે અને મારી આસાઓ શૂન્ય થઈ ગઈ છે.

દુર્ગેશ—જગદીપદેવને ગાદીએ એડેલા જોશો એટલે આપ રાજમાતા થશો અને રાણી લીલાવતીનાં વચન ખોટાં પડશે.

અમૃતદેવી—જગદીપ ગાદીએ બેસશે કે કેમ એ કલ્પના કરવી મેં મુઠ્ઠી દીધી છે. એવો દિવસ હું જોવાની નથી એમ માફ અન્તઃકરણ સાક્ષી પુરે છે.

જગદીપ—મા ! મારી મા ! તારો સન્તાપ મને આપ, અને, મારી જે કંઈ શાન્તિ છે તે તું લઈ લે.

અમૃતદેવી—એ અશક્ય છે. શી રીતે અદ્ભોતદ્ભો થાય ! જે કારણોથી મને સન્તાપ થયો છે, અને, જે કારણોથી તને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો થયાં અને ગયાં. તેની આપણે કેમ થાય ?

જગદીપ—એવો આપણા બે વચ્ચે શો ફેર પડી ગયો છે ?

અમૃતદેવી—મારી આસાથી તેં મારા અધર્મ સંકલ્પો ગ્રહણ કર્યા, પણ, તું આગળ જતાં અટક્યો; અને, હું એ માર્ગે આગળ ને આગળ ચાલી, એ જ ફેર. પરંતુ, એ પરિતાપની કથા હવે પડતી મુકો.

જગદીપ—તને કંઈ આનન્દ થાય એવી કથા હું કહું.

અમૃતદેવી—હવે આ જીર્ણ કલેવરમાં આનન્દનો ઉદય થઈ શકે તેમ નથી. ભાગેલું હાથું આ લોકમાં ફરી સંઘાતું નથી, પરંતુ, તને આનન્દ થતો હશે તો તે જોઈ મને સંતોષ થશે.

જગદીપ—મારા જીવનની સહચારણી મને મળી આવી છે.

અમૃતદેવી—સુખી થજો.

જગદીપ—તને જિજ્ઞાસા થતી જણાતી નથી, તોપણ કહું છું કે જોના પાણિ-ગ્રહણ કરી હું ધન્ય થવાનો છું તે પર્વતરાયની પુત્રી વીણાવતી છે.

કમલા—પર્વતરાયનાં પુત્રી વીણાવતી તો બાલ્યાવસ્થામાં વિધવા થઈને ગુજરી ગયાં છે !

જગદીપ—ગુજરી ગયાં છે એ વાત ખોટી છે. વિધવા થયેલાં એ વાત ખરી. પણ, એ વૈધવ્યમાં અન્યાય અને કૂરતા હતાં. અને, લગ્નથી એ અન્યાય અને કૂરતા દૂર થતાં હોય અને પ્રેમનો ઉદ્ધાસ થતો હોય તો તે કર્તવ્ય નથી ?

અમૃતદેવી—પુત્ર ! તને એ કર્તવ્ય લાગતું હોય તો બેશક કરજો. મારી સહાયતા વિના હવે તારે કર્તવ્યનિર્ણય કરવાનો છે. અને, જ્યાં તને કર્તવ્યપ્રતીતિ થઈ, ત્યાં તે પાર પાડવા સાર તારામાં આત્મ-બળની ખામી નહિ જણાય એવી મારી ખાતરી છે. હવે, ઐહિક વિષયોમાંથી માફ મન ખસેડી લેતા પહેલાં એક વાત મારે કહેવાની છે. તે કહેવી રહી ન જાય તે માટે મને ઘણી ઉત્સુકતા છે.

દુર્ગેશ—હું અને કમલા બહાર જઈએ ?

અમૃતદેવી—ના. મારાં વચન તમારે પણ સાંભળવા સરખાં છે. અને, જે એક વેળા બલકા હતી તે એ વચન કહી ગઈ છે એમ જગત ન માને તો તમે સાક્ષી પુરવા લાગજો. (ય્યાર બેસીને) જગદીપ ! તને પર્વતરાય બનાવવાની યોજના મેં કરી તે દિવસે એ છલની શિક્ષા ભોગવવાનું મેં માથે લીધું હતું, અને, મારા આગ્રહ ઉપરથી તેં પણ તેમ કયું હતું, પરંતુ, હવે મને બાન થયું છે કે ધર્મિવરનું નીતિવિધાન તો એવું છે કે મનુષ્યે છલ ન કરવું અને છલની શિક્ષા વહોરી ન લેવી. અનીતિની શિક્ષાને પત્ર થવાનું કયુલ કરી અનીતિ કરવી એ નીતિબ્યવસ્થા નથી, એ મનુષ્યધર્મ નથી.

(ઉપભતિ.)

નીતિબ્યવસ્થા કરિ ધર્મિવરે જ,
છે માત્ર તેને અનુકૂલ વિશ્વ;
નવી વ્યવસ્થા કરવાનિ શક્તિ
નથી મનુષ્યત્વ વિશે રહેલી.

૭૪

જગદીપ—અને, વિશ્વની નીતિબ્યવસ્થા સામે કમકામનો પ્રયત્ન બંધ જતાં હું તારા પ્રત્યેના પ્રેમમાં નૂન રહ્યો તે ક્ષમા કરજો.

અમૃતદેવી—એમાં તારો શો અપરાધ હતો ?

(અનુદુષ.)

વિરોધી સત્યનો એવો પ્રેમ વિશ્વે અશક્ય છે;

જ્યાં સત્ય ત્યાં જ છે પ્રેમ, જ્યાં પ્રેમ ત્યાં જ સત્ય છે. ૯૫.

(આઘે નજર કરતાં વિહ્વલ થઈને) અરે ! આ બારીમાંથી એ કારમી જગા દેખાય છે એ તો હું આજ આમ બેઠી થઈત્યારે ખબર પડી !

જગદીપ—ક્યી જગા ?

અમૃતદેવી (ભયભીત ચહેરે આંગળીથી બતાવીને)—તે જ જગા, જગદીપ ! તે જ જગા. (તટ્ટાયા પર પડીને) તે જ એ જગા છે કે જ્યાં પર્વતરાયનું શયન દાટયું છે. દાટતી વેળા એના હૃદયમાં ચોંટિલું બાણ મેં ખેંચી કહાડ્યું હતું. પણ, મારા હૃદયમાં ચોંટિલું બાણ કોણ ખેંચી કાઢશે ? મને અહીંથી લઈ જાઓ. આ ખંડમાં હું મુર્છાનહિં શકું. કૃપાલુ પ્રભુ ! કદાચ તારા શાન્તિધામમાં કોઈ ખંડ—(બેસાન થઈ નય છે.)

(જગદીપ, દુર્ગેશ અને કમલા અમૃતદેવીનો ખાટલો ઉંચકીને લઈ નય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થળ : શીતલસિંહનું ઘર.

(શીતલસિંહ વિચારમાં ફરતો પ્રવેશ કરે છે.)

શીતલસિંહ (સ્વગત)—મને જે મહોટી બીક હતી તે તો પતી ગઈ. એ બલકાનો બુદ્ધિપ્રભાવ એવો હતો કે મારી બધી યુક્તિઓને તે ઉધી વાળી નાખત. પણ, એ તો આ દુનિયામાંથી ગઈ એટલે એક નિરાંત થઈ. પણ, એમાં મારા કાર્યની સિદ્ધિ આગળ શી રીતે વધી ?

(નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

નોકર—જી, ખારણે કોઈ બ્રાહ્મણ આવ્યો છે તે કહે છે કે આપને મળવું છે.

શીતલસિંહ—કોણ છે ?

નોકર—ડાસો છે ને મહોટી દહાડી છે.

શીતલસિંહ—શું કામ છે તે કહે છે ?

નોકર—કહે છે કે કાશી જઈ' છું ને વાટમાં ખચ્ચી ખુરી છે માટે મદદ માગવા આવ્યો છું.

શીતલસિંહ—એને અહીં મોકલ, અને, એ જાય ત્યાં સુધી તું ઓટલે બેસજે.

(નોકર જાય છે.)

શીતલસિંહ—સંસાર તો મળી. પણ, વખતે બીજું કોઈ એ સંસાર જાણી ગયું હોય, અને, તેનો ઉપયોગ કરી મને છેતરવા આવ્યું હોય તો ? એમ હોય તો તો વસમું થાય. જોઈ' છું. હું એકદમ વાત નહિ' છું તો.

(લાંબા છુટા કેશ અને લાંબી દહાડીવાળો, કામળી ઓઢેલી, અને હાથમાં લાકડી લીધેલી, એવો બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

બ્રાહ્મણ—જનમાન, રાજ કલ્યાણ થાઓ.

(ચોપાઈ.)

મનના સઘળા કળાને કામ,

માઝ્યા પૂરા મળજો દામ;

ગાદીવારસ ઉગળે કુબે,

દિકરા દિકરી પરણા સુબે.

૯૬.

શીતલસિંહ (સ્વગત)—નિશાની તો એ જ. (મહોટી) આવો મહારાજ ! તમે કોણ છે ?

બ્રાહ્મણ—કોણ છું તે ખબર ના પડી ? (બારણું અંદરથી ખંધ કરીને સાંકળ વાસે છે, અને, ખોટા કેશ ને ખોટી દહાડી કાઢી નાંખે છે, કામળી ને લાકડી ફેંકી દે છે, અને, સ્ત્રીને વેશે પ્રકટ થાય છે.) ખરે ! સંસાર કલ્યાણ છતાંએ તમે મને ના ઓળખી ?

શીતલસિંહ—મંજરી ! સંસાર તો મેં પારખી. પણ, મને એમ થયું કે વખતે બીજું કોઈ સંસાર જાણી ગયું હોય, અને, તે હોય તો ?

મંજરી—થોડા વખતમાં ઘણું કરવાનું, અને, તેમાં આમ ખીતા અને અચકાતા ફરશે તો કામ કેમ પાર પાડશે ?

શીતલસિંહ—કામ એવું જોખમનું છે કે આખરે ફાવીએ નહિં તો માર્યા જવાનો વખત આવે. પણ, તારી હિમ્મત જોઈ હું ત્યારે કોઈકોઈ વાર મને પણ હિમ્મત આવે છે. વાઈ હવે કહે: કીલાવતી રાણી સાહેબ આગળ દત્તક લેવાની વાત ખીજા કોઈ પાસે કરાવવાનું તારાથી બન્યું છે કે નથી બન્યું ?

મંજરી—જેને પુછું હું તે કહે છે કે મારાથી એ નહિં બને.

શીતલસિંહ—એનું શું કારણ ?

મંજરી—સહુ જાણે છે કે ભગવન્ત આ દત્તવિધાનની વિરુદ્ધ છે.

શીતલસિંહ—ભગવન્ત વિરુદ્ધ હોય તેથી શું થઈ ગયું ? રાણી સાહેબ પોતાની ઇચ્છાથી દત્તક લેવા મુખત્યાર છે.

મંજરી—મુખત્યાર તો છે; પણ, હવે તો રાણી સાહેબને ભગવન્ત પર એવી શ્રદ્ધા એસી ગઈ છે કે એમને પુછ્યા વિના સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પગલું ન ભરે.

શીતલસિંહ—પડેલાં તો રાણી સાહેબ ભગવન્તથી કાંઈક નારાજ રહેતાં !

મંજરી—પણ, જલદા સાથે તકરાર થઈ અને રાણી સાહેબની તખીયત બગડી ત્યારે શ્રીમતી પાસે હતાં, અને, તેમના આશ્વાસનથી એવી શાન્તિ મળી કે રાણી સાહેબ તેમને ઘડીઘડી બોલાવવા લાગ્યાં. અને, રાણી સાહેબનો મંદવાડ વધ્યો ને રાજનો મામલો ગુંચવાયો તેમ શ્રીમતી સાથે ભગવન્તને પણ રાણી સાહેબ સલાહ માટે બોલાવવા લાગ્યાં. અને એ રીતે, તેમના તરફ બહુ આદરભાવ થયો.

શીતલસિંહ—તેં પોતે રાણી સાહેબને મહોડે ફરી દત્તકની વાત છેડી હતી ?

મંજરી—છેડી હતી. પણ, બહુ ગુસ્સે થાય છે, અને, એ વિશે એક અક્ષર પણ સાંભળવાની ના પાડે છે. મંદવાડમાં બેચેની વધે એ બીકે વધારે કહેવાનું નથી.

શીતલસિંહ—ભગવન્ત સાથી દત્તવિધાનની વિરુદ્ધ છે ?

મંજરી—એમને અને શ્રીમતીને કોણ જાણે સાથી જગદીપ પ્રત્યે બહુ માન-વૃત્તિ બંધાયેલી છે. એ જ ગાદીને લાયક છે એમ એ બન્ને માને છે.

શીતલસિંહ—પુષ્પસેનની કંઈ સમજણ પડી ?

મંજરી—સમજણ શી પડવાની હતી ? દુર્ગેશ અને જગદીપ વચ્ચે ગાઢી મૈત્રી છે. અને, જ્યાં કમલાદેવી ત્યાં પુષ્પસેન. પુષ્પસેન કદાચ તટસ્થ રહેવા ઇચ્છા કરે, તોપણ, કમલાદેવીના પ્રભાવ જેવો તેવો છે ?

શીતલસિંહ—સૈન્યની મદદ વગર તો દત્તવિધાન થયા પછી પણ આપણે નિષ્ણ થઈએ.

મંજરી—પણ, રાણી સાહેબ દત્તક લે તો પર્વતરાય મહારાજનો દત્તકપુત્ર ગાદીએ કેમ ન આવે એ ગુંચવણ ઉભી થાય ખરી. મારે બ્રાહ્મણ જમાડવો છે એમ કહી વંચુલને મેં મારી પાસે બોલાવ્યો હતો. એને વાતમાં નાખતાં એ બોલી ગયો કે જગદીપ પોતે એમ કહે છે કે ‘લીલાવતી રાણીને દત્તક લેવાનો હક છે, અને, એ દત્તક લે તો દત્તકપુત્ર પર્વતરાયનો વારસ ગણાય એની ના ન કહેવાય’ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થતા સુધી પોતાના રાજ્યાભિષેકની જગદીપ ના પાડે છે.

શીતલસિંહ—જગદીપ ભણ્યો છે પણ ગણ્યો નથી અને ન્યાયનું પુતળું છે એટલો આપણને ફાયદો છે.

(બહારથી કોઈ બારણું ઠોકે છે.)

શીતલસિંહ (ગભરાઈને)—એ શું ! કોણ આવ્યું હશે ? એણે બારણું રહી આપણી વાત સાંભળી હશે ?

મંજરી—રાજના આપ થવું હોય તો જરા કંઈ થવું પડે. (બ્રાહ્મણનો વેશ ફરી ધારણ કરીને) હવે બારણું ઉઘાડો.

(શીતલસિંહ બારણું ઉઘાટે છે એટલે નોકર પ્રવેશ કરે છે.)

શીતલસિંહ (ગુસ્સે થઈને)—મેં તને એટલે એસી રહેવાનું નહોતું કહ્યું ?

નોકર—જી, હા. પણ આ મહારાજનો કોઈ સાથી દોડતો આવ્યો છે તે કહે છે કે આપણે ઉતર્યા છીએ તે ધરમશાળામાં આગ લાગી છે માટે એકદમ ચાલો. એ બહુ આકળો થયો એટલે હું કહેવા આવ્યો.

મંજરી—એને અહીં મોકલ બાઈ.

શીતલસિંહ—અને, તું પાછો એટલે એસ.

(નોકર બચે છે.)

શીતલસિંહ—એ તારો સાથી અહીં આવશે તો કંઈ અટકળ કરશે ને ખીજને વાત કરશે તો ભરમ પડી જશે. આગ લાગી છે ત્યાં તારે જવું હોય તો જા.

મંજરી—એ મારો સાથી એ નથી અને આગ એ નથી લાગી. પૂર્વમંડળની સરહદ પાસેના રાજાને સૈન્યની મદદ માટે પુછાવવા આપણે ફત મોકલ્યો હતો તે આજે આવે એમ વચ્ચે હતી, તેથી, હું મારા વિશ્વાસુ માણસને કહેતી આવી હતી કે મારા ગયા પછી એ આવે તો આગની સંજ્ઞા આપી એને અહીં મોકલજે. હું બ્રાહ્મણને વેશે હમણે તે પણ એને કહ્યું છે.

(ફત પ્રવેશ કરે છે અને મંજરીના હાથમાં કાગળ આપે છે.)

મંજરી (કાગળ વાંચીને)—તું જા. આપણો સામાન કહાડી લીધો છે તે બસ છે. ધરમશાળા છો બળી જતી.

(ફત જાય છે.)

મંજરી—કાગળમાં લખ્યું છે કે એ રાજા સૈન્ય મોકલવા ખુશી છે, પણ, એવી શરત કરે છે કે એને એક કરોડ દામ આપવા અને પૂર્વમંડળનો આખો પ્રદેશ આપી દેવો.

શીતલસિંહ—એક કરોડ દામ તો મારજુદ કરી લોકો પાસે ઉધરાવીને આપીએ, પણ, પૂર્વમંડળ આપી દેતાં તો મારા પુત્રને મળવાની ગાદી નહાની થઈ જાય.

મંજરી—ગાદી મળવાના જ વાંધા છે ત્યાં નહાની મહોટી ક્યાં કરો છો ?

શીતલસિંહ—તને ઠીક લાગતું હોય તો હું ના કહી શકવાનો છું ?

મંજરી—સૈન્યની મદદનું તો આમ નક્કી થયું. દત્તવિધાન થાય તો પછી તરત સૈન્ય બોલાવાય. માટે, એ તેમ કરી દત્તવિધાનનું નક્કી કરવાનો માર્ગ લેવો જોઈએ.

શીતલસિંહ—રાણી સાહેબ હક લઈને એસે ત્યાં શો ઉપાય ?

મંજરી—મેં એક ઉપાય શોધી કહાડ્યો છે. રાણી લીલાવતીના પીએરનો પુરોહિત અત્રે આવેલો છે. એના પર રાણી સાહેબની કૃપા છે. એ પુરોહિતને દાન દક્ષિણાથી રાજ કરી તમે એની માગફત રાણી સાહેબ પાસે એટલું કમુલ કરાવો કે એની રૂબરૂ રાણી સાહેબ એક વાર તમારી મુલાકાત લે.

શીતલસિંહ—અને, એવી મુલાકાત થાય તો તે વખતે શું કરવું ?

મંજરી—તમે અને પુરોહિત રાણી સાહેબને બે વાત આગ્રહ કરીને કહેજો. એક તો એમ કહેજો કે જાલકાએ રાણી સાહેબ તરફ આવે દગો કરેલો અને આવેો દુરાચાર કરવા ધારેલો તેના પુત્ર ગાદીએ બેસે ? અને, બીજું એમ કહેજો કે જગદીપ વીણાવતી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે; દ્વનિયમાં વિધવા ફરી પરણે અને તે વળી ગુજરાતના રાજાની પુત્રી—તે તો ભારે અનર્થ થાય; અને, એવો અનર્થ કરનાર અને પર્વતરાયના કુલને કલંક લગાડનાર ગુજરાતની ગાદીએ બેસે ?

શીતલસિંહ—તારા જેવી વાચાલતાથી કહેતાં મને આવડે તો તો રાણીનું મન જરૂર ફરે અને મારો પુત્ર ગુજરાતની ગાદીએ આવે.

મંજરી—અને, મને પાંચ લાખ દામ મળે, અને, મારી પુત્રી તમારા પુત્ર સાથે પરણી ગુજરાતની રાણી થાય, એ આપણો કરાર ભુલવાનો નથી.

શીતલસિંહ—એ ભુલું ત્યારે તો શ્વાસોચ્છવાસ લેવાનું ના ભુલું ?

મંજરી—હવે શ્વાસોચ્છવાસ જલદી ચલાવી તમે પુરોહિત પાસે જાઓ. હું ફરી આવીશ ત્યારે અત્તર વેચનારને વેશે આવીશ, અને, બહારથી માણસ જોડે અત્તરનાં ત્રણ પુમડાં મોકલાવીશ. વળી, છેવટે એક ઉપાય તો છે જ. આવો તમારા કાનમાં કહું.

(શીતલસિંહના કાનમાં મંજરી વાત કહે છે. શીતલસિંહ અમકે છે. મંજરી આંગળી ઉંચી કરી તેને ચુપ રહેવા નિશાની કરે છે.)

(બન્ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ : દુર્ગેશનું ઘર.

(જગદીપ, દુર્ગેશ અને કમલા વાતો કરતા બેઠેલા પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્ગેશ—શીતલસિંહની ખટપટ વધતી જાય છે. ભગવન્ત કહેતા હતા કે શીતલસિંહ અને મંજરીની મદદે આવવા પૂર્વની સરહદ પરના રાજાએ લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું છે. તેણે પૂર્વમંડળના આપણા મંડળેશને ફેડી પોતાના લશ્કરને માર્ગ મળવાની ગોઠવણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તે તો નિષ્ફળ ગયો. ભગવન્તને લીધે સર્વ અધિકારીઓ રાજભક્તિમાં દદ રહ્યા છે.

કમલા—હવે ગુજરાતના વહાણનું સુકાન ફક્ત રાણી લીલાવતીના હાથમાં છે. પણ, શ્રીમતીને એ વિશે લેશમાત્ર ચિન્તા નથી.

દુર્ગેશ—લીલાવતી રાણીના પીએરનો પુરોહિત આવેલો છે તેણે શીતલસિંહને રાણી સાહેબ રૂબરૂ લાવવાની અનુચ્છા માગેલી તેની રાણી સાહેબે ના પાડેલી, પણ, ભગવન્તે સલાહ આપી છે કે એમની મુલાકાત લેવી અને એ લોકો કહે તે બધું સાંભળવું. એ લોકો વિધવાવિવાહની અનિષ્ટતા રાણી સાહેબના મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાના છે.

જગદીપ—એક રાજપુરુષે મિત્રભાવે મને કહ્યું કે ‘આ વિધવાવિવાહની વાત પડતી મુકો તો અડધી ખટપટ શમી જાય. ગુજરાતના રાજાને કન્યાની ખોટ નહિં પડે.’ મેં ઉત્તર દીધો કે ‘ગુજરાતનું’ તો શું પણ આખો પૃથ્વીનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ તે મારે જગદીપ વીણાવતીનો ત્યાગ કરે તેમ નથી.’

દુર્ગેશ—ભગવન્ત આગળ કોઈએ એમ કહ્યું કે ‘હાલ જગદીપદેવ એમ પ્રકટ કરે કે “હું વીણાવતી સાથે લગ્ન કરવાનો નથી” તો શું? ગાદીએ બેઠા પછી એમને એ લગ્ન કરવું હોય તો કોણ અટકાવનાર છે?’

જગદીપ—એવા અસત્યવાદીને ગુજરાતની ગાદી પણ ન ધટે અને વીણાવતીનો હસ્ત પણ ન ધટે. ભગવન્તે શું કહ્યું?

દુર્ગેશ—ભગવન્તે ઉત્તર દીધો કે ‘ જગદીપદેવના ઉદાત્ત વીરત્વનો તમને ખ્યાલ નથી તેથી આવી સૂચના કરો છો. ભવિષ્યના ગુર્જરનરેશ કદી કાયરપણું દાખવે કે ઉન્નત પથથી એક પગલું આડું ભરે એવી કલ્પના પણ ન કરશો. ’

કમલો—એવા ઉદાત્ત વીરત્વની ભાવનાનું રાજ્ય સ્થપાશે ત્યારે જ ગુર્જર ભૂમિની સ્ત્રીઓની અવદશા દૂર થશે. ત્યારે જ પ્રજાને સાક્ષાત્કાર થશે કે સ્ત્રીની કિંમત તે માત્ર પુરુષના સાધન તરીકે નથી, પણ,

(શિખરિણી.)

પ્રતિષ્ઠા સ્ત્રીકેરી સકલ રહિ છે સ્ત્રીત્વનિ મહી;
વસ્ત્રું તેને સ્ત્રીત્વે પુરુષ સરખું માનવપણું;
ધડી જે મર્યાદા વિષયમય ભાવેથી પુરુષે
નથી તેથી સ્ત્રીની પદવિ કદિ મર્યાદિત થતી. ૯૭.

એ સાક્ષાત્કાર થશે ત્યારે એમ કહેનારા નહિં નિકળે કે વીણાવતી-
રેવીએ પોતાનું આયુષ્ય કષ્ટમાં અને કલેશમાં કહાડવું એમાં જ તેમના
જીવનની કૃતકૃત્યતા છે.

દુર્ગેશ—એ પુરોહિત એવી માન્યતાને આધારે જ જગદીપદેવને ઉપાત્ત
કરનાર તરીકે વગોવે છે,

જગદીપ—લીલાવતી-રાણીનાં પીએરમાંથી પુરોહિત સિવાય ખીજું કોઈ
કેમ આવ્યું નથી ?

દુર્ગેશ—પર્વતરાય મહારાજના મૃત્યુની હકીકત જાહેર થઈ તે પહેલાંનું
લીલાવતી રાણીનાં બહેનનું લગ્ન કરેલું છે. એ લગ્નપ્રસંગે જવાનું
નિમંત્રણ રાણી સાહેબના ભાઈ તરફથી અહીં આવી પહોંચ્યું તે
વેળા મહારાજના મૃત્યુની વાત પ્રકટ થઈ ગઈ હતી, અને, રાણી
સાહેબે ઉત્તર મોકલાવ્યો કે ‘ મને કુવામાં નાખી છે તેમાંથી નિકળીને
મારાથી અવાય તેમ નથી. હવે, મારી બહેનને કુવામાં ન નાખશો,
અને, તમારી મહોટાઈ કહેવાય એવે ઠેકાણે નહિં પણ મારી
બહેનનું સુખ વધે એવે ઠેકાણે તેને પરણાવજો. ’ એથી ભાઈ એનામાં
મન ઉઠ્યાં થયાં છે. વળી, એ લગ્ન હવે પાસે આવ્યું અને અટકે

તેમ નથી, તેથી ત્યાંથી શોક કરાવવા કોઈ સગાંથી અવાય નહિ.
તે માટે, એકલા પુરોહિતને શોક કરાવવા મોકલ્યા છે.

કમલા—અને, પુરોહિત મહારાજ મહેલમાં જઈ શોક કરાવે છે ને બહાર નિકળી ગાદીની ખટપટ કરે છે. શોક કરાવતાં આંખે કાંઈ ખરાબોટાં આંસુ વળગી રહ્યાં હોય તે પર શીતલસિંહના દામ લગાડતાં તે આંસુ લુછાઈ જાય છે. સુવર્ણમાં વાદળી જેવો આંસુ ચુસી લેવાનો ગુણ છે !

જગદીપ—અને, સુવર્ણને નિચોવતાં પાછાં તેમાંથી આંસુ જ નિકળે છે !

દુર્ગેશ—રાજા તો લક્ષ્મીપતિ છે. અને, લક્ષ્મીપતિએ એવી વૈરાગ્યવૃત્ત ધારણ કરવી ન જોઈએ.

કમલા—અને હવે તો, આપ સંસારના ઉમરા પર આવી પહોંચ્યા છો. વીણાવતીદેવીને સૌભાગ્ય અર્પણ થતું જોવાની અમારી ઉત્કંઠા હવે રોકી શકાતી નથી.

જગદીપ—મારી પ્રિય માતાના અવસાન પછી તરત લગ્નોત્સવ રચવાની મને ઇચ્છા થતી નથી, પણ, વીણાવતીને આવા સંજોગમાં અસહાય અવસ્થામાં રહેવા દેવી એ ઉચિત નથી. અહીંથી જઈ એને આજે નગરમાં તેડી લાવીશ. રાણી લીલાવતી પાસે અમારે બંનેએ જઈ એમને આશીર્વાદ માગી લેવો, અને, પછી લગ્નક્રિયા કરવી એવી મારી ધારણા છે. ભગવન્તે સંમતિ દર્શાવી છે.

દુર્ગેશ—તમે પાછા આવો ત્યાં સુધીમાં અમે ભગવન્તને તથા શ્રીમતીને મળી એ ધારણા પૂર્ણ કરવાની તૈયારી કરીશું.

(સર્વે જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ : પ્રભાપુર્વ મહેલમાં રાણીના આવાસમાંનો બેઠકનો ખંડ.

(આરામાસન ઉપર અઢેલીને બેઠેલી રાણી લીલાવતી અને તેની પાસે હથેલી મંજરી તથા ખીજ દાસી પ્રવેશ કરે છે. તે પછી પુરોહિત અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે, અને, આઘેથી નમન કરે છે.)

પુરોહિત—રાણી સાહેબ ! આપે કૃપાવન્ત થઈ અનુગ્રા આપી તેથી શીતલસિંહને આપની સમક્ષ લાવ્યો છું.

શીતલસિંહ—(લીલાવતીની વધારે પાસે આવી નમન કરીને)—હું મહારાજાનો અને આપનો હમેશનો વફાદાર સામંત છું.

લીલાવતી—તમારી વફાદારી મારા જાણવામાં છે. તમારે જે કાંઈ નિવેદન કરવું હોય તે જલદી કહી દો. મારી પ્રકૃતિ ઘણી અસ્વસ્થ છે. માત્ર ભગવન્તના આગ્રહથી આ મુલાકાત મેં કમુલ કરી છે.

શીતલસિંહ—રાણી સાહેબ ! બહુ જરૂરની વાત કહેવાની છે માટે જ ન છુટકે હું આપને શ્રમ આપવા આવ્યો છું. હું જાણું છું કે આપનું શરીર બેચેન છે.

લીલાવતી—માફ શરીર પણ બેચેન છે ને મન પણ બેચેન છે. માટે જ કહું છું કે પ્રસ્તાવનું લખાણ ન કરતાં વક્તવ્ય હોય તેનો ઉદ્ગાર કરી નાખો.

શીતલસિંહ—રાજના સામંત તરીકે મારી ફરજ છે—

લીલાવતી—તમારી ફરજો તો ઘણી છે, પણ, તેનો હીસાખ અત્યારે ક્યાં લેવા બેસીએ ?

શીતલસિંહ—હું એમ કહેવા જતો હતો કે જગદીપ ગાદીએ બેસે એમ કદી બનવું ન જોઈએ.

લીલાવતી—શા માટે ? તમારા પુત્ર કરતાં તો તે ગાદી માટે લાખગણી વધારે લાયક છે.

શીતલસિંહ—તે તો-તે તો રાણી સાહેબની મુખત્યારીની વાત છે. મારો પુત્ર તો આખરે રાજના સામંતનો પુત્ર છે, અને, જગદીપ તો જલકાનો પુત્ર છે.

લીલાવતી—તેથી શું ?

શીતલસિંહ—જે જલકાએ આપના તરફ આવો દગો કરેલો અને આવો દુરાચાર કરવા ધારેલો તેનો પુત્ર આપના પતિની ગાદીએ બેસશે ?

લીલાવતી—એમાં તો તમે અને જલકા એક તાજવે તોળાઓ એવાં છે. જે શીતલસિંહે મારા પતિને જલકાની જળમાં ઉતાર્યા, જે શીતલસિંહે મારા પતિનું અવસાન શુભ રાખ્યું, જે શીતલસિંહે પરપુરુષને મારો પતિ બનાવવાની અને મારા પતિને નામે ગુજરાતનો રાજા બનાવવાની દુષ્ટ છલમય યોજનાનો અમલ કર્યો, તે શીતલસિંહનો પુત્ર મારા પતિની ગાદીએ બેસશે, અને, તે મારી જ પસંદગીથી ?

શીતલસિંહ—જલકાની શિખવણીને હું વશ થયો એટલી મારા મનની નિર્બળતા. બાકી, હું નિર્દોષ છું.

લીલાવતી—નિર્બળ મનના મનુષ્યો પ્રબળ મનના મનુષ્યો કરતાં ઘણા વધારે ભયંકર હોય છે. પ્રબળ મનનો મનુષ્ય દુષ્ટ થાય છે ત્યારે માત્ર પોતાની ધારણા જેટલું જ અહિત કરી શકે છે, પણ, નિર્બળ મનનો દુષ્ટ મનુષ્ય તો અનેક દુષ્ટોની ધારણાઓનો સાધનભૂત બને છે.

પુરોહિત—રાણી સાહેબ ! આપ કહો છો તે યથાર્થ છે. શીતલસિંહ તે માત્ર પોતાના સ્વાર્થની વાત કરે છે. પરંતુ, આપની રજા હોય તે દરમિયાનની વાત બાળુએ રાખતાં બીજો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે વિશે કહું.

લીલાવતી—કહો. આ વેળા મન ઉઠાળવા હું સજ્જ થઈ બેઠી છું.

પુરોહિત—આપ અશાંત થાઓ એવી સ્વાર્થની વાત હું કહેવાનો નથી. હું તો ધર્મનો વિષય લઈને કહું છું કે વીણાવતીએ અને જગદીપે લગ્ન કરવા ધાર્યું છે તે સંકલ્પમાંથી તેઓ કોઈ કારણથી અટકે તેમ નથી. વિધવાનો પુનર્વિવાહ તો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અને અધર્મ્ય છે.

લીલાવતી—અમારા પ્રધાનજી કહે છે કે શાસ્ત્રમાં વિધવાના પુનર્વિવાહની અનુમતિ છે, અને, હાલ તેની રૂઢિ નથી, પણ, રાજા રૂઢિ બદલી શકે છે.

પુરોહિત—આપના પ્રધાનજી કહેતા હશે પણ તે યથાર્થ નથી.

લીલાવતી—ગુજરાતમાં તો ગુજરાતના પ્રધાનની જ સલાહ માન્ય થાય. અને, ભગવન્તની શાસ્ત્રનિપુણતા સુપ્રસિદ્ધ છે.

ચુરોહિત—એ લગ્ન થતું ન અટકાવાય, તોપણ, જે કાર્યથી ક્ષત્રિયમાં અનર્થ થયો ગણાય અને ગુજરાતના રાજકુટુંબને કલંક લાગેલું ગણાય, તે કાર્ય કરનાર જગદીપ પર્વતરાય મહારાજની ગાદીએ બેસે એ કેમ થવા દેવાય ?

લીલાવતી—એ અનર્થ નથી અને કલંક નથી એમ મારી પ્રતીતિ થઈ છે. એ બેનો ઉચ્ચ પ્રેમ જ વિશુદ્ધતાની સાક્ષી પુરે છે. વીણાવતી ફરી સૌભાગ્યથી સુખી થઈશકે તેમ છે તો શા માટે તેનું જીવન નાખી દેવું ? અને, જગદીપ ગાદીએ બેસશે તો મારા પતિની પુત્રીના વંશ ગાદીએ રહેશે. શીતલસિંહના વંશમાં ગાદી જાય એ શી રીતે વધારે સાફ છે ?

ચુરોહિત—પણ, જગદીપ તો આપના પતિના શત્રુનો પુત્ર !

લીલાવતી—શત્રુ છતાં પણ તે એક વાર ગુજરાતનો રાજા હતો. વળી, જગદીપ ગાદીએ બેસે એવી સમસ્ત પ્રજાની ઇચ્છા છે તેની અવગણના કરવી યોગ્ય છે ?

(અનુકુપ.)

રાજ્યનાં હિતકાર્યોમાં લોકેચ્છા માનવી ધરે;

અનાદર પ્રજાનો જ્યાં રાજલક્ષ્મી ન ત્યાં વસે. ૯૮.

ચુરોહિત—આપને પ્રધાનજીએ આ સિદ્ધાન્ત કહ્યા હશે !

લીલાવતી—જે મંત્રીશ્ર્વર પોતે આવા ઉચ્ચ સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કરી શકે છે અને મારી પાસે ગ્રહણ કરાવી શકે છે તેમનો મહિમા કંઈ સાધારણ છે ?

ચુરોહિત—પ્રધાનજીનો બુદ્ધિપ્રભાવ વિશાળ છે. પરંતુ, જે માણસના બાણથી પર્વતરાય મહારાજના પ્રાણ ગયા તેને જ તેમનો વારસ થવા દેવો એ મારી અદ્ય બુદ્ધિને તો ઉચિત લાગતું નથી.

લીલાવતી—એ અકસ્માત હતો અને તેમાં જગદીપનો દોષ લેશમાત્ર નહોતો. એ જગદીપની ઉદ્દાત્તતાને લીધે જ રાજદરબાર કપટમાં ઘેરાતાં બચ્ચો છે અને મારા શિયળનું રક્ષણ થકું છે, તે માટે ઉપ-

કારવૃત્તિ ઘટતી નથી ? અને, આ અવસ્થાએ આવ્યા પછી, અત્યારે જગદીપને ગાદીએ બેસતો અટકાવી ગુજરાતને કલહમાંથી અને પર-રાજ્યોના હુમલામાંથી બચાવવાનો કોઈ માર્ગ સૂચવો છો ? આપ વૃદ્ધ છો અને અનુભવી છો.

પુરોહિત—આપ કૃપાવન્ત થઈ પુછો છો મારે કહું છું કે આપ કોઈને દત્તક લઈ ગાદીએ બેસાડો એ જ માર્ગ છે.

લીલાવતી—કોને દત્તક લેવાની આપ સલાહ આપો છો ?

પુરોહિત—હું તો તટસ્થ છું, મારે કાંઈ લાભાલાભ નથી. પણ, અહીં આવ્યા પછી મેં અહીંના સામન્તો અને ક્ષત્રિયો સાથે પ્રસંગ પાડ્યો છે. નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જોતાં મને તો લાગે છે કે શીતલસિંહને પુત્ર દત્તક લેવા મારે સહુથી વધારે યોગ્ય છે.

લીલાવતી—એનામાં શા વિશેષ ગુણ છે ?

પુરોહિત—વિશેષ ગુણ તો શું, પણ, શીતલસિંહ ઉપર પર્વતરાય મહારાજનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને, એ બધી રીતે વફાદાર છે ને વફાદાર રહેશે.

લીલાવતી—મંજરી ! તારો શો મત છે ?

મંજરી—આ સાહેબ ! રાજકાળમાં મારી તે શી અક્કલ ચાલે ! પણ, પુરોહિત મહારાજ આપના પિયરના છે એટલે અંગનું માણસ છે, અને, સારી સલાહ જ આપે. (સ્વામત) આ તો બાળ કાંઈ ઠીક થતી જણાય છે. છેવટ ઉપાય પર નહિં જવું પડે.

લીલાવતી—શીતલસિંહ ! તમે પણ આ સલાહ આપો છો તે માત્ર મારા અને રાજના હિત મારે ?

શીતલસિંહ—રાણી સાહેબ ! મારો બીજો શો હેતુ હોય ? (સ્વમત) આખરે આપણું કામ પાર પડવા પર આવ્યું ખરું !

લીલાવતી—અસ ! તમારા ત્રણેના દંબની નિર્લજ્જતા હવે હું વધારે વાર સહન કરી શકું તેમ નથી. ‘નિર્દોષ,’ ‘નિસ્વાર્થ,’ ‘નિષ્પક્ષપાત,’

એ શબ્દો તમારા મુખમાંથી નિકળતાં કલુષિત થાય છે. તમે શું એમ માનો છો કે તમારા ત્રણેની ખટપટથી હું અગ્નણી છું ? મારા રાજ્યના મંત્રીઓ શું એવા નિર્માલ્ય છે કે કાવતરાં તેમની ભૂલમાં ચાલ્યાં જાય ? તમારી એવી ધારણા હતી કે છેવટે મારો એકાએક વધ કરી મારા શબને ત્વરાથી બાળી મુકવું અને એવી વાત ચલાવવી કે મેં ગુમ રીતે આ પુરોહિત સમક્ષ શીતલસિંહના પુત્રને દટાક લીધો અને પછી હું મારા પતિ પછાડી સતી થઈ-એ તમારો સંકેત પણ મારા કુશલ મંત્રીશ્વરથી અગ્નણ્યો નથી રહ્યો. એમની સાવધાનતા તમારી કલ્પનામાં નથી. દાસી ! બહારના ખંડમાં ભગવન્ત બેઠા છે તેમને બોલાવી લાવ.

દાસી--જેવી આગા.

(દાસી જાય છે.)

શીતલસિંહ--(આશ્ચર્યથી)--ભગવન્ત અત્યારે અહીં !

લીલાવતી--સર્પને સમીપ આવવા દેતાં સર્પના પ્રતિકારને સમીપ રાખ્યા વિના ચાલે ?

(કલ્યાણકામ અને દાસી પ્રવેશ કરે છે. કલ્યાણકામ નમન કરે છે.)

લીલાવતી (ઉચ્છેરાધને)--ભગવન્ત ! આ ત્રણ અપરાધીઓને શી શિક્ષા કરશો ?

કલ્યાણકામ--રાણી સાહેબ શાન્ત થાઓ. આપની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને આ આવેશથી હાનિ થાય છે.

લીલાવતી--એ હાનિ કરનારાઓને જ દંડ કરવાનું કહું છું.

કલ્યાણકામ--અસારે કાંઈ ન્યાયાસન ભરીને બેઠા છીએ ? એમને કાંઈ કહેવાનું હોય તે શાન્ત થઈ સાંભળવું પડે.

લીલાવતી--શીતલસિંહ ! સાચું કહેા. કાલ રાત્રે તમારે ઘેર મંજરી અને પુરોહિત અતાર વેચનારને વેશે આવેલાં, અને ત્યાં મારા વધની

ચોજના નક્કી કરી, અને હું ઉંઘતી હોઉં ત્યારે મંજરીએ મારી છાતીમાં બરછી ભોકવી એમ ઠરાવ્યું, એ વાત ખરી કે નહિં ?

શીતલસિંહ (ધુજતો ધુજતો બે હાથ ભેજીને)—રાણી સાહેબ ! મેં તો એ વાતની ઘણી ના કહી, પણ, આ મંજરીએ અને પુરોહિત મહારાજે મારી પાસે પરાણે હા કહેવડાવી.

મંજરી (સ્વગત)—આયલાની મદદે જય તેને માયું તો કપાવવું પડે, પણ, નાક પણ કપાવવું પડે !

લીલાવતી—કહો ભગવન્ત ! હવે, એમનું શું સાંભળવાનું રહ્યું ?

કલ્યાણકામ—ન્યાય ઉતાવળમાં થતો નથી.

લીલાવતી—ભલે, તમને એમ દીક લાગે છે તો હવે પછી એમનો ન્યાય કરજો. હું એમની સાથેનો પ્રસંગ વધારે લંબાવવા ઇચ્છતી નથી. પણ, જલકાને અહીં બોલાવો. મેં એને કહેલાં શાપવચનો આ સર્વના દેખતાં મારે પાછાં ખેંચી લેવાં છે. એણે માફ હૃદય ભાગ્યું, પણ, મારે એનું હૃદય ભાગવું જોઈતું નહોતું. ભગવન્ત ! કેમ મારી સામું જોઈ રહ્યા છો ? જલકાને બોલાવવા મોકલો.

મંજરી—જલકા તો મરી ગઈ !

લીલાવતી (ચમકીને)—મરી ગઈ ! જલકા મરી ગઈ !

મંજરી—તે દિવસે અહીંથી ગયા પછી એ મંદવાડમાંથી ઉઠી જ નથી. દુઃખે રીઆતી રીઆતી મરી ગઈ.

લીલાવતી—ખરે ! હું એને ક્ષમા કરૂં તે પહેલાં જલકા મરી ગઈ ! મંજરી ! આખરે તું બરછી ભોક્યા વગર ન રહી ! (બેભાન થઈ જાય છે.)

કલ્યાણકામ—રાણી સાહેબ ! જાગ્રત થાઓ ! દાસી ! એમના મહોં પર પાણી છાંટો અને પંખો નાખો. (દાસી લીલાવતીના મહોં ઉપર પાણી છાંટીને અને પંખો નાખીને તેનું આશ્વાસન કરે છે.)

લીલાવતી—(નમ્રત યર્ષને)—જલકાનું સાંત્વન કરી સંતોષ પામવાની મારા હૃદયમાં આશા હતી તે પણ આ સમાચારથી ભાગી પડી. તે દુર્ભાગ્ય દિવસે મેં એને શાપવચનો કહ્યાં તે પછી એ વચનોના બહુ-કારા મારા કાનમાં વાગ્યા જ કરે છે, અને હવે તો, અંત સુધી વાગ્યાં જ કરશે. પણ, અંત દૂર નથી. પરંતુ, હજી એક ઇચ્છા રહી છે તે પૂર્ણ કરૂં. ભગવન્ત, મેં તમને કહ્યું હતું તે કામના વ્યવસાયમાં તમને કદાચ યાદ નહિં રહ્યું હોય. મારી સમક્ષ જગદીપ અને વીણાવતીને લાવો.

કલ્યાણકામ—એ બન્ને બહારના ખંડમાં આવેલાં જ છે. દાસી ! એમને અહીં તેડી લાવ.

દાસી—જેવી આજ્ઞા.

(દાસી નય છે.)

કલ્યાણકામ—જગદીપ અને વીણાવતી આપનો આશીર્વાદ લેવા ઉત્કંઠિત છે.

લીલાવતી—અને, હું એમને આશીર્વાદ દેવા ઉત્કંઠિત છું.

(જગદીપ, વીણાવતી અને દાસી પ્રવેશ કરે છે.)

(જગદીપ અને વીણાવતી બન્ને પાસે આવી લીલાવતીને પગે પડે છે. લીલાવતી તેમને ઠકાડે છે.)

લીલાવતી—જગદીપદેવ-નહિં, હજી જગદીપ ! તે દિવસે તેં મને તારી માતા બનાવી છે તેથી માતા તરીકે આશીર્વાદ દઈ છું કે વીણાવતીને અને ગુર્જરભૂમિને સુખી કરી તું સુખી થજે. મારે દરક લેવો હોત તો તને જ લેત. પણ, તારા પિતાના પુત્ર તરીકે ગાદીએ આવવા તું હકદાર છે. વીણાવતી ! આજ સુધી તારા સુખ માટે મેં કશી પ્રવૃત્તિ કરી નથી, પણ, માતાની આશિષ જો કલ્યાણ કરતી હોય તો હું આશિષ દઈ છું કે તું સૌભાગ્ય પામી ધણું ધણું સુખ જોજે. (અટકીને) મારાથી બહુ બોલાશે નહિં એમ મને લાગે છે, પણ, એક વચન છેવટ કહું છું કે ગુર્જરાની રાણી થઈ તું તારા પતિને નિરંતર એ ઉપદેશ કરતી રહેજે કે પ્રજાના સંસારમાં એવી નીતિ પ્રવર્તાવો કે લગ્નબ્યવહારમાં સ્ત્રીજાતિનું હિત જોતાં લોકો ક્ષિપે, અને, કોઈ સ્ત્રી લીલાવતી જેવી હતભાગ્ય ન થાય. (અટકીને) મારી છાતીમાં કેમ મજરામણ થાય છે ? મને જરા પાણી પાઓ.

(દાસી પાણી ધરે છે તે પીએ છે.) મારાં આ વચનથી દેશમાં એક દુઃખી સ્ત્રીનું પણુ દુઃખ મટશે તો મારા પતિની પ્રભામાં એટલું સુખ વધશે અને ઈશ્વરના ધામમાં મને નિર્વૃત્તિ થશે. પણુ, આ લોકમાં તો— (ખેલાન થઈ નય છે.)

કલ્યાણકામ—દાસી ! તમે અને ખીજા સેવકો રાણી સાહેબને લઈ જઈને પથારીમાં સુવાડો. (ખીજાઓને) આપણુ સર્વ અહીંથી ચાલો.

(લીલાવતી અને દાસી સિવાય સહુ નય છે, અને, પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ફો.

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાંની દરબારકચેરી.

(કચેરીમાં વાદ્ય કે સંગીત થતું નથી, તેમ જ, કાંઈ શોભા કરેલી નથી. ફરસબંદી ઉપર તેમ જ સિંહાસનની બેઠક ઉપર અને છત્રી ઉપર ઘોળી કોરવાળાં કાળાં વસ્ત્ર અને કાળી કોરવાળાં ઘોળાં વસ્ત્ર પાથરેલાં છે.)

(જગદીપ અને તેની જમણી તરફ વીણાવતી સિંહાસને બેઠેલાં છે. વીણાવતીની જમણી તરફ સાવિત્રી, કમલા અને ખીજા સ્ત્રીઓ બેઠેલી છે, અને, જગદીપની ડાબી તરફ કલ્યાણકામ, પુષ્પસેન, દુર્ગેશ અને ખીજા પુરુષો બેઠેલા છેઃ એવો પ્રવેશ થાય છે.)

પ્રતિહાર—શ્રીમત્ પરમ ભદ્રાર્ક પરમ માહેશ્વર પરમ ભાગવત સમધિગત-પંચમહાશય સકલસામંતાધિપતિ બાહુસહાય ગુર્જરનરેન્દ્ર શ્રી-જગદીપદેવ મહારાજેધિરાજનો જય ! શ્રીમતી મહારાણી વીણાવતી દેવીનો જય ! મહારાજ અને મહારાણી સભામાં સર્વતું સ્વાગત કરે છે.

જગદીપ—પ્રતિહાર ! સર્વને જાહેર કરો કે આજની કચેરીમાં ઉત્સવ અને અભિનન્દન બંધ છે.

પ્રતિહાર (નમન કરીને)—જેવો ધરણીધરનો હુકમ. (દરબારમંડળ તરફ ફરીને મહોટથી) આજની કચેરીમાં ઉત્સવ અને અભિનન્દન બંધ છે.

કલ્યાણકામ—મહારાજ ! આવે મંગલ પ્રસંગે આ બધી શોક ન થટે.

જગદીપ—ભગવન્ત ! અમારી બે માતાઓની ચિતાબૂમિ હજી હતી છે તેટલામાં લગ્ન અને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓ કરી અમે સ્નેહનો વિચ્છેદ કર્યો છે તેનો તો અમને સાક્ષાત્કાર થવા દો.

કલ્યાણકામ—એ બન્ને ક્રિયાઓ કરવામાં મહારાજ અને દેવી કર્તવ્ય-પરાયણ થયાં છો, અને, કર્તવ્ય કરવામાં હર્ષશોકના અન્તરાય લેખાતા નથી. વળી, સંસારની તો એ જ ઘટના છે કે

(અનુબ્રુપ.)

ચિતા માતાપિતા કેરી સ્વહસ્તે સળગાવિને

સંતાનો એ જ જ્વાલામાં ચેતાવે આત્મદીપને. ૯૯.

આપની ઇચ્છાનુસાર આજે ઉત્સવ અને અભિનન્દન બંધ કર્યાં છે, પણ, રાજકાર્યો બંધ થઈ શકતાં નથી. એક રાજકાર્ય ત્વરાથી કરવાનું છે તે રજુ કરવાની રજા લઉં છું.

જગદીપ—આપને યોગ્ય લાગે તે યોગ્ય હોવું જ જોઈએ, અને, તે થવું જ જોઈએ.

કલ્યાણકામ—પ્રતિહાર ! બહાર બે અપરાધીઓ છે તેમને અંદર લાવો.

પ્રતિહાર—જેવો હુકમ.

(પ્રતિહાર બહાર જઈ શીતલસિંહને અને મંજરીને લઈ આવે છે.)

કલ્યાણકામ—મહારાજ, આ બન્નેનો ન્યાય એમને કહી સંભળાવવા કૃપાવન્ત થશો.

જગદીપ—શીતલસિંહ ! મંજરી ! ભગવન્ત પ્રધાનજીની સલાહ લઈ અમે એ નિર્ણય કર્યો છે કે તમને ક્ષમા કરવી. પુરોહિત મહારાજ પરરાજ્યથી પરાણા આવેલા હતા માટે તમને કચેરીમાં આણવા જોઈતી પણ શિક્ષા ન કરતાં અમે તમને પોતાને દેશ મોકલી દીધા છે. તમે રાજદ્રોહ કર્યો છે તેની સાથે દેશદ્રોહ કર્યો છે. તમારા સ્વાર્થને માટે પ્રજાને પીડી એક કરોડ દામ ઉધરાવવા અને દેશમાંથી એક આખું મંડળ કાપી નાખી પરરાજ્યને આપી દેવા તમે તૈયાર થયાં હતાં. એ મહા અપરાધ માટે તમને ભારે શિક્ષા ધટે છે, પણ, ઘણા વખત સુધી તમે શીતલસિંહ ઉપર પર્વતરાય મહારાજની કૃપા હતી, અને, તમે મંજરી પર લીલાવતી રાણીની કૃપા હતી તે ક્ષમા-

માં લઈ અમે તમને શિક્ષા કરતા નથી. પ્રજામાં તમારી અપરાધિ થઈ છે એ જ શિક્ષા હાલ તમને બસ છે. અને, તમે ફરી દ્રોહમાં પ્રવૃત્ત નહિ થાઓ તો તમને બીજી કંઈ શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ. રાજ્યમાં રહેવાની તમને છુટ છે.

શીતલસિંહ—મહારાજ, આપે કૃપાવન્ત થઈ મારા અપરાધ ક્ષમા કર્યા છે તો વક્ષાદારીની પ્રતિજ્ઞા લેવાની મને રજા આપશો.

જગદીપ—શીતલસિંહ, તમે પ્રથમ એ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તે સાંભરતું હશે.

શીતલસિંહ (નીચું જોઈને)—તે પળાઈ નથી માટે ફરી પ્રતિજ્ઞા લેવા ઇચ્છું છું.

જગદીપ—હવે વક્ષાદાર થવાની દૃઢતા પ્રાપ્ત થાય તે પછી પ્રતિજ્ઞા લેજો.

શીતલસિંહ—મહારાજ, આપ ન્યાયી છો તેથી એક બીજી ચાચના કડું છું. પુરોહિત અને મંજરીના હાથમાં મારી બધી દોલત ચાલી ગઈ છે. તેમને મહોંભાગ્યા દામ આપતાં મારી જગીર પણ ડુબી ગઈ છે.

જગદીપ—તેઓ કંઈ પાછું આપે તો તે લેવાની તમને છુટ છે.

દુર્ગેશ—અને, દીકરા દીકરી પરણાવવાનો તમારો સંકેત પાળવો હોય તો તે પાળવાની પણ તમને છુટ છે.

શીતલસિંહ—હું ગમે તેવો પણ ગુર્જરાજનો સામન્ત. તેનો દીકરો તે દાસીની છોકરી સાથે પરણે ! અને, દાસીમાં પણ આવી કુપાત્ર કૃતધ્ની સ્ત્રીની છોકરી સાથે !

મંજરી—અને, આવા બાચલા અને હિચકારાનો છોકરો તે કેવો નિવડવાનો હતો તે મારી દીકરી એને પરણીને સુખી થાય !

કલ્યાણકામ—સભા વચ્ચે તમારે આવો પરસ્પરરોષ કરવો ન જોઈએ. એક બીજાને ધનસાક્ષ તમારે કરવાનો નથી. તમારા અપુણ્ય સંકેતમાંથી તમે છુટમાં છો એટલું બસ છે.

જગદીપ—શીતલસિંહ ! ભવિષ્યમાં તમારે શું કરવું એ તમારે નક્કી કરવાતું છે. પરંતુ, મારો સિદ્ધાન્ત તમને ઉપયોગી થતો હોય તો હું તે દર્શાવું. તમને યાદ હશે કે તે રાત્રે કિસલવાડીમાં મારો ખરો જ્ઞાતાન્ત મેં તમને જણાવ્યો ત્યારે મેં એક દોહરો કહ્યો હતો.

શીતલસિંહ—હા, મહારાજ, મને તે દોહરો યાદ છે.

(દોહરો.)

પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કંઈ,
રાધનો પર્વત કરે,—

જગદીપ—

પર્વતનો વણિ રાધ.

૧૦૦.

પ્રભુનાં વિધાનને અનુસરતાં હું રાધનો પર્વત થયેલો બચ્ચો
અને પાછો રાધ થયો, તો, આજે રાધનો જગદીપ થયો છું, મારા
પિતાની ગાદીએ બેઠો છું, અને, દિવ્ય પ્રેમથી મને પાવન કરનારી
આ પત્ની પામ્યો છું. ભગવન્ત ! હવે આપના આશીર્વાદનું એક
વચન સાંભળી આ સભા વિસર્જન કરીશું.

કુદયાણકામ—રાજન્ ! તારી ઉચ્ચ નીતિ એ જ પરમ આશીર્વાદરૂપ છે.
તો ખીજું શું કહું ?

(વસંતતિલકા.)

રૂહેજો સદા સ્મરણમાં પ્રભુનાં વિધાન;
લોકો ગ્રહો પથ ઉંચા અભિલાષવાન;
રાજ પ્રજા ઉભયનાં ઉર એક થાજો;
ને નીતિમીર્તિ તુજ દેશવિદેશ જાજો.

૧૦૧.

(પડદો પડે છે.)

સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ.

(૧.)

(પ્રસ્તાવનામાં કરેલો ઉદ્દેશ.)

અવાઈ સંગ્રહમાં “ લાલજી મનીઆર ” ના વેશમાં
સાંઘઝાંસે સખ કુચ હોત હે, મુજ બંદેસે કચુ નહીં;
રાઈકું પરખત કરે, પરખત બાગેજ માંડી.

એ દુહા નીચે ટીપમાં વાર્તા આપી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

કોઈ પરખત નામે પાદશાહ હતો, તે એક વખત મધરાત્રે ચાંદણી
ખુબ ખીલી રહી છે, તેવામાં પોતાના એક સાથીને લઈ શેહેર બાહાર
પોતાનો એક બાગ હતો ત્યાં ગયો. એ બાગમાં સસલાં, હરણ વગેરે ખુબ-
ઓ બહુ નુકસાન કરતાં હતાં, તેથી તેનો રખેવાળ માળી રાઈ નામે હતો
તેણે વિચાર્યું કે એમાંથી થોડાને મારીશ ત્યારે તેઓ કુટો છોડશે. તે રાત્રે
કામઠામાં તીર ચડાવીને તઈઆર થઈ બેઠો હતો એવામાં પાદશાહ અને
તેનો સાથી બાગમાં પેઠા. તેમનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો કે માળીએ
જાણ્યું કોઈ જનાવર પેઠું, ને તે અવાજ ઉપર તીર છોડ્યું. તે પાદશાહની
છાતીમાં વાગ્યું, ને તુરત તેનો પ્રાણ ગયો. સાથીએ ખુબ પાડી કે રાઈ
માળી દોડી આવ્યો ને જુવે છે તો પોતાનો ધણી પડ્યો દીઠો. તે
ધબરાયો ને રોવા લાગ્યો. પાદશાહના સાથીએ તેને ધીરજ આપી હતી
રાખ્યો, ને કહ્યું કે ભાઈ તેં અજાણ્યો આ કામ કયું છે માટે તારી તકસીર
નથી. પાદશાહના મરણની વાત શેહેરમાં જણાશે તો બધું રાજ ઉધું
વળશે. તખ્તને લેવા સાર મોટી લઢાઈ જગશે ને બહુ ખરાબી થશે, માટે
આ વાત છાની રાખી તને પાદશાહની જગાએ બેસાડું. પાદશાહનો પો-
શાહ ઉતારી સાફ કરી તેને ખેરાવ્યો, અને પેલા શખને ત્યાંજ દાટ્યું. બંને
જણા શેહેર બહારી ચાલ્યા. રસ્તામાં પેલા સાથીએ માળીને કહ્યું કે અલ્યા
તું જુવાન છે, બાદશાહ ધરડો હતો, તારી મુછોના વાળ કાળા છે, પાદ-
શાહના સંકેત હતા, તારી શીકલ ને તેની શીકલમાં ધણો ફેર છે; તે
બેમત્રો અને દરબારી લોકથી ઢાંક્યું રહેવાતું નથી, માટે હું કહું તેમ તદ-
ખીર કરવી. રાત પુરી થયા પહેલાં બંને જણા મેહેલમાં દાખલ થયા, ને
માળીને તેમાંના એક ભોંઝેરામાં ઉતાર્યો. સાથીએ સવાર થતાં દરબારમાં
ઝહેર કયું કે કોઈ મોટો હકીમ પરદેશી આવ્યો છે, તેણે પાદશાહને કહ્યું કે
એ તમે હા માસ સુધી ભોંઝેરામાં રહો, કોઈ ને મળો નહિ, મોહ દેખાડો.

નહિ, અને કોઈ જોડે વાતચીત કરે નહિ તો એ મુદતમાં હું તમને કેવળ જી-
વાન કરી દઉં, વાળ ઘોળા છે તે કાળા થાય, દાંત પાછા આવે અને ચેરા તો
એટલો ફરી જાય કે ધરનાં માણસ પણ તમને ઓળખે નહિ. પાદશાહે એ
વાત કમુલ કરી ને હકીમ તથા પોતે ભોંઝેરામાં ઉતર્યા છે; વજીર રાજકાર-
ભાર ચલાવે એવો હુકમ કર્યો છે. એ હુકમ સર્વેએ માન્ય કર્યો. બાદશાહને ભોંય-
રામાં ખાનપાન લુગડાં પુરાં પડે. ફારસી જીયાન પણ શિખવી તથા રાજદરબારી
બોલવા ચાલવાની રીતથી વાકેફ કરી છ માસ પુરા થએ બાહર કાઢ્યો. બધાએ
છેતરાયા. રાખ માળી હવે પરબતશાહ કહેવાયો. બુદ્ધિમાન હતો તેથી ઠીક રાજ
ચલાવતો હતો. અંદરની વાત પોતે તથા પેલો સાથી એ જાણ જાણે.
એ સાથી બાદશાહને નિત્ય રાજ મીજલસ મળે તેવારે સલામ કરી છાતું
હસીને બેસે. બાદશાહને તેના તાબામાં પણ રહેવું પડે ખડું. નવ વરસ
એમ કરતાં ગયાં ત્યારે બાદશાહે તેને એક મધરાત્રે ચાંદરણી ખીલી રહી
છે તે વખત એકાંતમાં કહ્યું ચાલો નદી કાંઠે જઈ સેલ કરીએ ને
ફરીએ. સાથીએ કહ્યું, પરબતશાહ કેવો મરી ગયો તે વાત બુલી
ગયા ! આ વખતે જવું ઠીક નથી. બાદશાહે કહ્યું કંઈ શીકર નહિ, જમણું.
બંને જણ નદી કાંઠે આવી ઉભા. ત્યાં એક ચમત્કાર જોયો. વેહેતા પા-
ણીમાં દીવા તણાતા દીડા. એક જય ને બીજો આવે. પાદશાહે પોતાના
સાથીને કહ્યું જાઓ જોઈ આવો એ ક્યાંથી આવે છે. સાથીએ આનાકાની
કરી પણ અંતે જવું પડ્યું. ઉપલાણેથી દીવા આવતા હતા તેણીમેર તે ગયો.
દીવા આવ્યાજ જાએ. જતાં જતાં એક શિવનું દેહેડું આવ્યું. જળાધારી
કને માથા વગરનું ધડ પડેલું દીડું. લિંગના ઉપર ઉંચે ચોટલાવતી માથું
લટકતું હતું, તેમાંથી લોહીનાં ટીપાં લિંગ ઉપર પડતાં હતાં, તે લોહી વહી
નીચે નદીમાં ટપકતું હતું, ને તેના દીવા થતા હતા. એ જોઈ તે પાછો
વળ્યો ને પાદશાહને બધો હેવાલ કહ્યો. પાદશાહે પુછ્યું, તે જોઈ તમારા
મનમાં શો વિચાર ઉત્પન્ન થયો ? સાચું કહો. તે ધભરાયો, પણ પાદશાહે
વિશ્વાસ આપ્યો. તેવારે બોલ્યો કે તે વખત મેં એમ કહ્યું, ઓ પ્રભુ !
પેલો માળી પાદશાહ થયો છે તે કરતાં આ બાપડો વધારે લાએક હતો.
બાદશાહ બોલ્યો તે બરાબર કહ્યું. તે જોને ત્યાં જોયો તેજ હું છું.
એમ ન સમજતો કે તે મને પાદશાહ કર્યો છે, મને પરમેશ્વરે કર્યો છે.
પાદશાહે પછી પોતાની મૂળની વાત કહી. તે રજપુત રામનના દીકરો હતો.
તેને મોટો ભાઈ હતો. બાપ મુલો ત્યારે મોટા ભાઈને ગાદી મળી ને એને
તો જીવાત સાર એક બે ગામજ મળ્યાં તેથી તેનારાજ થઈ બારવટે નિકળ્યો.

લશ્કર ભેગું કરવાનો, દેશ છુટવાનો તથા પોતાના ભાઈને મારવાનો વિચાર કરતો કરતો તે જંગલમાં ગયો, ને પેલા શિવાલય અગળ આવ્યો. ત્યાં તેણે વિચાર્યું કે અરે જીવ ! મારા સ્વાર્થને સાઈં આટલું બધું તુકશાન કરીશ ને મારા ભાઈને તથા પુત્રજા માણસોને મારીશ તે કરતાં હું અહીં મસ્તકપૂજા કરી મઈં તો માઈં કલ્યાણ થાએ. તુરત તે મનસુઓ તેણે અમલમાં આણ્યો. તેના સાથીએ કહ્યું, જો એવું છે તો તું પાદશાહને પેટે કેમ ન જન્મ્યો ? તેણે જવાબ દીધો, મેં એક ભુલ કરી. તે એ કે આ નદીમાં નાહી ધોઈ શુદ્ધ થયા વિના એમના એમ મેં માઈં મસ્તક વાટ્યું. તેથી માળીને ઘેર જન્મ્યો. તું નિત્ય મારી સામું જોઈ હસતો હસતો તે હું સમજતો; તું આપણી વાત જાહેર કરી મને ગાદી પરથી કાઢી મુકવા યત્ન કરીશ તે વ્યર્થ જશે માટે હોશીઆર રહેજે. એ સાંભળીને તે સાથીએ કહ્યું; સાંધઆસે (પરમેશ્વરથી) સખ કુચ હોતે હે.*

(૨.)

(પૃષ્ઠ ૩૦, લિંદી ૧૬.)

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

મગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૨૩.

અર્થ:--જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિના સરખી ચેષ્ટા કરે છે. આણીઓ પ્રકૃતિને અનુસરે છે; નિગ્રહ શું કરશે ? (= રોક્યાથી શું થશે ?)

* 'સાંધઆં=સાંધ= સ્વામી.

'રાઈ' એ 'રાયજી', 'રાઈજી' એ નામમાંનો 'જી' કહાડી નાંખતાં થયેલું નામ છે.

'પરખત' નામનો કોઈ પાદશાહ થયો નથી, અને, ફારસી કે અરબી ભાષામાં 'પરખત' એવો શબ્દ પણ નથી; 'પર્વત' ઉપરથી ભવઈઆઓએ 'પરખત' કર્યું હોય, અને, 'પરખત' કોઈ મુસલમાન પાદશાહ હશે એમ તેમણે કહ્યું હોય, એમ સંભવે છે.

'રાઈકું પરખત કરે' એવું ગુજરાતી ભાષાન્તર 'રાઈને પર્વત કરે' એવું થાય; તેને બદલે 'રાઈનો પર્વત કરે' એવું વાક્ય મને વધારે ઠીક લાગ્યું છે.

૨. મ. ની.

(૩.)

(પૃષ્ઠ ૩૪, લિંટી ૫.)

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યઃ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽવ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥

મગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૪૩.

અર્થ:—જેના સરખો કોઈનો પ્રભાવ નથી એવા હે (પરમેશ્વર)
આ ચર અને અચર લોકનો તું પિતા છે; તું પૂજ્ય છે, અને ધણો
મહોટો ગુરુ છે (ગુરુર્ગરીયાન્ એવો પાઠ લેતાં 'મહોટાથી પણ વધારે
મહોટો છે'). ત્રણે લોકમાં તારા સરખો પણ ખીજો નથી (તો) (તારાથી)
અધિક (કોઈ) ક્યાંથી હોય ?

(૪.)

(પૃષ્ઠ ૬૦, લિંટી ૫.)

'આસો માસો શરદ પુનમની રાત જો ' એ લિંટીથી શરૂ થતા
લોકગીતમાં

'જેઠાણી ઝમુકે વાદળ પીળળા'

એવી લિંટી છે.

(૫.)

(પૃષ્ઠ ૮૩, લિંટી ૧૮.)

મિચતે હૃદયપ્રતિષ્ઠિચન્તે સર્વસંશયાઃ ।
ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

મુણ્ડકોપનિષદ્, ૨ મુણ્ડક, ૨ સપ્તક, ૪૦.

અર્થ:—તે પરાવર (= દૂરના અને પાસેના પરમાત્મા) તું દર્શન થતાં
આ (પુરુષ)ના હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય છે અને કર્મો
ક્ષય પામે છે.

यदा सर्वं प्रमिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥

કટોપનિષદ. ૬ વહ્ની, ૧૧.

અર્થ:—જ્યારે અહીં હૃદયની બધી ગાંઠો બેદાર્થી બંધ છે ત્યારે મર્ત્ય (મનુષ્ય) અમૃત (=અમર) થાય છે, એટલું અનુશાસન (છે.)

(૬.)

(પૃષ્ઠ ૮૮, લિંદી ૨.)

બવાઈ સંપ્રદમાં ' કળેડાના વેશ 'માં મસ્તકપૂજનો ગરબો આવે છે.

(૭.)

(પૃષ્ઠ ૮૮, લિંદી ૨૨.)

जडमूकान्धबधिरास्तिर्यग्योनान्वयांतिगान् ।

સ્ત્રીસ્તેચ્છદ્યાધિતવ્યજ્ઞાનમન્ત્રકાલેઽપસારયેન્ ॥

મિન્દન્ત્યવમતા મન્ત્રં તિર્યગ્યોનાસ્તથૈવ ચ ।

સ્ત્રિયથૈવ વિશેષેણ તસ્માન્નત્રાદૃતો ભવેન્ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૭. શ્લોક ૧૪૭, ૧૪૮.

અર્થ:—જડ, મૂકા, આંધળા, બહેરા, (પોપટ મેના વગેરે) પશુ-પક્ષીઓ, ધરડા, સ્ત્રીઓ, મ્હેન્છ, રોગી, અંગદીન (=અંગે ખોટા) એમને મન્ત્ર (રાજકાર્યોની સલાહ)ને સમયે દૂર કરવા.

(એઓ અમાર્મિકતાને લીધે) અવમાનિત હોવાથી મન્ત્રનો બેદ કરી દે છે (=મન્ત્રની ગુપ્તતા ફોડી દે છે); પશુપક્ષીઓ પણ તેમ (કરે છે.) આને, સ્ત્રીઓ વિશેષે કરી તેમ જ (કરે છે); તે માટે તેમાં (મ્હેમને દૂર કરવામાં) યત્નશીલ થવું.

(૮.)

(૪૪ ૮૬, લિંદી ૫.)

શય્યાસનપલંકારં કામં ક્રોધમનાર્જવમ્ ।
 દ્રોહભાવં કુચર્યા ચ સ્ત્રીભ્યો મનુરકલ્પયત્ ॥
 નાસ્તિ સ્ત્રીણાં ક્રિયા મન્ત્રૈરિતિ ધર્મે દ્યવસ્થિતિઃ ।
 નિરિન્દ્રિયા હ્યમન્ત્રાશ્ચ સ્ત્રિયોઽનૃતમિતિ સ્થિતિઃ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૭, ૧૮.

અર્થઃ—શય્યાનું આસન, અલંકાર, કામ, ક્રોધ, કપટીપણું, દ્રોહભાવ અને નહારા આચાર, (એ) મનુએ સ્ત્રીઓ માટે કલ્પ્યાં છે.

સ્ત્રીઓને મન્ત્રોથી (કરવાની નાતકર્મોદિ) ક્રિયા નથી એવી ધર્મ (શાસ્ત્ર) માં વ્યવસ્થિતિ (=મર્યાદા) છે; સ્ત્રીઓ નિરિન્દ્રિય (=ધર્મપ્રમાણ વગરની, અધર્મજ્ઞ) અને અમન્ત્ર (=મન્ત્ર વડે પાપ દૂર કરવા અસમર્થ) (છે) (અને) અસત્ય (જેવી અશુભ) (છે) એવી સ્થિતિ (=શાસ્ત્રમર્યાદા છે.)

(૯.)

(૪૫ ૮૬, લિંદી ૭.)

અપત્યં ધર્મકાર્યાણિ શુશ્રૂવા રતિરુત્તમા ।
 દારાધીનસ્તથા સ્વર્ગઃ પિતૃણામાત્મનશ્ચ હ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૮.

અર્થઃ—સંતાનની કૃત્રિપતિ, (અગ્નિહોત્ર વગેરે) ધર્મકાર્યો, સેવા, ઉત્તમ રતિ, પિતૃઓનું અને પોતાનું સ્વર્ગઃ (એ સર્વ) બાધાને આધીન (છે.) (=ભાર્યાવડે મળે છે.)

(૧૦.)

(૪૬ ૮૬, લિંદી ૧૬.)

યન્ન નાર્યંસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તન્ન દેવતાઃ ।
 યન્નૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તન્નાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥
 શોચન્તિ જામયો યન્ન વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।
 ન શોચન્તિ તુ યન્નતા વર્ધતે તદ્વિ સર્વદા ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૫૬, ૫૭.

અર્થ:—અને જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવતાઓ પ્રસન્ન રહે છે; અને જ્યાં એઓ = નારીઓ) પૂજાતી નથી ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ (= ધર્મ-ક્રિયાઓ) અધૂણ (નય છે.)

જે કુલમાં સ્ત્રીસગાંઓ શોક કરે છે તે કુલ જલદી નાશ પામે છે; જે કુલમાં એઓ શોક કરતી નથી તે કુલ સર્વદા વૃદ્ધિ પામે છે.

(૧૧.)

(૫૫૩ ૮૯, વિંદી ૨૧.)

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા મૂષ્ણાચ્છાદનાશનૈઃ ।

મૃતિકામેનૈરૈર્નિત્યં સત્કારેષુત્સવેષુ ચ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૫૨.

અર્થ:—તેથી, સમૃદ્ધિ ધન્યનારા જતાઓ એઓને (= સ્ત્રીઓને) બૂપણ, વસ્ત્ર અને ભોજનથી સત્કારોમાં (= હર્ષના પ્રસંગોમાં) અને ઉત્સવોમાં સદા પૂજવી.

(૧૨.)

(૫૪ ૧૨૩, વિંદી ૭.)

આ દુહો બવાઈ સંગ્રહમાં 'છેલખટાકિ'ના વેશમાં કહેલો છે.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ.	લિંડી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	લિંડી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૦	૩	જગતમાં	જગતમાં	૮૩	૧૩	શાફૂલવિકી	શાફૂલવિકી
"	૫	જવાને	જવાને			ડિત	ડિત
૧૬	૧૪	શાફૂલવિકી-	શાફૂલવિકી-	૮૫	૧	ગાંડધેલા	ગાંડધેલા
		ડિત	ડિત	૮૮	૧૪	બતાવો	બતાવો
૨૨	૬	લાંબ	લાંબ	૯૦	૧૦	ધુમાડામાં	ધુમાડામાં
૨૫	૧૪	બને	બને	૯૨	૯	વસ્તીમાં	વસ્તીમાં
૩૦	૨૬	મગ	મારા	૯૪	૨૪	એ એ	એ
૩૩	૧૬	બનેને	બનેને	૯૪	૨૨	ઓવારણાં	ઓવારણાં
૩૯	૭	નહતો	નહોતો	૯૭	૧૨	પ્રિયકર	પ્રિયકર
૪૦	૨૩	મારો	મારા	"	૧૬	રાણી	રાણી !
૪૩	૧૨	પુખ્તોમાંના	પુખ્તોમાંનાં	૦૩	૨૦	મરા	મારા
૪૪	૧૦	યોવનમાં	યોવનમાં	૧૦૯	૨૨	લીલાલતીને	લીલાલતીને
૪૫	૫	તેવી	કેવી	૧૧૩	(મથાળું)	પ્રવેશ ૩	પ્રવેશ ૨
૪૬	૮	તેજ	તે જ	૧૧૫	૧૩	કિરણોની	કિરણોની
"	૧૧	સાશે	સાથે	૧૧૮	૨૨	દિય	દિય
"	૨૧	દુનિયામાં	દુનિયામાં	૧૧૯	૪	અસૌકિક	અસૌકિક
૪૭	૪	ધુણતા	એવી ધુણતા	૧૨૦	૧૮	બારણા	બારણા
૪૮	૫	આત્મજગતી	આત્મજગતી	૧૨૨	૨૧	છે	છે ?
૫૩	૪	જતાં	જતાં	૧૨૬	૨૩	કરતા	કરતાં
"	૧૫	કરું છું	પસંદ કરું છું	૧૨૭	૭	પતંગો	પતંગો
"	૧૮	તમે	તમે	"	૨૧	નિદેશ	નિદેશ
૫૪	૧૫	ધનાક્ષરી	ધનાક્ષરી	૧૨૯	૧૧	જ્ઞતાન્ત	જ્ઞતાન્ત
૫૭	૨	સત્ત	સત્ત	૧૩૩	૨૩	આશાવન્તનું	આશાવન્તનું
"	૬	નહિ	નહિ	૧૩૫	૨૫	સહચારણી	સહચારણી
"	૧૭	છોકરો.	છોકરો,	૧૩૭	૯	તકીયા	તકીયા
૫૮	૨૨	દેવા	દેવા ?	૧૩૮	૧૫	જજમાન,	જજમાન
૬૧	૧૦	એડેલાં	એડેલાં	૧૪૩	૩	કરતા એડેલાં	કરતાં એડેલાં
૬૩	૮	જવાલાનિ	જવાલાનિ	૧૪૪	૧૭	છે,	છે.
"	૧૧	હુતાસન	હુતાસન	૧૪૫	૮	વેરાઅર્થત	વેરાઅર્થત
૬૪	૧૪	કપૂલલથી	કપૂલલથી	૧૫૧	૨૫	પખો	પખો
૭૦	૧	હું એ	હું એ	૧૫૨	૪	વાગ્યા	વાગ્યાં
"	૨	તું એ	તું એ	૧૫૬	૪	રાધના	રાધના

